

Ku nowemu prawu pogrzebowemu

Analizy – projekty prawodawcze – konteksty

ChAT

Wydawnictwo
Naukowe

Ku nowemu prawu pogrzebowemu

Analizy – projekty prawodawcze – konteksty

Redakcja

Tadeusz J. Zieliński

Wydawnictwo Naukowe ChAT

Warszawa 2025

Recenzenci:

Ks. dr hab. Bogusław Milerski, prof. Chrześcijańskiej Akademii
Teologicznej w Warszawie
Ks. dr hab. Tadeusz Stanisławski, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego

Opracowanie redakcyjne:

Dorota Głogowska

Skład, łamanie i projekt okładki:

Tomasz Nazaruk

Ilustracja na okładce:

Widok dwóch XIX-wiecznych nagrobków oddzielonych murem cmentarza
w holenderskiej miejscowości Roermond. Postawiono je na grobach małżonków,
którzy ze względu na różnicę wyznania nie mogli być pochowani wspólnie.

Copyright © by Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii
Teologicznej w Warszawie, Warszawa 2025

Wydanie pierwsze, Warszawa 2025

ISBN 978-83-60273-84-5

Wydawnictwo Naukowe
Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie
ul. Władysława Broniewskiego 48
01-771 Warszawa
e-mail: wydawnictwo@chat.edu.pl

Nakład: 120 egz.

Druk i oprawa:
PARTNER POLIGRAFIA Andrzej Kardasz
ul. Hurtowa 21
15-399 Białystok

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

I

MAŁGORZATA BEDNAREK

Główne założenia do projektów ustaw: Prawo pogrzebowe oraz o Panteonie Rzeczypospolitej i ich realizacja	11
---	----

JOANNA TROSZCZYŃSKA

Prace nad społecznym projektem nowego prawa pogrzebowego	33
--	----

MAŁGORZATA BEDNAREK

Prawo do grobu w orzecznictwie Sądu Najwyższego oraz w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe	43
---	----

JACEK SOBCZAK

Prawne aspekty ekshumacji	61
---------------------------------	----

AGNIESZKA PISKORZ-RYŃ

O kremacji i postępowaniu z prochami z perspektywy dobra wspólnego	105
---	-----

II

RENATA NOWAKOWSKA-SIUTA

Pamięć jako kategoria pedagogiczna	129
--	-----

ELŻBIETA CZYKWIN

Spacerując po cmentarzu, myślę sobie... ..	141
--	-----

ANNA E. KUBIAK

Prawne i bioetyczne aspekty Oświadczenia <i>Pro Futuro</i>	163
--	-----

LUCYNA TYSZKA

[Owce przyglądają nam się z daleka...] 173

PAULA KIELAR

Śmierć w sieci. Antropologiczne interpretacje
cmentarzy internetowych 177

III

Projekt ustawy – Prawo pogrzebowe 215

Uzasadnienie projektu ustawy – Prawo pogrzebowe 279

Projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej 329

Uzasadnienie projektu ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej 337

Noty o autorach 345

Wstęp

Nasilająca się w ostatnich latach w Polsce dyskusja społeczna na temat szeroko pojętej problematyki pogrzebowej toczy się w kilku wymiarach tematycznych. Dostrzec w niej można w szczególności wątki kulturowe, historyczne, etyczne, medyczne, medyczno-sanitarne, socjologiczne, filozoficzne, teologiczne i prawne. Oscylują one zwłaszcza wokół kwestii ochrony starych cmentarzy oraz nowych form pochówków, w tym pochówków ekologicznych. Te odbiegające od siebie – zdawałoby się – dwa czołowe dzisiaj problemy polskiego prawa funeralnego (pogrzebowego) wzajemnie się dopełniają, co podkreślano m.in. podczas organizowanych wspólnie przez Inicjatywę Społeczną (Nie)zapomniane Cmentarze oraz Chrześcijańską Akademię Teologiczną w Warszawie sympozjów (w roku 2019 i roku 2022), gromadzących zarówno osoby praktycznie troszczące się o historyczne nekropolie, jak i osoby działające na rzecz modernizacji polskiego prawa o pochówkach. W trakcie tych spotkań oraz wydarzeń im towarzyszących formułowano liczne konkretne postulaty w sprawie pożądanego standardu ochrony dziedzictwa sepulkralnego oraz nowych form pochówkowych, od dawna rozpowszechnionych w niemal wszystkich państwach członkowskich Unii Europejskiej.

Społeczne postulaty zmian w prawie o pochówkach i dotycząca tej problematyki dyskusja w środowisku akademickim legły u podstaw prac legislacyjnych zespołu prawników powołanego w ramach Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze. W latach 2021–2022 przygotował on dwa projekty ustaw – ustawy Prawo pogrzebowe (137 artykułów) i ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej (30 artykułów). Oba przedłożenia wzięte łącznie mają na celu całościową reformę prawa dotyczącego zgonu i pogrzebu człowieka. Idą pod tym względem znacznie dalej niż przygotowywany przed jesienią

2023 r., ale nie złożony w Sejmie projekt zmian w archaicznym ustawodawstwie stworzony przez administrację rządową. Zostały przygotowane z nadzieją, że zainspirują decydentów politycznych i dostarczą im propozycji konkretnych rozwiązań prawodawczych.

Niniejsza publikacja zawiera teksty obu wskazanych wyżej projektów ustaw przygotowanych przez zespół prawny Inicjatywy Społecznej (Nie)zapomniane Cmentarze wraz z uzasadnieniami. Towarzyszą im studia dotyczące problematyki prawnej związanej z prezentowanymi projektami i innymi aspektami prawa funeralnego (pierwszy segment przyczynków), a także teksty zawierające refleksję nad tematyką pamięci, śmierci, współczesnej kultury funeralnej w perspektywie pedagogicznej, socjologicznej, religijnej, ale również bardzo osobistej (drugi segment przyczynków). Poprzedzono je relacją o procesie tworzenia zawartych w książce projektów legislacyjnych, który obejmował także dość szeroko zakrojone konsultacje społeczne.

Tadeusz J. Zieliński

I

MAŁGORZATA BEDNAREK

Główne założenia do projektów ustaw: Prawo pogrzebowe oraz o Panteonie Rzeczypospolitej i ich realizacja

1. Główne założenia projektowanych ustaw

Przygotowane przez Inicjatywę (Nie)zapomniane Cmentarze dwa projekty ustaw, tj. ustawy – Prawo pogrzebowe oraz ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej¹, tworzą kompletną propozycję nowych rozwiązań ustawowych w polskim prawie funeralnym. W intencji projektodawcy wymienione projekty powinny zastąpić obecnie obowiązujące ustawy, tj. ustawę z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych² oraz ustawę z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych³.

Obowiązująca ustawa z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, wzorowana na jeszcze starszej ustawie z 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu⁴ i wielokrotnie zmieniana, przestała odpowiadać wymaganiom współczesności i związanym z nimi oczekiwaniom społecznym. Jest to bowiem archaiczny akt normatywny w konserwatywny sposób podchodzący do problematyki pochówków i obarczony wieloma wadami, spośród których wymienić można pominięcie regulacji zagadnienia ochrony cmentarzy, prawa do grobu, a także – poza jednym

¹ Oba projekty ustaw publikowane są w niniejszej książce.

² T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1947; zwana dalej „ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych”.

³ T.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337.

⁴ Dz.U. z 1932 r. poz. 359 z późn. zm.

zdaniem w art. 10, ust. 1 – pochówków osób zasłużonych dla państwa i społeczeństwa.

W dodatku ustawa z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie ma charakteru kompleksowego aktu prawnego normującego całościowo kwestie prawne związane z pochówkami. W szczególności nie znajdziemy w niej regulacji prawnej związanej z działalnością przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów. Poza zakresem ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych znajduje się również problematyka grobów i cmentarzy wojennych oraz grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, normowanych w oddzielnych ustawach, tj. w ustawie z 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych oraz w ustawie z 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski⁵.

Niedostatkom ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych wychodzą naprzeciw projektowane ustawy: o Panteonie Rzeczypospolitej i Prawo pogrzebowe. Opierają się one na sześciu głównych założeniach legislacyjnych.

Po pierwsze, projektodawca dostrzegł potrzebę całościowego ujęcia zagadnień prawnych wiążących się ze śmiercią. Takie ujęcie sprzyja spójności uregulowań prawnych, ich kompletności i komplementarności oraz zwięzłości wypowiedzi normatywnych. W znaczącym też stopniu ułatwia odbiór treści niesionych przez akt normatywny. Adresat ustawy zawierającej kompleksową regulację prawną, zapoznając się z daną materią, nie musi sięgać do wielu aktów prawnych. Nie musi także ustalać ich wzajemnych relacji.

Po drugie, istotnym, a zarazem koniecznym założeniem było dostosowanie polskiego prawa pogrzebowego do rozwiązań ustrojowych przyjętych w Konstytucji RP. W systemie prawa nie mogą przecież obowiązywać ustawy niezgodne z normami konstytucyjnymi i przewidzianymi w nich regułami, zasadami i wartościami. W grę wchodziły zwłaszcza art. 5 Konstytucji RP, nakazujący strzeżenie dziedzictwa narodowego oraz zapewnienie ochrony środowiska, art. 19 Konstytucji RP, wymagający otoczenia specjalną opieką

⁵ Dz.U. z 2018 r. poz. 2529.

weteranów walk o niepodległość, i art. 25, ust. 2 Konstytucji RP, gwarantujący bezstronność państwa w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych i zapewniający swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.

Po trzecie, bardzo ważnym motywem przyświecającym projektom, a zwłaszcza projektowi Prawa pogrzebowego, było ustanowienie prawnej ochrony cmentarzy i opieki nad nimi. Ustawa z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie określa bowiem – poza art. 6 ustanawiającym procedurę zmiany przeznaczenia cmentarzy – zasad i instrumentów ochrony cmentarzy. W rezultacie cmentarze, a zwłaszcza cmentarze dawne, na których nie odbywają się już pochówki, podlegają procesom ich niszczenia i dewastacji. W dodatku wykształciła się nieakceptowalna – z punktu widzenia konstytucyjnego nakazu strzeżenia dziedzictwa narodowego (art. 5 Konstytucji RP) – praktyka przeznaczania cmentarzy dawnych, już nieczynnych, na cele inwestycji budowlanych, co prowadzi do ich bezpowrotnego zniszczenia, kosztem pamięci o ludziach żyjących w przeszłości, ich dorobku i zwyczajach.

Po czwarte, niezbędne stało się unowocześnienie polskiego prawa funeralnego. Prawo nie powinno pozostawać w tyle za rzeczywistością społeczno-gospodarczą. Prawo nie może stanowić hamulca naturalnych procesów i tendencji rozwojowych zachodzących w społeczeństwach. Nie może nie dostrzegać pojawiających się potrzeb społecznych wynikających z rozwoju wiedzy i świadomości społecznej, np. w dziedzinie ekologii. Wtedy bowiem prawo przestaje być regulatorem życia społecznego i gospodarczego. A tak właśnie stało się z ustawą z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Ustawa ta pozostała w tyle. Nie tylko nie dostrzega np. możliwości dokonywania pochówków ekologicznych, lecz nawet pomija milczeniem zjawisko od lat występujące w praktyce funeralnej – kremację zwłok i szczątków.

Po piąte, intencją projektodawcy stało się także wypełnienie istotnych luk występujących w dotychczasowej regulacji prawnej oraz uwzględnienie rozwiązań stosowanych w ramach tzw. dobrych praktyk pogrzebowych w drodze ich ustawowego usankcjonowania. Ustawa z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, anachroniczna ze współczesnej perspektywy, nie tyle reguluje problematykę prawną usług pogrzebowych,

okołopogrzebowych i cmentarnych, ile stoi z boku, będąc jedynie świadkiem zjawisk i zwyczajów występujących w sferze pogrzebowej w Polsce. Ustawa ta „panuje”, lecz „nie rządzi”.

Po szóste, celem projektodawcy było wprowadzenie do porządku prawnego przepisów tworzących podstawę do wzniesienia i prowadzenia honorowej nekropolii dla osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej i społeczeństwa. Ze względu na konstytucyjny obowiązek zachowania przez państwo bezstronności w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych (art. 25 ust. 2 Konstytucji RP) projektodawca uznał, że nekropolia ta powinna mieć charakter świecki. Przepisów takich brakuje w obecnym porządku prawnym, co stanowi istotną lukę w systemie prawnym. Posiłkowanie się w takich wypadkach ceremoniałem religijnym uznano za niezgodne ze świeckim charakterem państwa.

W ramach przyjętych założeń legislacyjnych oraz wartości aksjologicznych została stworzona propozycja kompleksowej i nowoczesnej regulacji normatywnej uwzględniającej zasady i wartości konstytucyjne, oczekiwania społeczne oraz dorobek branży funeralnej, jak również podejmującej starania o wyeliminowanie złych praktyk, np. cywilnoprawnego obrotu cmentarzami.

2. Zagadnienia normowane w projektowanych ustawach

Skutkiem całościowego podejścia jest szeroki zakres przedmiotowy projektu ustawy – Prawo pogrzebowe. W projekcie tym normuje się takie zagadnienia, jak:

- 1) problematyka prawna cmentarzy, w tym:
 - a) zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy;
 - b) zmiana przeznaczenia cmentarzy;
 - c) zasady prowadzenia cmentarzy;
 - d) rejestry cmentarzy i nagrobków;
 - e) własność cmentarzy;
 - f) zarząd cmentarzami;

- 2) problematyka chowania zmarłych, w tym:
 - a) rodzaje i miejsca pochówków, w tym pochówków ekologicznych;
 - b) zasady stwierdzania zgonu, w tym przez koronera;
 - c) podejmowanie decyzji o sposobie własnego pochówku;
- 3) prawo do pochowania zmarłych i prawo do grobu;
- 4) zasady i formy ochrony cmentarzy, w tym cmentarzy wojennych oraz grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, poprzez:
 - a) powołanie Rady Ochrony Cmentarzy;
 - b) zasady ochrony nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej wraz z Funduszem na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych;
- 5) sposób postępowania z grobami osób zasłużonych dla Polski i społeczeństwa;
- 6) transport zwłok, szczątków i prochów;
- 7) ekshumacja zwłok i szczątków;
- 8) zasady działania przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów.

Wypełnieniem istotnej luki związanej z pochówkami osób zasłużonych dla Polski i społeczeństwa zajmuje się projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej, tworząc świecki reżim prawny pochówków osób wybitnie zasłużonych dla Polski i społeczeństwa.

3. Zasady przewodnie projektowanych ustaw

Za wiodące dla projektu ustawy – Prawo pogrzebowe należy uznać jego zasady przewodnie. Po pierwsze, cmentarze uznaje się za dobra użytku publicznego (art. 4 projektu Prawa pogrzebowego). Jako takie mogą być tylko albo własnością publiczną, tj. własnością Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego (ze szczególnym uwzględnieniem roli gmin jako prowadzących cmentarze komunalne), albo własnością kościołów i innych związków wyznaniowych. Cmentarze nie mogą natomiast

stanowią własności czy przedmiotu użytkowania wieczystego osób fizycznych i osób prawnych innych niż Skarb Państwa i jednostki samorządu terytorialnego.

Niestety w chwili obecnej cmentarze są własnością lub przedmiotem użytkowania wieczystego osób fizycznych i „prywatnych” osób prawnych. Jest to skutek obrotu cywilnoprawnego cmentarzami dokonywanego bez uwzględnienia tego, że cmentarze należą do wysoce specyficznego typu nieruchomości i że w żadnym wypadku nie powinny być traktowane jak zwykłe, typowe nieruchomości. Niemniej jednak obrót taki był i jest dokonywany. Za jego pierwotnych sprawców należy w dodatku uważać jednostki publiczne, tj. Skarb Państwa i jednostki samorządu terytorialnego, co stanowi przejaw nagannego braku poszanowania dla zmarłych i miejsc ich ostatniego spoczynku, a w rezultacie naruszenie konstytucyjnego obowiązku strzeżenia dziedzictwa narodowego.

W związku z istnieniem cmentarzy „prywatnych” pojawia się potrzeba dostosowania stanu rzeczywistego do projektowanego. W projekcie Prawa pogrzebowego przewiduje się zatem przeprowadzenie procesu wyłączenia cmentarzy „prywatnych” na rzecz gmin (art. 125 projektu Prawa pogrzebowego). Propozycja wyłączenia spotka się zapewne z brakiem przychylności ze strony obecnych właścicieli „prywatnych” cmentarzy, ale rozwiązanie to należy uznać za konieczne w celu przywrócenia prawidłowego stanu rzeczy. Jest to niezbędne tym bardziej, że istnieją silne podstawy do twierdzenia, iż do obrotu cywilnoprawnego cmentarzami przyczyniła się nieprawidłowa wykładnia przepisów ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Przepisy tej ustawy pozwalają bowiem sądzić, że i na jej podstawie obrót cmentarzami jest zakazany. Ustawa z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych mówi bowiem wyłącznie o cmentarzach komunalnych i wyznaniowych oraz przewiduje swoistą procedurę zmiany przeznaczenia cmentarzy po to, by na ich terenie można było realizować inne cele niż grzebalne.

Po drugie, cmentarze stanowią elementy dziedzictwa narodowego, w związku z czym podlegają szczególnej ochronie (art. 5 projektu Prawa

pogrzebowego). Jest to zgodne ze stanowiskiem Konstytucji RP, która w art. 5 nakazuje strzeżenie dziedzictwa narodowego. W tym przypadku istotny jest podział na cmentarze czynne, na których odbywają się pochówki, oraz cmentarze nieczynne, na których pochówków już się nie dokonuje.

Cmentarze nieczynne w przeszłości, tj. przed II wojną światową, były zazwyczaj cmentarzami wyznaniowymi, np. żydowskimi lub ewangelickimi. Po II wojnie światowej, głównie wskutek działania dekretu z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich⁶, stały się własnością Skarbu Państwa, by następnie – w drodze komunalizacji mienia państwowego – stać się w 1990 r. własnością jednostek samorządu terytorialnego. Obecnie są także przedmiotem własności bądź użytkowania wieczystego osób fizycznych i „prywatnych” osób prawnych. Z reguły są zaniedbane, a w dodatku w praktyce gospodarczej przeznaczają się je pod zabudowę, traktując je jako zwykłe tereny inwestycyjne. Inwestycje budowlane realizowane na terenie cmentarzy powodują bezpowrotne ich niszczenie i utratę wartości historycznych, naukowych lub artystycznych, które cmentarze niosą ze sobą jako elementy dziedzictwa narodowego.

Wspomnianej praktyce niszczenia cmentarzy projekt ustawy – Prawo pogrzebowe stara się przeciwstawić, ustanawiając zasadę, w myśl której cmentarze, w tym dawne, obecnie nieczynne, nie podlegają ani zbyciu (*res extra commercium*), ani zabudowie o charakterze niecmentarnym (art. 6 projektu Prawa pogrzebowego).

Projekt postanawia również, że cmentarze kościołów i związków wyznaniowych, których własność przeszła po zakończeniu II wojny światowej na rzecz Skarbu Państwa, a następnie na własność jednostek samorządu terytorialnego, uważa się za cmentarze wyznaniowe (art. 129 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego).

Przewiduje się także utrudniony mechanizm zmiany przeznaczenia cmentarzy, w tym cmentarzy nieczynnych, na cele inne niż grzebalne (art. 18 projektu Prawa pogrzebowego). Otóż teren cmentarza może być przeznaczony

⁶ Dz.U. z 1946 r. Nr 1, poz. 1.

na inny cel dopiero po upływie stu lat od ostatniego pochówku. Najpierw jednak cmentarz musi zostać formalnie zamknięty. Do zamknięcia cmentarza nieczynnego stanowiącego własność Skarbu Państwa albo jednostki samorządu terytorialnego, który kiedykolwiek uprzednio był cmentarzem wyznaniowym, nie jest jednak wystarczająca wola obecnego właściciela. Do zamknięcia takiego cmentarza wymagana jest bowiem zgoda Rady Ochrony Cmentarzy, w skład której wchodzi – poza reprezentantami państwa – liczni przedstawiciele związków wyznaniowych oraz organizacji pozarządowych.

Co więcej, do zmiany przeznaczenia cmentarza niekiedy w ogóle nie może dojść. Dzieje się tak wtedy, gdy jest to lub był w przeszłości cmentarz wyznaniowy, a zmianie przeznaczenia cmentarza sprzeciwiają się zasady religijne danego kościoła lub innego związku wyznaniowego (art. 18 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego). Nawet jednak w przypadku cmentarzy, których przeznaczenie może zostać zmienione, skutek taki może nastąpić jedynie po uzyskaniu zgody Rady Ochrony Cmentarzy (art. 18 ust. 6 projektu Prawa pogrzebowego). Ponadto przy zmianie przeznaczenia cmentarza wymaga się, by uprzednio doszło do wydobycia wszystkich i poszczególnych zarazem szczątków i ponownego ich pochowania na innym cmentarzu (art. 18 ust. 3 projektu Prawa pogrzebowego). Niezbędne są także zachowanie zabytków ruchomych znajdujących się na cmentarzu, którego przeznaczenie ma się zmienić, i opieka nad nimi (art. 18 ust. 4 projektu Prawa pogrzebowego). Wreszcie cmentarz, który ma być przeznaczony na inny cel, nie może zniknąć definitywnie. Projekt Prawa pogrzebowego przewiduje bowiem, że cmentarze takie należy oznaczyć i w odpowiedni sposób upamiętnić (art. 18 ust. 5 projektu Prawa pogrzebowego).

4. Ochrona cmentarzy i jej formy

Z obowiązkiem zachowania elementów dziedzictwa narodowego, do którego należą cmentarze, ściśle wiąże się zagadnienie ochrony cmentarzy. Zajmuje ono poczesne miejsce w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe,

w którym ustanowiono wiele sposobów ochrony cmentarzy, w tym cmentarzy dawnych, obecnie nieczynnych. Do sposobów tych należą:

- 1) zakaz wywłaszczania cmentarzy wyznaniowych (art. 7 projektu Prawa pogrzebowego);
- 2) przyznanie kościołom i innym związkom wyznaniowym interesu prawnego w zakresie ochrony cmentarzy przed ich profanacją i niszczeniem, w tym w drodze zabudowy, w odniesieniu do wszystkich cmentarzy, które stanowią lub kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościołów lub innych związków wyznaniowych (art. 8 projektu Prawa pogrzebowego), co powinno umożliwić udział związków wyznaniowych w postępowaniach z zakresu procesu budowlanego, w tym udział w postępowaniu o wydanie pozwolenia na budowę;
- 3) powierzenie starostom oraz wójtom, burmistrzom i prezydentom miast obowiązku utrzymania cmentarzy oraz zarządzania cmentarzami, które stanowią obecnie własność Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego, a które w przeszłości były własnością związków wyznaniowych (art. 14 ust. 3 projektu Prawa pogrzebowego);
- 4) prowadzenie przez gminy rejestru cmentarzy czynnych i nieczynnych oraz cmentarzy wojennych (art. 19 projektu Prawa pogrzebowego);
- 5) obowiązek ujawniania cmentarzy, w tym cmentarzy nieczynnych i cmentarzy wojennych oraz terenów pocmentarnych⁷, w ewidencji gruntów (art. 20 projektu Prawa pogrzebowego);
- 6) obowiązek wpisywania cmentarzy (z wyjątkiem cmentarzy ekologicznych) do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz także do rejestru zabytków, a cmentarzy nieczynnych – do rejestru zabytków archeologicznych (art. 21 projektu Prawa pogrzebowego);
- 7) obowiązek oznaczenia i upamiętnienia cmentarzy i terenów pocmentarnych (art. 22 projektu Prawa pogrzebowego).

⁷ Terenem pocmentarnym staje się cmentarz, z którego – w ramach procesu zmiany przeznaczenia cmentarza – wydobyto i przeniesiono na inny cmentarz szczątki ludzkie.

Za formę ochrony cmentarzy powinno się również uważać ochronę nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej, łącznie nazywanych w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe „nagrobkami historycznymi”. W ujęciu projektu Prawa pogrzebowego nagrobkami historycznymi *sensu stricto* są nagrobki powstałe przed zakończeniem II wojny światowej. Ochronę i opiekę nad nagrobkami historycznymi i nagrobkami o szczególnych walorach artystycznych („nagrobki artystyczne”) sprawują gminy pod nadzorem Rady Ochrony Cmentarzy. W projekcie Prawa pogrzebowego przewiduje się powstanie spisów nagrobków historycznych i artystycznych, które następnie zostaną ujęte przez Radę Ochrony Cmentarzy w formie centralnego rejestru.

W celu urealnienia ochrony nagrobków historycznych i artystycznych projekt Prawa pogrzebowego zakłada powstanie Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych. Będzie to państwowy fundusz celowy, znajdujący się w dyspozycji Rady Ochrony Cmentarzy. Środki Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych będą przeznaczone na pokrywanie kosztów renowacji i utrzymania nagrobków historycznych i artystycznych.

Według ujęcia projektu Prawa pogrzebowego nagrobki historyczne i artystyczne są wyłączone z obrotu. Ponieważ jednak nagrobki historyczne i artystyczne znajdują się w posiadaniu osób fizycznych i „prywatnych” osób prawnych, projekt Prawa pogrzebowego przewiduje ich przepadek na rzecz gmin. I w tym wypadku celem jest wyeliminowanie nagannych praktyk i przywrócenie stanu faktycznego odpowiadającego prawu.

Formę ochrony cmentarzy tworzy również powoływana w projekcie Prawa pogrzebowego Rada Ochrony Cmentarzy (art. 73 i nast. projektu Prawa pogrzebowego). Zgodnie z art. 77 projektu Prawa pogrzebowego w skład tego wielokrotnie powoływanego już ciała będzie wchodzić:

- 1) po jednym przedstawicielu ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego oraz ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych;
- 2) po jednym przedstawicielu kościołów i innych związków wyznaniowych o sytuacji prawnej uregulowanej ustawowo;

- 3) trzech przedstawicieli związków wyznaniowych innych niż wymienione w pkt 2;
- 4) dwóch przedstawicieli organizacji pozarządowych innych niż kościoły i inne związki wyznaniowe.

Do zadań Rady Ochrony Cmentarzy należy m.in.:

- 1) wydawanie zgód na zamknięcie cmentarzy nieczynnych stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego, które kiedykolwiek uprzednio były cmentarzami wyznaniowymi;
- 2) wydawanie zgód na zmianę przeznaczenia cmentarzy stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego, które kiedykolwiek uprzednio były cmentarzami wyznaniowymi;
- 3) ustalenie zasad i form ochrony nagrobków historycznych i artystycznych;
- 4) dysponowanie środkami Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych;
- 5) współpraca z jednostkami samorządu terytorialnego w zakresie ochrony cmentarzy i nagrobków historycznych i artystycznych.

Istotne jest, by Rada Ochrony Cmentarzy stanowiła organ niezależny od innych organów władzy publicznej (art. 76 projektu Prawa pogrzebowego).

5. Nowe instytucje prawa pogrzebowego

Ważnym motywem projektu Prawa pogrzebowego było unowocześnienie prawa funeralnego. Unowocześnienie to z jednej strony polega na wykorzystaniu narzędzi elektronicznych i systemów teleinformatycznych, a więc ma naturę czysto techniczną. Z drugiej zaś – chodziło o unowocześnienie ustawy w aspekcie merytorycznym. W tym względzie na pierwszym miejscu należy odwołać się do propozycji regulacji zagadnienia rodzajów i miejsc pochówku. Projekt Prawa pogrzebowego, podążając za współczesnymi

trendami w dziedzinie prawa funeralnego, zdecydował się na dopuszczenie – oprócz tradycyjnych pochówków na cmentarzach w grobach ziemnych i murowanych – także innych form pochówków.

5.1. Cmentarze ekologiczne

Przede wszystkim w projekcie Prawa pogrzebowego zdecydowano się na wprowadzenie kategorii cmentarzy ekologicznych. Mogą nimi być zarówno cmentarze komunalne, jak i wyznaniowe. Cmentarze ekologiczne zakłada się na terenach rolnych, leśnych lub łąkowych, z wyłączeniem parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych (art. 17 projektu Prawa pogrzebowego). Na cmentarzach ekologicznych dokonuje się pochówków wyłącznie ekologicznych. Polegają one na złożeniu do grobu ziemnego w trumnie ekologicznej zwłok niepoddanych balsamacji, ubranych w naturalne materiały albo na złożeniu do grobu ziemnego szczątków lub prochów w urnie ekologicznej, w tym w biournie. Z wyjątkiem prac porządkowych na cmentarzu ekologicznym nie wolno ingerować w zastany krajobraz, niwelować terenu, wycinać drzew lub krzewów. Można jednak sadzić drzewa i krzewy, w tym na grobach. Prawo do grobu na cmentarzu ekologicznym jest bezterminowe i powstaje na podstawie umowy o pochowanie zawartej z właścicielem cmentarza ekologicznego po uiszczeniu jednorazowej opłaty. Na cmentarzach ekologicznych nie przeprowadza się ekshumacji na wniosek osób najbliższych zmarłego. Nie dokonuje się również zmiany przeznaczenia cmentarza ekologicznego.

5.2. Kremacje

Projekt Prawa pogrzebowego normuje także problematykę prawną kremacji. Kremacje, coraz częściej dokonywane w praktyce pogrzebowej, są całkowicie pominięte w obowiązującej ustawie z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Z tego punktu widzenia wprowadzenie do porządku

prawnego przepisów poświęconych kremacji stanowi zatem unowocześnienie polskiego prawa funeralnego.

Projekt Prawa pogrzebowego wyraźnie dopuszcza dokonywanie kremacji zwłok i szczątków (art. 114). W ślad za tym projekt Prawa pogrzebowego stanowi, że powstałe w wyniku kremacji prochy nie tylko mogą być złożone w grobie, katakumbach lub kolumbariach, lecz mogą także zostać rozsypane na polach pamięci (art. 30 projektu Prawa pogrzebowego). Pola pamięci to części cmentarzy wolne od grobów, kolumbariów i katakumb przeznaczonych do umieszczania na nich prochów w nieoznaczonych indywidualnie miejscach. Na polu pamięci mogą zostać wszakże wzniesione ściany pamięci, na których umieszcza się dane pochowanych tam osób.

Ponadto dopuszczalne jest rozsypanie prochów na terenach poza cmentarzami (art. 24 projektu Prawa pogrzebowego): na terenie nieruchomości prywatnej – za zgodą jej właściciela – oraz na terenie nieogrodzonej nieruchomości publicznej – bez zgody jej właściciela.

Dopuszczalne jest także rozsypanie prochów w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej. W takiej samej odległości – co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej – można również zatopić w morzu urnę ekologiczną z prochami.

5.3. Rejestr decyzji dotyczących własnego pochówku

Poszukując skutecznych instrumentów prawnych w celu zapewnienia możliwości zadośćuczynienia woli osoby zmarłej w sprawie jej pochówku, projektodawca zdecydował się oprzeć na instytucji centralnego rejestru decyzji dotyczących własnego pochówku (art. 49 i nast. projektu Prawa pogrzebowego). W projekcie Prawa pogrzebowego postanowiono przede wszystkim, że każdy, również małoletni, który ukończył 16 lat, może zdecydować o sposobie swojego pochówku, dokonując wyboru jednego spośród dopuszczalnych ustawowo sposobów pochówku. Decyzja ta może być w każdym czasie zmieniona lub cofnięta. Jest ona wiążąca dla osób uprawnionych do pochowania, jeżeli została wpisana do centralnego rejestru decyzji

dotyczących sposobu pochówku. Rejestr taki ma, zgodnie z projektem Prawa pogrzebowego, prowadzić minister właściwy do spraw wewnętrznych w systemie teleinformatycznym.

Do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku wpisuje się również decyzje o przekazaniu własnych zwłok do celów naukowych.

Z centralnego rejestru uzyskuje się wypisy. Do ich otrzymania mają prawo:

- 1) osoba, która podjęła decyzję w sprawie własnego pochówku;
- 2) osoby uprawnione do pochowania powyższej osoby, z tym że po jej śmierci;
- 3) kierownik urzędu stanu cywilnego w celu zamieszczenia adnotacji w akcie zgonu lub wydania wypisu z rejestru;
- 4) przedsiębiorca pogrzebowy, który jest zobowiązany sprawdzić, czy w akcie zgonu znajduje się wzmianka o decyzji podjętej w sprawie własnego pochówku; przedsiębiorca pogrzebowy otrzymuje wypis z centralnego rejestru za pośrednictwem osób uprawnionych do pochowania zmarłego.

Obowiązkiem przedsiębiorcy pogrzebowego jest organizacja pochówku zgodnie z wolą zmarłego zamieszczoną w centralnym rejestrze decyzji dotyczących sposobu pochówku.

5.4. Koroner

Do instytucji nowych, a zarazem nowoczesnych w polskich warunkach, należy również zaliczyć instytucję koronera (art. 64 i nast. projektu Prawa pogrzebowego). Wykonuje on czynności dotyczące stwierdzania zgonu i potwierdzania stwierdzenia zgonu. Koroner wykonuje powierzone mu czynności w zakresie tzw. trudnych lub nietypowych przypadków (art. 68 projektu Prawa pogrzebowego). W szczególności działa on na wezwanie:

- 1) lekarza lub kierownika zespołu ratownictwa medycznego, jeżeli osoby te mają wątpliwości co do określenia przyczyny zgonu;

- 2) dyspozytora medycznego pogotowia ratunkowego;
- 3) Policji;
- 4) prokuratora;
- 5) Państwowej Straży Pożarnej;
- 6) Straży Granicznej.

Koroner działa na terenie powiatu lub kilku sąsiadujących powiatów. Koronerzy to lekarze wykazujący się specjalistyczną wiedzą i doświadczeniem, niezbędnymi do dokonywania czynności związanych ze stwierdzaniem zgonu, wyznaczeni przez wojewodów spośród lekarzy wskazanych przez okręgowe izby lekarskie. Koronerzy wykonują powierzone im obowiązki na podstawie umowy zawartej z wojewodą. Wojewoda prowadzi jawny rejestr koronerów w systemie teleinformatycznym. Koroner podczas wykonywania czynności lub w związku z ich wykonywaniem korzysta z ochrony przewidzianej w prawie karnym dla funkcjonariuszy publicznych.

6. Prawo do grobu

Poważnym mankamentem dotychczasowej ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych było pominięcie regulacji prawnej prawa do grobu. Wskutek tego prawo do grobu jest obecnie pojęciem jedynie doktrynalno-orzecznictwem o niejasno określonych konturach prawnych, w dodatku w ramach zróżnicowanych ujęć zarówno piśmienniczych, jak i orzecznictwowych.

Istnienie tego braku niweluje projekt Prawa pogrzebowego. Zgodnie z art. 35 projektu Prawa pogrzebowego prawo do grobu powstaje z chwilą zawarcia umowy o pochowanie, czyli umowy o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów. W umowie tej określa się m.in.:

- 1) miejsce na grób, miejsce w katakumbach lub miejsce w kolumbarium;
- 2) rodzaj grobu (ziemny czy murowany);

- 3) przeznaczenie grobu, czyli oznaczenie osoby lub osób, które mają zostać pochowane;
- 4) opłaty za nabycie miejsca na grób, miejsca w katakumbach lub w kolumbarium.

Prawo do grobu jest podmiotowym prawem cywilnym o charakterze osobisto-majątkowym. Prawo to może przysługiwać więcej niż jednej osobie. Wówczas powstaje wspólne prawo do grobu, które wykonuje się również wspólnie. W przypadku sporu decyduje zwykła większość głosów obliczanych „według głów”. W przypadku równego rozkładu głosów spór rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Z chwilą pochówku w grobie, katakumbach, kolumbarium powstają dobra osobiste osób najbliższych osoby pochowanej związane z kultem pamięci osoby zmarłej.

Osoba uprawniona z tytułu prawa do grobu nie może wykonywać swoich uprawnień majątkowych z uszczerbkiem dla osób najbliższych, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej. Jednakże w sporach pomiędzy uprawnionym z tytułu prawa do grobu a osobami najbliższymi zmarłego decyduje głos osoby, której przysługuje prawo do grobu. Prymat prawa do grobu obejmuje także decyzje w sporach dotyczących pochówku kolejnych osób.

Jeżeli prawo do grobu wygaśło, w sporach pomiędzy osobami najbliższymi, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej, w tym w sporach dotyczących pochówku kolejnych osób, decyduje zwykła większość głosów obliczana „według głów”. Spory nierozwiązane w ten sposób rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Prawo do grobu, w którym pochowano choćby jedną osobę, nie podlega zbyciu ani dziedziczeniu.

7. Przedsiębiorca pogrzebowy i krematoria

Projektowane prawo pogrzebowe wypełnia też lukę w zakresie regulacji prawnej takich zagadnień, jak: przedsiębiorca pogrzebowy i krematoria (art. 108 i nast.). Normowanie tej materii projekt Prawa pogrzebowego rozpoczyna od zdefiniowania usług pogrzebowych. Są to czynności związane z pochowaniem zwłok, szczątków lub prochów polegające na przechowaniu, przygotowaniu do pochówku, transporcie, balsamacji, kosmetyce i rekonstrukcji pośmiertnej, spopieleniu, pochowaniu oraz ekshumacji zwłok i szczątków, a także przygotowaniu grobu lub innego miejsca pochówku.

Usługi pogrzebowe świadczy przedsiębiorca pogrzebowy. Jest nim podmiot, który posiada dom pogrzebowy, co najmniej dwa specjalistyczne pojazdy (autokarawany) do przewozu zwłok, szczątków lub prochów i który zatrudnia na pełny etat, na podstawie umowy o pracę, minimum cztery osoby poddane szczepieniom ochronnym.

Przedsiębiorca pogrzebowy podlega wpisowi do rejestru prowadzonego przez wojewodę. Jego działalność jest zatem regulowaną działalnością gospodarczą.

Projekt Prawa pogrzebowego podnosi do rangi ustawowej wykształcone w praktyce pogrzebowej tzw. dobre praktyki. Należą do nich:

- 1) zakaz prowadzenia usług pogrzebowych i ich reklamowania na terenie podmiotów leczniczych i opiekuńczych;
- 2) zakaz dzierżawienia i wynajmowania pomieszczeń przez przedsiębiorców pogrzebowych na terenie podmiotów leczniczych i opiekuńczych;
- 3) zakaz ograniczania konkurencji przedsiębiorców pogrzebowych przez zarządców cmentarzy;
- 4) nakaz podawania do publicznej wiadomości cenników usług pogrzebowych (art. 111–113 projektu Prawa pogrzebowego).

Krematoria, czyli budynki wyposażone w instalacje do spopielenia zwłok lub szczątków, mogą być prowadzone przez przedsiębiorców pogrzebowych lub inne podmioty gospodarcze (art. 114 projektu Prawa

pogrzebowego). Kremacji dokonuje się na podstawie zgody wyrażonej przez osoby uprawnione do pochowania zwłok lub szczątków. W krematorium można spopielać wyłącznie zwłoki i szczątki ludzkie. W jednym cyklu kremacyjnym można spopielić jedynie zwłoki lub szczątki jednej osoby (art. 118 projektu Prawa pogrzebowego). Podmiot prowadzący krematorium ma obowiązek ewidencjonowania zwłok lub szczątków poddanych spopieleniu w tym krematorium (art. 120 projektu Prawa pogrzebowego). Z przeprowadzonej kremacji sporządza się certyfikat kremacji, którego oryginał przekazuje się wraz z prochami przedsiębiorcy pogrzebowemu (art. 121 projektu Prawa pogrzebowego).

8. Pochówki osób zasłużonych

W dotychczas obowiązujących przepisach rangi ustawowej brakuje regulacji prawnej dotyczącej pochówków osób zasłużonych dla państwa i społeczeństwa. Projekt Prawa pogrzebowego wypełnia tę lukę. W art. 33 stanowi on bowiem, że prawo pochowania zwłok osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej, ich szczątków lub prochów przysługuje organom państwowym, po uzyskaniu zgody osób najbliższych zmarłego. Zwłoki, szczątki lub prochy osób zasłużonych dla państwa i społeczeństwa mogą być pochowane na cmentarzach w alejach zasłużonych lub w mauzoleach albo w Panteonie Rzeczypospolitej.

Projekt Prawa pogrzebowego postanawia również, że pochówki i groby osób wybitnie zasłużonych są nienaruszalne (art. 34). Ochronę i opiekę nad grobami i nagrobkami osób wybitnie zasłużonych sprawują:

- 1) wojewoda w przypadku osób pochowanych w Panteonie Rzeczypospolitej;
- 2) gminy w pozostałych przypadkach.

Na oddzielną uwagę zasługują rozwiązania proponowane w projekcie ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej. Projekt ustawy o Panteonie RP tworzy

Instytut Panteonu Rzeczypospolitej, którego zadaniem jest wzniesienie i utrzymywanie Panteonu RP jako honorowego miejsca spoczynku zwłok, szczątków lub prochów osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej (art. 1). Jest to państwowa osoba prawna. Działalność Instytutu ma charakter świecki (art. 3 projektu ustawy o Panteonie RP).

Organami Instytutu są Kapituła Panteonu Rzeczypospolitej oraz Zarząd (art. 5 projektu ustawy o Panteonie). Zadaniem Kapituły jest w szczególności podejmowanie decyzji w sprawie pochówku w Panteonie RP (art. 8 projektu ustawy o Panteonie RP).

W skład Kapituły wchodzi:

- 1) przedstawiciel Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) przedstawiciel Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) przedstawiciel Senatu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Sędziów Sądu Najwyższego;
- 5) przedstawiciel Prezesa Rady Ministrów;
- 6) przedstawiciel Uniwersytetu Jagiellońskiego;
- 7) przedstawiciel Uniwersytetu Warszawskiego;
- 8) przedstawiciel Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
- 9) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Polskiej Akademii Nauk.

Panteon powinien zostać oddany do użytku nie później niż w 2030 r. (art. 27 projektu ustawy o Panteonie RP). Powinien to być monumentalny budynek wzniesiony na terenie m.st. Warszawy, mieszczący w szczególności katakumby i nisze urnowe, przeznaczone do chowania zwłok, szczątków lub prochów osób wybitnie zasłużonych dla RP.

Według art. 4 projektu ustawy o Panteonie pochowaniu w Panteonie mogą podlegać zwłoki, szczątki lub prochy:

- 1) monarchów suwerennego Królestwa Polskiego;
- 2) prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) dam i kawalerów Orderu Orła Białego;
- 4) kawalerów Orderu Virtuti Militari I–III klasy;

- 5) laureatów Nagrody Nobla będących obywatelami polskimi lub urodzonych w Polsce;
- 6) innych osób.

O pochowaniu w Panteonie RP zwłok, szczątków lub prochów osób wymienionych w pkt 1)–5) decyduje Kapituła z własnej inicjatywy lub na wniosek:

- 1) Prezydenta RP;
- 2) Sejmu RP;
- 3) Senatu RP;
- 4) grupy co najmniej 10 tysięcy obywateli mających czynne prawo wyborcze.

Ponadto w Panteonie RP mogą być pochowane „inne osoby”. Owymi „innymi osobami” są osoby, w sprawie pochowania których wystąpią:

- 1) Prezydent RP,
- 2) Sejm RP;
- 3) Senat RP;
- 4) grupa co najmniej 50 tysięcy obywateli.

Jednakże Kapituła nie jest związana złożonymi wnioskami o pochowanie. Zachowuje w tej kwestii pełną samodzielność. Decyzje Kapituły w sprawie pochówków lub ich odmowy są ostateczne i nie podlegają zaskarżeniu (art. 21 projektu ustawy o Panteonie RP).

Warto dodać, że decyzja o pochówku w Panteonie RP może być również dokonana na mocy ustawy uchwalonej większością $\frac{2}{3}$ głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. Ustawa taka zastępuje decyzję Kapituły (art. 22 projektu ustawy o Panteonie RP).

Decyzje o pochowaniu w Panteonie RP podejmowane są po uzyskaniu zgody osób najbliższych (art. 24 projektu ustawy o Panteonie RP).

Panteon RP może być pierwotnym miejscem pochówku lub miejscem pochówku ekshumowanych zwłok, szczątków lub prochów (art. 25 projektu ustawy o Panteonie RP).

Na terenie Panteonu RP nie będzie sprawowany kult religijny ani nie będą umieszczane symbole religijne (art. 3 ust. 2 projektu ustawy o Panteonie RP). Jednakże na terenie Panteonu RP można – jeśli taka jest wola osób najbliższych osoby chowanej – wprowadzać elementy religijne do ceremoniału pogrzebowego oraz umieszczać na nagrobkach symbole religijne, pod warunkiem że nie dominują nad otoczeniem (art. 26 projektu ustawy o Panteonie RP).

Uchwalenie oddzielnej ustawy o Panteonie RP jest uzasadnione m.in. tym, że instytucja taka nie istnieje. Najpierw trzeba ją powołać do życia. Dopiero później, gdy Panteon RP zacznie funkcjonować, można będzie rozważać, czy niektórych przepisów projektu ustawy o Panteonie RP nie przenieść do ustawy – Prawo pogrzebowe.

9. Podsumowanie

Tytułem podsumowania należy stwierdzić, że projekt ustawy – Prawo pogrzebowe oraz projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej, oparte na sześciu głównych omówionych powyżej założeniach, tworzą kompleksowy i nowoczesny pakiet legislacyjny wart rozważenia w dalszych pracach legislacyjnych. Na szczególną uwagę zasługują, zdaniem projektodawcy, zbiór przepisów dotyczący ochrony cmentarzy i nagrobków, nowe formy pochówków oraz instytucja Panteonu RP.

JOANNA TROSZCZYŃSKA

Prace nad społecznym projektem nowego prawa pogrzebowego

Inicjatywa Społeczna (Nie)zapomniane Cmentarze, w ramach której przygotowano zawarte w tej książce dwa projekty ustaw z zakresu prawa pogrzebowego, powstała jesienią 2020 r. Skupiła społeczników reprezentujących różne zawody, zainteresowania i środowiska, połączonych wspólną troską o los starych nekropolii, zarówno zabytkowych, jak i nieposiadających takiego statusu. Inicjatywa wyrosła z wielu wcześniejszych przedsięwzięć, przede wszystkim związanych z aktywnością prof. Adama Bodnara (w okresie pełnienia przez niego funkcji Rzecznika Praw Obywatelskich w latach 2015–2021) oraz powstałej wówczas grupy roboczej (Nie)zapomniane Cmentarze. Historię powstania Inicjatywy opisała szczegółowo Agnieszka Godfrejów-Tarnogórska (*Wspólnymi siłami. Inicjatywa Społeczna (Nie)zapomniane Cmentarze*, w: B. Imiołczyk, J. Troszczyńska-Reyman, T.J. Zieliński (red.), *Uszanujmy zmarłych. Problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektyw prawa pogrzebowego*, Warszawa 2022, ss. 154–158).

Praktyczny wymiar Inicjatywy dał o sobie znać zwłaszcza w postaci dwóch ogólnopolskich konferencji zorganizowanych w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie w latach 2019 i 2022, w trakcie których zebrani dzielili się swoimi doświadczeniami w zakresie ratowania zaniebanych lub porzuconych cmentarzy, ochrony i konserwacji nagrobków, popularyzowania wiedzy o starych nekropoliach i społecznościach, często już nieistniejących, z którymi poszczególne miejsca pochówkowe były związane. W czasie tych konferencji oraz wielu spotkań organizowanych online

przebiwały się głosy podkreślające dysfunkcjonalność obowiązujących obecnie przepisów prawa, niepozwalających na odpowiednie zabezpieczenie starych cmentarzy i ochronę ich dziedzictwa kulturowego i historycznego. Uczestniczący w dyskusji prawnicy, przedstawiciele kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce oraz organizacji społecznych sygnalizowali potrzebę jak najszybszych zmian w ustawodawstwie dotyczącym cmentarzy.

W reakcji na te postulaty pod koniec 2020 r. w ramach Inicjatywy powołano Zespół ds. Zmian w Prawie. W jego skład weszli: dr hab. Małgorzata Bednarek, prof. Ewa Domańska, prof. Hubert Izdebski, dr hab. Anna E. Kubiak, dr hab. Agnieszka Piskorz-Ryń, prof. Jacek Sobczak, prezes Krzysztof Wolicki i prof. Tadeusz J. Zieliński (koordynator zespołu). W pracach zespołu regularnie uczestniczyły też Barbara Imiołczyk i Joanna Troszczyńska. Wszystkie osoby pracowały społecznie. Ze względu na zarówno pandemię Covid-19, jak i przebywanie członkiń i członków zespołu w różnych miejscach Polski (a nawet świata) projekt ustawy powstawał podczas spotkań online.

Już na początku swoich prac Zespół podjął decyzję o przygotowaniu projektu ustawy, która w sposób całościowy ureguluje ogół spraw związanych z pochówkiem zwłok i szczątków ludzkich, zastępując obecne regulacje z tego zakresu. Najpierw przygotowano materiał wyjściowy – 22 tezy i 5 pytań pomocniczych, które poddano konsultacjom.

1. Konsultacje wstępnego projektu

Konsultacje trwały od 18 stycznia do 31 marca 2021 r. Autorzy przedstawili opracowane wspólnie tezy i pytania pomocnicze. Zamieszczono je na portalu mamzdanie.org.pl, na którym po zalogowaniu się można było wpisywać komentarze. Opinie wpływały również na adres e-mail Inicjatywy: niezapomnianecmentarze@gmail.com. Wiele krótkich opinii pojawiło się także w komentarzach na Facebooku, szczególnie dużo (ponad 400) pod postem umieszczonym na profilu Instytutu Dobrej Śmierci

(<https://www.facebook.com/Instytut.Dobrej.Smierci/>). Wszystkie opinie, do których udało się dotrzeć, zostały zebrane w arkuszu Excel. Łącznie na portalu mamzdanie.org.pl uzyskano 261 opinii. Najwięcej osób komentowało pytania pomocnicze, odpowiadając na pytania („tak” lub „nie”) i często wpisując dodatkowe komentarze i uwagi.

Na pytanie pierwsze („Czy uważasz, że stare cmentarze, na których spoczywają ludzie, mogą być sprzedawane jako tereny rekreacyjne, budowlane, używane w inny sposób (na przykład jako łąki, pastwiska)?”) odpowiedziało 118 osób (tak – 38, nie – 80). Na pytanie drugie („Czy uważasz, że stare nagrobki mogą być usuwane z cmentarzy i wykorzystywane do innych celów (np. budowa drogi, jako materiał do budowy innych nagrobków)?”) odpowiedziało 101 osób (tak – 37, nie – 64). Na pytanie trzecie („Czy uważasz, że wprowadzenie maksymalnej stawki opłaty cmentarnej oraz obowiązku podawania do publicznej wiadomości cenników usług cmentarnych jest dobrym rozwiązaniem?”) odpowiedziało 131 osób (tak – 131). Na pytanie czwarte („Czy uważasz, że wszystkie stare cmentarze powinny być oznaczone w ewidencji gruntów, aby każdy wiedział, gdzie się znajdują, i mógł odpowiedzialnie planować inwestycje?”) odpowiedziało 137 osób (tak – 136, nie – 1). Na pytanie piąte („Czy chciałbyś, aby dopuszczono nowe formy pochówku, by np. uregulowano chowanie zmarłych poza cmentarzami w formule ekologicznej, która zakłada tylko naturalne formy upamiętnienia (drzewa, krzewy, kwiaty, naturalne kamienie)?”) odpowiedziało 214 osób (tak – 214).

2. Nowe formy pochówku

Spośród wszystkich propozycji zgłoszonych przez inicjatorów ustawy największe zainteresowanie wzbudziła możliwość wprowadzenia nowych form pochówku do polskiego prawa. Chodziło o pochówki ekologiczne, w tym te odbywające się poza cmentarzami, oraz o możliwość rozsypywania prochów zgodnie z wolą osoby zmarłej, w wybranym przez nią miejscu. Opinie zgłoszone w tej kwestii były niemal jednogłosne i wyrażały poparcie

dla wprowadzenia takich form pochówków. Spośród około 700 zgłoszonych opinii tylko 2 były odmienne – jedna osoba wyraziła sprzeciw, a druga sceptycyzm wobec proponowanych zmian.

Wiele osób wyraziło wręcz nadzieję na wprowadzenie nowych form pochówku i postulowało jeszcze bardziej zaawansowane rozwiązania, wykraczające poza pierwotne propozycje autorów ustawy. Przykładem jest komentarz, w którym podkreślono, że „najważniejszą sprawą jest dopuszczenie nowych, bardziej ekologicznych form pochówku: hydrokremacji / resomacji, promesji czy kompostowania zwłok z zachowaniem standardów epidemiologicznych”. Inny respondent oczekiwał wprowadzenia metod bardziej przyjaznych środowisku niż tradycyjna kremacja, takich jak: kremacja wodna, inne formy rozpuszczania zwłok, kompostowanie oraz promesja, czyli rozdrobnienie zwłok za pomocą liofilizacji, a także pochówków w stanie naturalnym, bez balsamowania i użycia trumny.

Argumenty przemawiające za nowymi formami pochówku koncentrowały się głównie na ochronie środowiska. Respondenci zaznaczali, że obecne metody są szkodliwe dla przyrody i brakuje alternatywy, która pozwoliłaby na mniej zauważalne ekologicznie usunięcie zwłok. Niektórzy wyrażali życzenie, aby ich szczątki po śmierci „wróciły do natury” i zwały się z przyrodą, zamiast „tkwić w betonowym bunkrze”.

W komentarzach pojawiały się także emocjonalne wypowiedzi, wskazujące na osobiste pragnienia dotyczące własnego pochówku. Na przykład jedna osoba napisała: „Spieszcie się, bo mam już 65 lat, a chciałabym, żeby wyrosło ze mnie drzewo”. Inna osoba wyraziła chęć, aby jej prochy zostały rozsypane nad Tatrami lub żeby jej rodzina mogła zasadzić drzewo na jej prochach w wybranym przez siebie miejscu. Wypowiedzi te były wyrazem silnego poparcia dla ekologicznych form pochówku.

Jednakże część respondentów wyrażała sceptycyzm co do możliwości wprowadzenia nowych form pochówku. Obawiali się oni, że Kościół rzymskokatolicki może sprzeciwić się tym zmianom i zablokować wprowadzenie oczekiwanych nowości.

3. Maksymalna taksa cmentarna

Kwestia wprowadzenia maksymalnej opłaty cmentarnej i obowiązku jej publicznego ogłoszenia była tematem, który nie wzbudzał większych kontrowersji. Większość respondentów poparła tę propozycję, a jedynie w kilku przypadkach pojawiły się opinie odmienne. Jedna osoba wyraziła negatywną opinię na temat wprowadzenia maksymalnej taksy, inna opowiedziała się za jej wprowadzeniem wyłącznie na cmentarzach komunalnych, a nie na tych zarządzanych przez kościoły i inne związki wyznaniowe. Ponadto jedna odpowiedź na pytanie pomocnicze była jednoznacznie negatywna.

Komentarze respondentów popierających wprowadzenie maksymalnej taksy cmentarnej wyrażały nadzieję na ograniczenie zjawiska komercjalizacji usług cmentarnych i zapobieżenie ustalaniu wygórowanych stawek. W jednej z opinii zaznaczono, że „opłata cmentarna powinna być wprowadzona i podana do publicznej wiadomości, nie powinna zależeć od widzimisię i humoru księdza”. Inny respondent poparł tę propozycję, zauważając, że wprowadzenie jednolitej opłaty mogłoby zakończyć zróżnicowanie w pochówkach na cmentarzach parafialnych i komunalnych.

Kolejna wypowiedź wskazywała na konieczność wprowadzenia takiej regulacji, nazywając brak jednolitych zasad w tym zakresie „skandalicznym”. Jeszcze inny respondent zwrócił uwagę na problem dotyczący szczególnie mniejsze miejscowości i wsie, gdzie prowadzenie cmentarzy przez Kościół stało się źródłem dochodu, a z powodu monopolu (tj. braku cmentarzy komunalnych) miejscowy proboszcz może dyktować niezwykle wysokie stawki i pobierać opłaty za praktycznie każdą czynność.

Ogólnie rzecz biorąc, publiczne ogłaszanie maksymalnej opłaty cmentarnej było powszechnie aprobowane przez respondentów.

4. Ochrona starych cmentarzy przed dewastacją

Autorzy ustawy, kierując się chęcią ochrony starych cmentarzy przed dalszą dewastacją i naruszaniem spoczywających na nich szczątków ludzkich, zaproponowali wiele zmian w prawie. Propozycje te znalazły odzwierciedlenie w kluczowych tezach oraz trzech pytaniach pomocniczych.

Pierwsze pytanie dotyczyło tego, czy stare cmentarze, na których pochowani są ludzie, mogą być sprzedawane jako tereny rekreacyjne, budowlane lub używane w inny sposób, np. jako łąki czy pastwiska. Drugie pytanie miało na celu ustalenie, czy stare nagrobki mogą być usuwane z cmentarzy i wykorzystywane do innych celów, takich jak budowa dróg lub jako materiał do budowy innych nagrobków. Trzecie pytanie dotyczyło tego, czy wszystkie stare cmentarze powinny być oznaczone w ewidencji gruntów, aby każdy mógł wiedzieć, gdzie się znajdują, i odpowiedzialnie planować inwestycje.

Większość respondentów opowiedziała się za ochroną starych cmentarzy, sprzeciwiając się usuwaniu starych nagrobków i przeznaczaniu ich na inne cele. Prawie jednomyślnie poparli także oznaczanie starych cmentarzy w ewidencji gruntów. Uzasadniali swoje stanowisko przekonaniem, że cmentarze są miejscami godnymi szczególnej ochrony, będącymi wyrazem szacunku dla zmarłych oraz wspólnym dziedzictwem kulturowym. Ich opinie wynikały z przekonania, że zmarłym należy się szacunek bez względu na narodowość lub wyznanie, a wyrazem tego szacunku jest nienaruszalność cmentarzy i dbałość o ich stan.

Niektórzy respondenci uznawali, że stare cmentarze mogą być przeznaczane na inne cele, z wyłączeniem takich inwestycji, jak budowa dróg, obiektów użyteczności publicznej czy budynków mieszkalnych. Dopuszczali jednak możliwość udostępniania takich miejsc jako terenów zielonych – parków, miejsc spacerów i odpoczynku. Podkreślali jednocześnie konieczność zachowania istniejących elementów cmentarza, takich jak płyty nagrobne czy pomniki, oraz godnego upamiętnienia spoczywających tam osób.

Wśród respondentów pojawiły się również opinie akceptujące zagospodarowanie cmentarzy na inne cele. Jedna z respondentek napisała, że nie

widzi przeszkód w takim działaniu, argumentując, że „Ziemia jest jednym wielkim cmentarzem, nie uciekniemy przed tym”. Inna osoba uważała, że miejsca, w których doszło do naturalnego recyklingu, powinny zostać oddane do użytku publicznego jako obiekty rekreacyjne czy budowlane, podkreślając brak sensu w blokowaniu przestrzeni z powodu pochówku zwłok, które już dawno uległy rozkładowi. Zwracano również uwagę na fakt, że „wszyscy kroczyliśmy po jakichś cmentarzach”, przywołując przykład warstw archeologicznych w Troi. W związku z tym proponowano, aby o przyszłości takich terenów decydował konserwator zabytków.

Opiniom tym towarzyszyła również zgoda na ponowne wykorzystanie starych nagrobków do innych celów. Jeden z respondentów stwierdził, że nie widzi problemu w takim postępowaniu, podkreślając, że Ziemia powinna służyć żywym, a jeśli nagrobek jest na tyle stary, że nikt o niego nie dba, warto go wykorzystać, zamiast zwiększać ślad węglowy. Większość ankietowanych opowiedziała się za ochroną starych nagrobków. W odniesieniu do drugiego pytania, które dotyczyło możliwości usuwania starych nagrobków z cmentarzy i wykorzystywania ich do innych celów, np. do budowy dróg czy nowych nagrobków, wiele osób wyraziło swoje oburzenie. Jedna z osób zwróciła uwagę na konieczność ochrony zabytków i poszanowania miejsc pochówku, podkreślając, że w przeszłości do budowy Obwodnicy Bieszczadzkiej wykorzystano płyty nagrobne z okolicznych cmentarzy. Wspomniano również, że region ten był kiedyś wielokulturowy, zamieszkiwany przez Polaków, Żydów, Łemków, Bojków, Cyganów i Niemców.

Mimo że część respondentów była zdania, iż nagrobki z opuszczonych grobów, o które nikt już nie dba, mogłyby być używane do innych celów, np. do budowy nowych nagrobków, zdecydowana większość sprzeciwiała się jednak wykorzystywaniu starych nagrobków do budowy dróg, uznając to za nieodpowiednie. Wynikało to prawdopodobnie ze świadomości, że w czasie II wojny światowej oraz w latach późniejszych nagrobki z cmentarzy żydowskich były wykorzystywane do takich celów.

Część ankietowanych postrzegała usuwanie nagrobków wyłącznie w kontekście wymiany starego nagrobka na nowy przez rodzinę zmarłego.

Najprawdopodobniej osoby te nie zdawały sobie sprawy z procedury niszczenia nagrobków na starych, opuszczonych cmentarzach – miejsc pochówku zmarłych, których rodziny zostały zamordowane w czasie wojny lub przesiedlone po jej zakończeniu. Dotyczy to przede wszystkim cmentarzy żydowskich, prawosławnych i grekokatolickich w południowo-wschodniej Polsce oraz ewangelickich w zachodniej i północno-wschodniej części kraju. Głównym celem ustawy jest ochrona tych nagrobków, które stanowią część dziedzictwa kulturowego i obecnie nie mają swoich obrońców.

5. Dwa projekty ustaw

Zespół ds. Zmian w Prawie zapoznał się ze wszystkim opiniami zebranymi w raporcie z konsultacji. W kwietniu 2021 r. kontynuowano spotkania robocze.

Poza kwestiami związanymi z ochroną starych cmentarzy zajęto się także pozostałymi aspektami prawa pogrzebowego, w tym szeroko postulowanymi podczas konsultacji nowymi formami pochówków, a także zagadnieniem utworzenia państwowej nekropolii dla osób w szczególności zasłużonych dla Polski. W efekcie powstały dwa projekty – projekt ustawy Prawo pogrzebowe oraz projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej. Zostały one pomyślane jako projekty społeczne oraz ostatecznie przedłożone niezależnie od inicjatyw rządowych.

Po kilku miesiącach intensywnych spotkań jesienią 2021 r. Inicjatywa Społeczna (Nie)zapomniane Cmentarze rozpoczęła akcję propagowania gotowych projektów. Zamieszczono je w witrynie internetowej Inicjatywy (niezapomnianecmentarze.pl) oraz udostępniono mediom i wielu organizacjom pozarządowym.

Propozycje zmian w prawodawstwie spotkały się z licznymi reakcjami na łamach prasy i w przekazie innych mediów. Projekty zostały zaprezentowane także podczas dwóch konferencji naukowych: Interdyscyplinarnego Kongresu Badań nad Cmentarzami zorganizowanego w dniach

20–21 października 2022 r. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (prof. Małgorzata Bednarek, prof. Agnieszka Piskorz-Ryń, prof. Tadeusz J. Zieliński) oraz konferencji „Przestrzenie pamięci. Zabytkowe cmentarze we współczesnych koncepcjach” zorganizowanej w dniach 9–10 kwietnia 2024 r. w Warszawie przez Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków, Stowarzyszenie Historyków Sztuki i Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków (prof. Agnieszka Piskorz-Ryń, prof. Tadeusz J. Zieliński).

W maju 2023 r. przedstawiciele Inicjatywy (prof. Małgorzata Bednarek, senator Grażyna Staniszevska, prezes Krzysztof Wolicki i prof. Tadeusz J. Zieliński) przedstawili oba społeczne projekty ustaw wicemarszałek Sejmu RP Małgorzacie Kidawie-Błońskiej oraz posłowi Tomaszowi Siemniakowi, którzy wyrazili gotowość włączenia kręgów parlamentarnych do dyskusji nad zgłoszonymi propozycjami ustawodawczymi. Już jako Marszałkini Senatu Małgorzata Kidawa-Błońska 17 października 2024 r. przyjęła reprezentantów Inicjatywy i wspólnie zaplanowano działania dotyczące projektów ustaw w roku 2025.

Prawo do grobu w orzecznictwie Sądu Najwyższego oraz w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe

1. Prawo do grobu w orzecznictwie Sądu Najwyższego

Prawo do grobu to pojęcie orzecznicze, w mniejszym stopniu doktrynalne¹. Nie jest to pojęcie normatywne. Jak bowiem zasadnie stwierdza SN, w obowiązującym stanie prawnym nie występuje prawo do grobu, które mogłoby być rozumiane jako uregulowane przez przepisy prawa cywilnego prawo podmiotowe obejmujące określoną sferę uprawnień². Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych³ reguluje jedynie prawo do pochowania zwłok (art. 10), a nie prawo do grobu. Zdaniem SN przepis art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych wskazuje tylko osoby, którym przysługuje prawo do pochowania zwłok, a więc prawo do dokonania czynności niezbędnych do przeprowadzenia pogrzebu. Przepisy art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie stanowią natomiast

¹ Jeśli chodzi o stanowisko piśmiennictwa na temat prawa do grobu, zob. zwłaszcza S. Rudnicki, *Prawo do grobu. Zagadnienia cywilistyczne*, Zakamycze 1999, a także m.in.: K. Dadańska, A. Tomczyk, *Kontrowersje wokół prawa do grobu*, w: J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turłukowski, D. Karhut (red.), *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2015; J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Prawo do grobu jako problem kulturowy i prawny*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60 (2018), nr 1; M. Masternak-Kubiak, *Prawo do grobu jako publiczne prawo podmiotowe*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2017, nr 8; D. Janicki, *Cmentarze w polskim prawie administracyjnym*, „Security, Economy & Law” 2014, nr 4.

² Tak SN w wyroku z 14 października 2011 r., III CSK 340/10. Zob. również wyrok SN z 24 czerwca 2019 r., III CSK 267/17, w którym posługiwanie się terminem „prawo do grobu” uważa się za skrót myślowy.

³ Ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1473; zwana dalej „ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych”.

materialnoprawnego źródła powstania prawa do grobu⁴. Co więcej, w trafnej ocenie SN prawo do pochowania zwłok stanowi regulację o charakterze publicznoprawnym. Nie jest to więc unormowanie mające na celu ochronę dóbr osobistych osób bliskich dla zmarłego⁵. Z tej przyczyny art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie wyznacza enumeratywnie kręgu osób, którym przysługuje prawo do grobu. Prawo do grobu przysługuje bowiem wszystkim osobom najbliższym zmarłego, a grono takich osób nie ogranicza się do osób wskazanych w art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁶.

W toku orzekania SN ukształtował koncepcję prawa do grobu jako prawa o zróżnicowanej naturze jurydycznej – osobisto-majątkowej. Jest to ujęcie stabilne, ciągle ewoluujące. Wypracowane w orzecznictwie pojęcie prawa do grobu nie stanowi wszakże koncepcji o klarownie i precyzyjnie zakreślonych konturach prawnych, jednolitej pod względem konstrukcji jurydycznej. Świadczy o tym samo określenie przedmiotu prawa do grobu. W uchwale z 1994 r. SN stwierdził, że grób nie stanowi przedmiotu odrębnej od gruntu własności, nie może być przedmiotem praw rzeczowych, takich jak użytkowanie wieczyste czy ograniczone prawa rzeczowe. Grób może być jednak przedmiotem określonych uprawnień, których zespół określa się jako prawo do grobu⁷. W innym zaś, późniejszym orzeczeniu SN uznał, że prawo do pochowania zwłok (art. 10 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych) wraz z prawem ekshumacji (art. 15 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych) oraz prawo do kultywowania pamięci o osobie zmarłej stanowią dobro osobiste, zwane prawem do grobu⁸. W orzeczeniach tych nastąpiła zatem wyraźna zmiana przedmiotu prawa do grobu: z dobra materialnego stało się nim dobro niematerialne.

Na brak jednolitej i precyzyjnej koncepcji prawa do grobu wskazuje zresztą wyraźnie sam SN. Stwierdza mianowicie, że w rzeczywistości pojęcie

⁴ Tak SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10; w wyroku z 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11.

⁵ Tak SN w wyroku z 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11.

⁶ Tak SN w wyroku z 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11.

⁷ Tak SN w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94; w wyroku z 6 lutego 2015 r., II CSK 317/14.

⁸ Tak SN w wyroku z 10 grudnia 2015 r., V CSK 201/15 wraz z cytowanym tam orzecznictwem SN.

prawa do grobu obejmuje różne uprawnienia o całkowicie odmiennym charakterze. Mają one charakter majątkowy lub niemajątkowy. Ewentualnie można mówić w konkretnych wypadkach o przewadze któregoś z tych elementów. Posłużenie się więc pojęciem prawa do grobu nie pozwala na stwierdzenie, że chodzi o jakiś samodzielny i jednolity zakres uprawnień, w związku z czym w każdym poszczególnym wypadku niezbędne jest jednoznaczne określenie, jakie konkretne uprawnienia są objęte tak ogólnie rozumianym prawem do grobu⁹.

Niemniej wiele elementów koncepcji prawa do grobu stale powtarza się w orzecznictwie SN. Jeden z przykładów stanowi sposób określania źródła powstania prawa do grobu. Jego pierwotnym źródłem jest mianowicie umowa, na mocy której zarząd cmentarza oddaje zainteresowanej osobie miejsce na grób¹⁰. Zazwyczaj powodem zawarcia umowy z zarządem cmentarza jest nabycie prawa do złożenia w grobie zwłok. Jednakże z chwilą ich złożenia prawo do grobu obejmuje urządzenie jego wystroju i wystawienie nagrobka. W ocenie SN te zewnętrzne przejawy prawa do grobu, mimo iż wiążą się z wydatkami, mają charakter osobisty¹¹. W następstwie zawarcia takiej umowy powstaje, jak to określa SN, swoisty stosunek cywilnoprawny¹². Sąd Najwyższy nie wyjaśnia jednak, na czym polega „swoistość” tego stosunku. Nie konkretyzuje również jego podmiotów, przedmiotu i treści.

Kwestie te zostają doprecyzowane dopiero w późniejszym orzecznictwie. Zdaniem SN w sytuacji typowej na treść prawa do grobu składają się zarówno elementy o charakterze majątkowym, jak i wyłącznie osobistym. Elementy majątkowe związane są przede wszystkim z koniecznością ponoszenia na rzecz zarządu cmentarza opłat za grób. Obejmują także wydatki na urządzenie grobu, w tym wystawienie nagrobka. Natomiast niemajątkowym elementem prawa do grobu jest uprawnienie do pochowania w nim

⁹ Tak SN w wyroku z 14 października 2011 r., III CSK 340/10.

¹⁰ Tak SN w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94; w wyroku z 19 kwietnia 1996 r., I CRN 53/96; w wyroku z 10 grudnia 2015 r., V CSK 201/15.

¹¹ Tak SN w wyroku z 19 kwietnia 1996 r., I CRN 53/96.

¹² Tak SN w uchwale z 7 grudnia 1970 r., III CZP 75/70; w wyroku z 19 kwietnia 1996 r., I CRN 53/96.

zmarłego¹³. W jednym tylko przypadku prawo do grobu może być prawem wyłącznie majątkowym. Wtedy mianowicie, gdy w grobie nie został jeszcze złożony żaden zmarły. Natomiast wtedy, gdy w grobie pochowano choćby jedną osobę, jej bliskim przysługuje uprawnienie do wykonywania kultu pamięci zmarłego, co powoduje, że prawo do grobu staje się prawem, na którego treść składają się elementy o charakterze osobistym¹⁴. Takie zaś prawo do grobu, na którego treść składają się – oprócz elementów majątkowych – elementy osobiste, nie podlega dziedziczeniu, nie może być przedmiotem działu spadku ani podziału majątku wspólnego małżonków¹⁵.

Teza o dwojakim charakterze prawa do grobu, tj. osobisto-majątkowym, jest eksponowana w orzecznictwie. Uważa się przy tym, że elementy osobiste (niemajątkowe) odgrywają rolę dominującą¹⁶, i to bez względu na to, jaka jest wartość elementów majątkowych tego prawa¹⁷. Wyraźnie podkreśla to SN w wyroku z 2010 r., stwierdzając, że elementy osobiste prawa do grobu mają charakter przeważający, a jako prawa osobiste są niezbywalne i niedziedziczne¹⁸. Sąd Najwyższy wyjaśnia dalej, że prawo do grobu jest jednym z samoistnych praw majątkowych tylko wtedy, gdy miejsce na cmentarzu zostało nabyte i grób jest wolny (nikt w nim nie został pochowany). Jeżeli natomiast w grobie spoczywają już zwłoki, to na skutek pochówku następuje dominacja uprawnień niemajątkowych, w związku z czym dopuszczalność rozporządzania prawem do grobu wygasa. Z tą chwilą nie jest już także możliwe oddzielenie uprawnień majątkowych od osobistych i z tego względu prawa majątkowe tracą swoją odrębność w tym sensie, że nie mogą być przedmiotem wyłącznego korzystania i rozporządzania ze strony dotychczasowego ich podmiotu. Dzieje się tak z uwagi na prawa do grobu

¹³ Tak SN w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94.

¹⁴ Tak SN w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94; w wyroku z 19 kwietnia 1996 r., I CRN 53/96.

¹⁵ Tak SN w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94.

¹⁶ Tak SN w wyroku z 13 lutego 1979 r., I CR 25/79; w uchwale z 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94; w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10.

¹⁷ Tak SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10; w wyroku SN z 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11.

¹⁸ Tak SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10.

przysługujące pozostałym współuprawnionym, których źródłem są powiązania rodzinne z osobą pochowaną w grobie¹⁹.

W związku ze stałą tezą SN, że z chwilą śmierci po stronie członków rodziny zmarłego powstaje prawo osobiste kultywowania pamięci o nim, a takiemu prawu towarzyszy wiele uprawnień o charakterze osobistym i majątkowym²⁰, na pytanie, czy osoba, która poniosła koszty budowy grobu rodzinnego i uiściła opłaty za korzystanie z miejsca na cmentarzu, może być uważana za jedyne uprawnione, SN udziela odpowiedzi negatywnej. Sąd Najwyższy wyraźnie bowiem oznajmia, że osoba taka z chwilą pierwszego pochowania nie może już – bez porozumienia z osobami bliskimi zmarłego – samodzielnie decydować o pochowaniu w tym grobie innych zmarłych²¹.

W ten sposób, w ocenie SN, prawo do grobu, które przysługiwało jednej osobie, staje się prawem wspólnym dwóch lub więcej osób. Powstaje wszakże problem, czy jest to jedno prawo przysługujące wszystkim współuprawnionym, czy wiele takich samych praw. Na to pytanie SN odpowiada, opowiadając się w większości judykatów za jednym wspólnym prawem do grobu. Twierdzi bowiem, że jeżeli prawo do grobu przysługuje kilku osobom, każda z nich jest współuprawniona i wszystkie mają równe prawa. Na zmianę przeznaczenia lub sposobu korzystania z prawa do grobu musi zatem wyrazić zgodę każdy ze współuprawnionych. Taka czynność może bowiem naruszać prawo do kultu zmarłych przysługujące każdej z nich oraz prawo majątkowe do współposiadania i współdecydowania o prawie do grobu. Dlatego też jeżeli prawo do grobu należy wspólnie do kilku osób, stosuje się do niego – w zakresie wynikających zeń praw majątkowych – odpowiednio przepisy kodeksu cywilnego o współwłasności rzeczy w częściach ułamkowych²².

¹⁹ Tak SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10; wyrok SN z 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11.

²⁰ Tak SN w wyroku z 15 kwietnia 2004 r., IV CK 284/03.

²¹ Tak SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10.

²² Tak SN w wyroku z 7 maja 2009 r., IV CSK 513/08. Za analogicznym zastosowaniem przepisów o współwłasności w częściach ułamkowych opowiedział się również SN w wyroku z 3 grudnia 2010 r., I CSK 66/10; postanowienie SN z 17 lutego 2022 r., I CSK 1614/22.

Mówiąc o współprawnieniu, współdecydowaniu i współposiadaniu SN zdaje się sugerować istnienie jednego prawa podmiotowego. Niemniej z przytoczonego stanowiska SN może wynikać także teza odmienna. Zgodnie z nią w obrębie prawa do grobu mamy do czynienia ze wspólnością elementów majątkowych tego prawa oraz odrębnością jego elementów niemajątkowych, tj. w zakresie dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego. Pogląd ten należy uznać za świadczący o niejednorodnym i niekonsekwentnym ujęciu prawa do grobu.

W dodatku okazuje się, że z chwilą pochowania w grobie pierwszych zwłok osoby bliskie zmarłego nabywają nie tylko prawo osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego, lecz także uprawnienia majątkowe do grobu, i to na równi z fundatorem grobu, a zarazem bez żadnego ekwiwalentu z ich strony. Problematyka prawna prawa do grobu okazuje się zatem dużo bardziej skomplikowana, niżby to wynikało z przytoczonego dotychczas orzecznictwa sądowego. Spróbujmy zatem zbadać, czy dostrzeżone niekonsekwencje zostały sanowane w późniejszym orzecznictwie SN.

W judykatach z XXI w. SN podtrzymał pogląd, że prawo do grobu ma charakter mieszany. Z jednej strony jest prawem niemajątkowym, pozwalającym na kultywowanie pamięci zmarłych. Z drugiej zaś – jest to prawo majątkowe do posiadania grobu i dysponowania nim²³.

Bliższe określenie prawa do grobu znajdujemy w jeszcze późniejszym orzeczeniu. Prawo do grobu określa się w nim jako „pojęcie” obejmujące różne uprawnienia o całkowicie odmiennym charakterze. W tym kontekście SN wyróżnia uprawnienia do grobu wynikające z umowy zawartej z zarządcą cmentarza o miejsce na grób, które mają charakter przede wszystkim majątkowy, zwłaszcza dopóty, dopóki w grobie nie zostanie dokonany pierwszy pochówek. Inną natomiast sferę ochrony prawnej regulują przepisy o dobrach osobistych. Chodzi tu o prawo do wykonywania kultu zmarłego,

²³ Tak SN w wyroku z 7 maja 2009 r., IV CSK 513/08.

które ma charakter niemajątkowy i jest niezależne od istnienia wspomnianych wcześniej uprawnień majątkowych do grobu²⁴.

Do prawa do grobu jako „zbiorczego miana” dla różnorodnych uprawnień nawiązuje SN w wyroku z 2015 r. Sąd Najwyższy przyznaje, że uprawnienia określane owym „zbiorczym mianem” mogą przysługiwać więcej niż jednej osobie w stosunku do tego samego grobu. Uprawnienia te SN wywodzi z dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłych. Mają one głównie charakter osobisty i niemajątkowy, z tym że mogą im towarzyszyć elementy natury majątkowej. Te ostatnie wszakże są zdominowane przez uprawnienia niemajątkowe. Skoro uprawnienia do określonego grobu należy wywieść z prawa do kultu zmarłych osób bliskich, czyli z dobra osobistego, to uprawnienia te mogą mieć wyłącznie charakter indywidualny, tj. przysługiwać indywidualnie oznaczonym osobom bliskim zmarłych pochowanych w grobie. Dlatego też w trafnej ocenie SN w wypadku, gdy jest kilka osób, które wywodzą swoje uprawnienia do grobu z dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłych osób bliskich, osoby te są równolegle indywidualnie uprawnione do grobu, a nie współuprawnione do niego²⁵. W tym judykacie SN opowiedział się zatem za wielością praw, a nie jednym wspólnym prawem do grobu.

Do wielości praw, a właściwie dóbr osobistych w postaci kultu pamięci zmarłego, nawiązuje również SN w kolejnym orzeczeniu²⁶. W wyroku tym SN dodatkowo stwierdza, że umowa o pochowanie zwłok zawarta z zarządem cmentarza stanowi źródło wielu uprawnień przysługujących osobom, dla których kult pamięci zmarłego jest własnym dobrem osobistym. Sąd Najwyższy nie rozwinął wszakże tej myśli, z ewidentną szkodą dla zrozumienia koncepcji za nią stojącej. Stwierdzenie bowiem, że umowa o pochowanie zwłok zawarta z zarządem cmentarza jest jednocześnie źródłem uprawnień dla osób, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego, uprawnia do postawienia pytania, czy w ocenie SN umowę taką zawiera

²⁴ Tak SN w wyroku z 14 października 2011 r., III CSK 340/10.

²⁵ Tak SN w wyroku z 8 maja 2015 r., III CSK 305/14.

²⁶ Tak SN w wyroku z 10 grudnia 2015 r., V CSK 201/15.

się na rzecz osób trzecich (art. 393 k.c.). Na to pytanie jednak SN nie udziela odpowiedzi.

Bywa, że SN kwituje prawo do grobu uznaniem je za „tak zwane” prawo do grobu i określa je jako prawo podmiotowe (jedno) o zróżnicowanej strukturze prawnej²⁷.

W kolejnym orzeczeniu SN stwierdza, że na treść prawa do grobu składają się elementy o charakterze majątkowym i osobistym. Okoliczność, że prawo to, ujmowane jako pewna całość, po części jest prawem niemajątkowym, sprzeciwia się uznaniu go za prawo majątkowe, i to niezależnie od tego, jaka jest wartość elementów majątkowych tego prawa i na czym polegają elementy niemajątkowe. Charakter prawa do grobu powoduje, że zawsze na plan pierwszy wysuwają się elementy niemajątkowe tego prawa²⁸. Realizacja tych uprawnień musi być harmonizowana, czemu mogą służyć w drodze ostrożnej analogii reguły dotyczące wspólnych praw, czyli w prawie polskim przepisy o współwłasności²⁹.

W jeszcze innym orzeczeniu SN stwierdza, że z umowy o pochowanie zwłok zawartej przez osobę fizyczną z zarządem cmentarza wynikają liczne uprawnienia dla osoby, dla której kult pamięci zmarłego jest jej własnym dobrem osobistym. Suma tych uprawnień stanowi prawo do grobu³⁰. Wynika z tego, że źródło prawa do grobu stanowi – tak jak we wcześniejszych orzeczeniach – umowa o pochowanie zawarta z zarządem cmentarza, która rodzi uprawnienia nie tylko dla osoby, która taką umowę zawarła, lecz także dla innych osób, którym przysługuje kult pamięci zmarłego pochowanego w danym grobie.

Dalej SN zaznacza, że po pochowaniu pierwszych zwłok w grobie, o tym komu przysługuje i jak długo trwa prawo do grobu, decydują okoliczności mające źródło w stosunkach osobistych wynikających z bliskości i kultu pamięci osoby zmarłej, jaki żywią osoby jej bliskie opiekujące się grobem. Jednocześnie jednak SN powiada, że umowa zawarta z zarządem

²⁷ Tak SN w wyroku z 6 lutego 2015 r., II CSK 317/14.

²⁸ Tak SN w postanowieniu z 17 lutego 2022 r., I CSK 1614/22.

²⁹ Tak SN w wyroku z 8 maja 2015 r., III CSK 305/14.

³⁰ Tak SN w wyroku z 17 lutego 2016 r., III CSK 84/15.

cmentarza obejmuje swoimi skutkami tylko umawiające się strony i nie unięściwia praw do grobu tego, kto wcześniej w tym grobie pochował zwłoki osoby bliskiej i kultuwyje jej pamięć³¹.

Wyjątkowym orzeczeniem jest, w mojej ocenie, wyrok SN z 2019 r. W wyroku tym SN stanowczo stwierdza, że w orzecznictwie i w literaturze powszechnie używa się określenia „prawo do grobu”, które obejmuje wiele wzajemnie sprzężonych uprawnień o charakterze majątkowym i niemajątkowym. Praktyka używania tego określenia może być zaakceptowana jedynie z zastrzeżeniem, że stanowi ono wyraz skrótu myślowego, a w rzeczywistości nie chodzi o jedno prawo podmiotowe, które w zależności od sytuacji składa się z uprawnień o różnym charakterze. Takiego prawa nie zna obowiązujący system prawa. Przy podejmowaniu decyzji prawnych i faktycznych odnoszących się do miejsca pochówku często dochodzi natomiast do sytuacji, w której konieczne jest uwzględnienie różnych praw podmiotowych, przy czym ich spłot jest właśnie „prawem do grobu”. Prawo takie nie ma jednak własnej minimalnej, charakterystycznej treści, co byłoby konieczne dla wyróżnienia odrębnego typu prawa podmiotowego³².

W dalszym ciągu tego orzeczenia SN podkreśla, że prawo odnoszące się do grobu, w którym nie został złożony żaden zmarły, ma charakter wyłącznie lub przede wszystkim majątkowy. Prawem takim można rozporządzać. Sytuacja zmienia się z chwilą dokonania pierwszego pochówku w grobie. Na istniejące uprawnienia o charakterze majątkowym nakładają się wówczas prawa osobiste związane z dobrem osobistym w postaci kultu pamięci osoby zmarłej. Prawo osobiste do kultu pamięci osoby zmarłej ma dominujące znaczenie w stosunku do uprawnień majątkowych wynikających z umowy zawartej z zarządcą cmentarza, które nie mogą być wykonywane w sposób naruszający dobro osobiste. Z chwilą powstania tego ostatniego wykonywanie istniejących praw majątkowych ulega ograniczeniu³³.

³¹ Tak SN w wyroku z 17 lutego 2016 r., III CSK 84/15.

³² Tak SN w wyroku z 24 czerwca 2019 r., III CSK 267/17, z krytyczną glosą P. Walczaka, *O nowe prawo do grobu? Glosa krytyczna do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 24 czerwca 2019 roku*, III CSK 267/17, „Forum Prawnicze” 2020 nr 1 (57), s. 91–99.

³³ Tak SN w wyroku z 24 czerwca 2019 r., III CSK 267/17.

Wyjątkowy charakter przytoczonego orzeczenia z 2019 r. wyraża się przede wszystkim w zakwestionowaniu tezy o istnieniu prawa do grobu w polskim porządku prawnym. Posługiwanie się tym pojęciem SN uważa jedynie za „skrót myślowy”. Zasługą tego orzeczenia jest natomiast podjęcie próby określenia relacji między elementami majątkowymi i niemajątkowymi prawa do grobu przez stwierdzenie, że elementy niemajątkowe nakładają się na elementy majątkowe, co powoduje ograniczenie wykonywania elementów majątkowych. Największym bowiem mankamentem orzecznictwa SN w sprawie prawa do grobu jest niewyjaśnienie relacji zachodzącej między stosunkiem cywilnoprawnym powstałym wskutek zawarcia umowy o pochowanie z zarządem cmentarza a uprawnieniami osób, którym przysługują prawa osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego. W wypowiedziach SN stosunek cywilnoprawny wynikły z zawarcia umowy o pochowanie jest niemal nieobecny. Zamieszczane w orzeczeniach wpadkowe zdania na ten temat powodują, że nie wiadomo, co tak naprawdę sądzi w tej kwestii SN. W szczególności nie ma pewności, czy SN naprawdę uważa, że osoby bliskie, którym przysługuje kult pamięci zmarłego, nabywają z mocy tej umowy jakieś uprawnienia, co czyniłoby ją umową także na rzecz osób trzecich (art. 393 k.c.). Nie wiadomo również, jakie uprawnienia i obowiązki zachowuje po pierwszym pochówku fundator miejsca na cmentarzu, który zawarł umowę z zarządem cmentarza. Nieznane jest bowiem stanowisko SN w kwestii relacji zachodzącej pomiędzy fundatorem grobu a osobami bliskimi, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej.

Wspomniane mankamenty orzecznictwa SN dostrzega Patryk Walczak, w którego zasadnym przekonaniu pierwotny majątkowy charakter prawa do grobu pustego nie może zmienić się wskutek zewnętrznych zdarzeń w postaci złożenia w grobie pierwszych zwłok. Takie okoliczności nie mogą naruszać istoty prawa do grobu, czyniąc je niemajątkowym wskutek dominacji elementów osobistych nad prawem majątkowym. Zmiana charakteru prawnego prawa do grobu w wyniku zmieszania praw niemajątkowych z majątkowymi nie wydaje się bowiem znajdować jakiegokolwiek podstawy

prawnej³⁴. Autor ten trafnie sądzi również, że uprawnienia niemajątkowe do grobu wynikające z kultu pamięci zmarłego powinny być rozpatrywane jako zewnętrzne względem majątkowego stosunku prawnego dysponenta grobu z zarządem cmentarza. Dobra osobiste związane z kultem pamięci zmarłego nie stają się integralną częścią prawa do grobu, lecz jedynie nań oddziałują³⁵.

W odniesieniu do orzecznictwa SN w sprawie prawa do grobu paradoksalne jest to, że mimo upływu ponad 60 lat od uchwalenia ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych SN nie wypracował całościowej, jednolitej i spójnej koncepcji prawa do grobu. Wprost przeciwnie orzeczenia z ostatnich lat zdają się podważać wcześniejsze, w miarę stałe ustalenia w tym zakresie.

2. Prawo do grobu w ujęciu projektu ustawy – Prawo pogrzebowe

Propozycja normatywnego ujęcia prawa do grobu zamieszczona w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe, opracowanym przez Inicjatywę Społeczną (Nie)zapomniane Cmentarze³⁶, nawiązuje do orzecznictwa SN. W projekcie podjęto wszakże próbę uporządkowania dotychczasowych zapatrywań prawnych oraz wyeliminowania mankamentów występujących w judykatach SN. W szczególności chodzi o rolę umowy zawartej z zarządem cmentarza przez fundatora grobu i jego pozycję wobec osób, którym przysługuje kult pamięci zmarłego. W projekcie wyraźnie oddziela się prawo do grobu, które przysługuje jego fundatorowi, od uprawnień osób, którym przysługują prawa osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego. Pojęcie prawa do grobu uległo zatem zawężeniu podmiotowemu. Przysługuje ono tylko tej osobie, która zawarła z właścicielem

³⁴ P. Walczak, dz. cyt., s. 95.

³⁵ Tamże.

³⁶ Projekt tej ustawy – Prawo pogrzebowe jest publikowany w niniejszej książce.

cmentarza umowę o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów. Uprawnienia osób, którym przysługuje kult pamięci zmarłego, stanowią odrębną grupę uprawnień.

W projekcie wyraźnie się stwierdza, że prawo do grobu powstaje z chwilą zawarcia z właścicielem cmentarza umowy o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów (art. 35 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego). Do powstania prawa do grobu wystarczające jest zatem samo zawarcie umowy o pochowanie.

Właściciela cmentarza, tj. gminę albo związek wyznaniowy, może reprezentować zarządca cmentarza jako pełnomocnik. Drugą stroną czynności prawnej zdziałanej z właścicielem cmentarza są osoby fizyczne albo podmioty (nie tylko osoby fizyczne), którym przysługuje prawo do pochowania zwłok, szczątków lub prochów (art. 35 ust. 4 projektu Prawa pogrzebowego)³⁷. Do podmiotów tych należą:

- 1) organy państwowe (art. 33 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego), a zatem Skarb Państwa – w stosunku do osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej;
- 2) organy wojskowe (art. 48 ust. 2 projektu Prawa pogrzebowego), a zatem Skarb Państwa – w stosunku do osób wojskowych zmarłych w czynnej służbie wojskowej;
- 3) osoby (fizyczne lub prawne), które dobrowolnie zobowiążą się do pochowania zmarłego (art. 48 ust. 3 projektu Prawa pogrzebowego).

Wskutek zawarcia umowy o pochowanie powstaje stosunek cywilnoprawny, który jest źródłem prawa do grobu. Samo prawo do grobu stanowi podmiotowe prawo cywilne o charakterze osobisto-majątkowym (art. 36 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego). Jednakże prawo to do czasu pierwszego pochówku jest przede wszystkim prawem majątkowym. Uprawnienia osobiste nie są dominujące. Dlatego też prawem do grobu na tym etapie można rozporządzać, podlega ono też dziedziczeniu (arg. z art. 39 projektu Prawa

³⁷ Prawo do pochowania normowane jest w projekcie Prawa pogrzebowego w art. 47 i 48.

pogrzebowego). Sytuacja zmienia się w momencie pierwszego pochówku w grobie. Wówczas prawo do grobu traci cechę zbywalności (art. 39 projektu Prawa pogrzebowego). Chodzi o wzgląd na szacunek dla zmarłego pochowanego w grobie. Grób wraz ze zwłokami, szczątkami lub prochami nie powinien stanowić przedmiotu jakiegokolwiek obrotu.

Zgodnie z art. 36 ust. 2 projektu Prawa pogrzebowego uprawnienia osobiste wchodzące w skład prawa do grobu obejmują w szczególności (nie jest to więc wyliczenie wyczerpujące):

- 1) uprawnienie do pochowania zwłok, szczątków lub prochów;
- 2) uprawnienie do opieki nad grobem;
- 3) uprawnienie do sprawowania kultu pamięci osoby pochowanej w grobie.

Uprawnienia majątkowe zaś – w myśl art. 36 ust. 3 projektu Prawa pogrzebowego – obejmują:

- 1) uprawnienie do utrzymania prawa do grobu (zapewnienia mu istnienia);
- 2) uprawnienie do urządzenia grobu, w tym wzniesienia nagrobka;
- 3) uprawnienie do utrzymania grobu w należytych stanie;
- 4) wyłączne prawo do posiadania i korzystania z grobu, z wyjątkiem uprawnień przysługujących właścicielowi cmentarza.

W umowie o pochowanie, będącej źródłem prawa do grobu, określa się obligatoryjnie:

- 1) miejsce na grób lub miejsce w katakumbach albo miejsce w kolumbarium;
- 2) rodzaj grobu (ziemny bądź murowany);
- 3) przeznaczenie grobu, czyli oznaczenie osoby lub osób, które mają być w grobie pochowane;
- 4) opłaty za nabycie miejsca na grób oraz za pochowanie zwłok, szczątków lub prochów (art. 35 ust. 2 projektu Prawa pogrzebowego).

Do fakultatywnych elementów umowy o pochowanie projektodawca zaliczył natomiast:

- 1) określenie losów prawnych nagrobka i innych naziemnych elementów grobu w razie wygaśnięcia prawa do grobu lub zamknięcia cmentarza;
- 2) możliwość zastrzeżenia dalszego trwania prawa do grobu po upływie 20 lat od pochówku w ramach zgłoszenia zastrzeżenia, o którym mowa w art. 43 ust. 2 projektu Prawa pogrzebowego;
- 3) określenie czasu trwania prawa do grobu, przy czym nie może on być krótszy niż 20 lat;
- 4) określenie warunków zmiany charakteru grobu (np. z ziemnego na murowany).

Ponadto strony umowy o pochowanie mogą określić w umowie o pochowanie inne jeszcze warunki tej umowy, tj. inne prawa i obowiązki stron.

Treść umowy o pochowanie została zatem jedynie zakreślona. Projektodawcy zasadnie nie starali się nadać jej wyczerpującego charakteru. Dalsza i bardziej szczegółowa treść umów o pochowanie będzie zatem dziełem praktyki funeralnej i orzecznictwa sądowego.

Prawo do grobu może przysługiwać dwóm lub więcej osobom (art. 37 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego). W wypadku takim wykonuje się je wspólnie. Niemniej istnieje ryzyko powstania sporu pomiędzy współuprawnionymi do grobu. Wówczas decyduje zwykła większość głosów obliczana „według głów”. Oznacza to, że każdemu ze współuprawnionych do grobu przysługuje jeden głos. Głosowanie jest ważne, jeżeli weźmie w nim udział co najmniej połowa współuprawnionych. W razie równego rozkładu głosów spór może zostać poddany pod rozstrzygnięcie przez sąd rejonowy w wydziale cywilnym (art. 37 ust. 2–4 projektu Prawa pogrzebowego).

Prawo do grobu jest prawem terminowym. Wygasa ono z chwilą upływu umówionego terminu, nie krótszego niż 20-letni, albo wskutek śmierci uprawnionego (art. 41 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego).

Oprócz prawa do grobu w rozumieniu wyżej przedstawionym, przysługującego jednej osobie lub więcej osobom, pojawiają się dobra osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej przysługujące osobom najbliższym zmarłego (art. 38 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego).

Według art. 48 ust. 1 projektu Prawa pogrzebowego do kręgu osób najbliższych zmarłego należą:

- 1) osoba pozostająca we wspólnym pożyciu ze zmarłym, w tym małżonek lub konkubent;
- 2) zstępni;
- 3) wstępni;
- 4) powinowaci w te samej linii lub stopniu;
- 5) osoba pozostająca w stosunku przysposobienia i jej małżonek.

Dobra osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego powstają z chwilą jego pochówku w grobie. Od tego momentu z grobem powiązane są: prawo do grobu oraz dobra osobiste w postaci kultu pamięci. Osoba, której przysługuje prawo do grobu, nie może wykonywać swoich uprawnień majątkowych z uszczerbkiem dla osób najbliższych zmarłego (art. 38 ust. 2 projektu Prawa pogrzebowego). Z kolei osoby, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego, nie mogą sprawować tego kultu w sposób naruszający prawa przysługujące uprawnionemu z tytułu prawa do grobu. Każda grupa uprawnionych powinna powściągać swobodę wykonywania przysługujących im uprawnień. W ten sposób zapewniona będzie „pokojowa” koegzystencja obu grup uprawnień.

Jeżeli powstałby spór między osobą, której przysługuje prawo do grobu, a osobami najbliższymi zmarłego, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego, w tym spór o to, kto może być pochowany obok zmarłego, decyduje głos osoby uprawnionej z tytułu prawa do grobu (art. 38 ust. 3 projektu Prawa pogrzebowego). Prymat uzyskują zatem uprawnienia z tytułu prawa do grobu nad uprawnieniami z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej.

Gdyby zaś prawo do grobu wygasło, w sporach pomiędzy osobami najbliższymi zmarłego, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego, w tym w sporach dotyczących pochówku następnych osób, decyduje zwykła większość głosów obliczana „według głów”. Głosowanie jest ważne, jeśli weźmie w nim udział co najmniej połowa uprawnionych do głosowania. W razie równości głosów i nierozwiązania sporu w drodze głosowania spór może być poddany pod rozstrzygnięcie sądu rejonowego w wydziale cywilnym (art. 38 ust. 4 projektu Prawa pogrzebowego).

Zarówno spory pomiędzy uprawnionymi z tytułu prawa do grobu, jak i spory pomiędzy osobami, którym przysługuje kult pamięci zmarłego, powinny być rozpatrywane przez sąd rejonowy w wydziale cywilnym, jako że nie są to spory z zakresu prawa rodzinnego. Nie są to bowiem sprawy małżeńskie ani sprawy między rodzicami a dziećmi.

Częstą sytuacją będzie, gdy fundator grobu, np. małżonek osoby w nim pochowanej, będzie podmiotem uprawnień z obydwu grup. Z jednej strony będzie podmiotem prawa do grobu. Z drugiej zaś – uprawnionym z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci. Okoliczność ta nie powinna zmieniać relacji zachodzących pomiędzy nim jako fundatorem grobu a innymi uprawnionymi z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego. Uprawnienie do sprawowania kultu pamięci zmarłego przez fundatora grobu wchodzi bowiem w skład prawa do grobu (art. 36 ust. 2 pkt 3 projektu Prawa pogrzebowego).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że zreferowane postanowienia projektu Prawa pogrzebowego na temat prawa do grobu wyraźnie pokazują, że istotą proponowanego rozwiązania normatywnego jest rozdzielenie praw przysługujących fundatorowi grobu, tj. osobie, która zawarła z właścicielem cmentarza umowę o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów, i uprawnień przysługujących osobom najbliższym zmarłego z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego³⁸. Pierwszej kategorii osób przysługuje prawo do grobu jako prawo o charakterze osobisto-majątkowym,

³⁸ Jak się zdaje, przyjęte w projekcie rozwiązanie odpowiada postulatowi zgłoszonemu przez P. Walczaka, dz. cyt., s. 95.

drugiej – kult pamięci zmarłego jako prawo osobiste. Prawa osób najbliższych nie wchodzi w skład prawa do grobu. Prawo do grobu także po pierwszym pochówku przysługuje wyłącznie fundatorowi grobu. To on ma wyłączne prawo do posiadania i korzystania z grobu, z wyjątkiem jedynie uprawnień właściciela cmentarza (art. 36 ust. 3 pkt 4 projektu Prawa pogrzebowego). Prawa osobiste osób najbliższych stanowią odrębne uprawnienia i nie dominują nad prawem do grobu. Przeciwnie, to osoby najbliższe, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej, muszą podporządkować się woli fundatora grobu, który jest jedynym dysponentem grobu, w tym co do dalszych pochówków. Niemniej fundator grobu nie może nie uwzględniać uprawnień osób najbliższych. Nie może wykonywać swoich uprawnień z uszczerbkiem dla nich. W razie sporu pozostaje otwarta droga sądowa.

Proponowane w projekcie Prawa pogrzebowego rozwiązanie jest klarowne pod względem konstrukcyjnym. Istnieją bowiem dwie oddzielne sfery uprawnień. Prawo do grobu przysługuje jedynie temu, kto zawarł z właścicielem cmentarza umowę o pochowanie. Jest to prawo o charakterze osobisto-majątkowym. Z chwilą pierwszego pochówku w grobie staje się prawem niezbywalnym i niepodlegającym dziedziczeniu. Trwa do czasu upływu terminu uzgodnionego z właścicielem cmentarza albo do dnia śmierci uprawnionego.

Uprawnienia osób najbliższych powstają z chwilą pochówku w grobie osoby zmarłej. Są to uprawnienia z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci zmarłego. Nie wchodzi one w skład prawa do grobu. Stanowią grupę oddzielnych uprawnień o charakterze osobistym. Każdej osobie najbliższej przysługuje jej własne prawo osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej.

Przyjęte w projekcie Prawa pogrzebowego rozwiązanie powoduje, że – w przeciwieństwie do ujęcia orzeczniczego – prawa fundatora grobu nie są deprecjonowane i zdominowane przez osoby, którym przysługują dobra osobiste w postaci kultu pamięci zmarłego.

Można sądzić, że proponowane rozwiązanie jest zgodne z oczekiwaniem społecznym. Fundatorem grobu jest bowiem zazwyczaj osoba szczególnie bliska zmarłemu, a kult jego pamięci przysługuje szerokiemu, niekiedy dość odległemu kręgowi osób zaliczanych do osób najbliższych. Wydaje się, że w odczuciu społecznym uprawnienia osób z dalszej rodziny nie powinny dominować nad uprawnieniami członków bliższej rodziny zmarłego, będących fundatorami grobów. W odczuciu społecznym niebagatelną bowiem rolę odgrywa również aspekt uprawnień majątkowych. Za niesprawiedliwe uważa się, by ten, kto ufundował grób, był pozbawiony prawa decydowania o dalszych pochówkach w tym grobie.

JACEK SOBCZAK

Prawne aspekty ekshumacji

*Więc mniejsza o to, w jakiej spoczniesz urnie,
Gdzie? kiedy? w jakim sensie i obliczu?
Bo grób twój jeszcze odemkną powtórnie [...]*

Cyprian Kamil Norwid

[*Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie* (1856)]

1. Wprowadzenie

Współczesny człowiek ekshumację wiąże przede wszystkim z postępowaniem organów ścigania i z podejrzeniem, że zmarły, którego ciało ma być ekshumowane, nie odszedł z tego świata w sposób naturalny, wskutek choroby, lecz został pozbawiony życia. Czasem ekshumacja kojarzy się z przeniesieniem i sprowadzeniem do Polski zwłok zmarłych bądź poległych za granicą i tam pogrzebanych osób zasłużonych na różnych płaszczyznach dla ojczyzny. Ten ostatni obyczaj jest mimo wszystko dość rzadki. Nie wspominają o nim przekazy z czasów przedrozbiorowych¹, aczkolwiek w tradycji

¹ Zjawiska tego nie dostrzegł Juliusz A. Chrościcki w swojej fundamentalnej pracy *Pompa Funebris. Z dziejów kultury staropolskiej* (Warszawa 1974), aczkolwiek wspomina on, że zdarzało się, iż dla niektórych osób urządzano kolejno dwa pogrzeby, z których jeden był uroczysty, a drugi skromny, zwłaszcza wtedy, gdy zmarły życzył sobie w testamencie pogrzebu bez jakiegokolwiek wystawności. Wykonawcy ostatniej woli zmarłego i organizatorzy uroczystości z różnych przyczyn, częstokroć politycznych, a także z obawy przed osądem opinii publicznej, po uroczystości z udziałem licznych duchownych, z kazaniami i panegirycznymi wystąpieniami, bogatej w ceremonie organizowali drugi

chrześcijańskiej dość rozpowszechnionym zwyczajem było po uznaniu w wyniku procesu kanonizacyjnego jakiejś osoby za świętą rozczłonkowanie jej ciała i przesyłanie tych szczątków różnym ludziom, a także kościołom i klasztorom, jako relikwii. Zdarzało się wszakże już pod koniec średniowiecza, a także w czasach nowożytnych, że przed pogrzebem otwierano ciała zmarłych, aby wydobyć serce, które chowano w innym miejscu niż ciało, najczęściej w miejscowości, gdzie nastąpiła śmierć lub która było szczególnie bliska zmarłemu². Niekiedy kolejne przenoszenia zwłok wynikały ze zmian politycznych. Przykładem takiej sytuacji mogą być kolejne pogrzeby króla Stanisława Augusta Poniatowskiego³. Książę Józef Poniatowski doczekał się nawet trzech pogrzebów: 26 października 1813 r. w Lipsku, 9 września 1814 r. w Warszawie oraz 23 lipca 1817 r. w Krakowie⁴.

W literaturze zwraca się uwagę, że „w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku dokonały się przemiany w pojmowaniu funkcji i znaczenia mogił w tradycji i kulturze narodów, zyskujących w tym okresie dziejowym większą świadomość własnej odrębności, co wiązało się z tendencją

pogrzeb skromny i cichy. Taki zwyczaj miał panować w rodzie Sobieskich i tak został pochowany Aleksander Sobieski w 1714 r. w Rzymie. Przy czym uroczysty pogrzeb został zorganizowany na wyraźne życzenie papieża Klemensa XI i był manifestacją polityczną. Zob. J.A. Chrościcki, *Pompa Funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 62.

² W ten sposób postąpiono z ciałem Władysława Jagiełły, którego serce pochowano w kościele w Gródku Jagiellońskim, gdzie zmarł, a ciało przewieziono na Wawel. Serce Jana Olbrachta pochowano w Toruniu, a Zygmunta Augusta – w Knyszynie. U. Borkowska zauważa, że uroczystości żałobne i pogrzeby królów polskich stanowiły w pewnym stopniu wzór dla późniejszych ceremonii pogrzebowych mających legitymować władze. Zob. U. Borkowska, *Ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV–XVIII wieku*, w: J. Skarbek, J. Ziółek (red.), *Państwo, Kościół, niepodległość*, [Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego KUL, t. 54], Lublin 1988, s. 133–160. Jak stwierdza M. Napiórkowski, funkcjonującym w wyobraźni zbiorowej paradygmatem pogrzebu króla polskiego były ceremonie pochówku Kazimierza Wielkiego. Por. M. Napiórkowski, *Uroczystości żałobne jako narzędzie legitymizacji i delegitymizacji władzy*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 535–558. Zob. także E. Śnieżyńska-Stolot, *Dworski ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV wieku*, w: P. Skubiszewski (red.), *Sztuka i ideologia w XIV wieku*, Warszawa 1975, s. 89–100.

³ M. Godlewski, *Dwa pogrzeby: Augusta II i Stanisława Augusta (1733–1798–1938)*, „Nasza Przyszłość” 1958, nr 7, s. 109–128.

⁴ R. Ergetowski, *Lipski pogrzeb ks. J. Poniatowskiego*, „Zbliżenia Polska–Niemcy” 1999, nr 2, s. 69–72; G. Wrona, *Śmierć i trzy pogrzeby Józefa Poniatowskiego na łamach „Gazety Krakowskiej” (1813–1817). Narodziny legendy*, w: Z. Budrewicz, T. Budrewicz, M. Chrobak (red.), *Książę Józef Poniatowski w kulturze i edukacji*, Kraków 2014, s. 9–30.

do heroizacji grobów osób wybitnych i w szczególny sposób zasłużonych dla danej wspólnoty”⁵. Wskazuje się przy tym na pomnikowy aspekt grobów stanowiący podstawę pielęgnowania pamięci o zasługach i dokonaniach bohaterów. Motywy funeralne pojawiające się w polskiej literaturze schyłku XVIII w. i pierwszej połowy XIX w. stanowiły poważny punkt odniesienia i elementy retoryki wypowiedzi podejmujących tematykę narodową i narodowo-wyzwoleńczą. Wpisują się w tę atmosferę uroczyste ekshumacje i ponowne pochówki: Tadeusza Kościuszki⁶ i Adama Mickiewicza⁷, umieszczanie serca Fryderyka Chopina⁸ w kolejnych kościołach czy próby stworzenia panteonu serc osób wybitnie zasłużonych dla kultury polskiej⁹. Odzyskanie niepodległości po I wojnie światowej nie powstrzymało tego zjawiska. Dowodzi tego ekshumacja szczątków Juliusza Słowackiego i ich uroczysty pogrzeb na Wawelu w 1927 r.¹⁰, sprowadzenie w 1924 r. do Polski

⁵ E. Grzęda, *Będziesz z chlubą wskazywać synów twoich groby...: mitologizacja mogił bohaterów w literaturze i kulturze polskiej lat 1795–1863*, [Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3342], Wrocław 2011, s. 278. Por. także A. Wierzbicki, *Spory o Polską duszę. Z zagadnień i charakterologii narodowej w historiografii XIX i XX w.*, Warszawa 1993, s. 18 i nast.

⁶ G.P. Bąbiak, *Duchu Kościuszki, anielej tej ziemi... Drugi pogrzeb na Wawelu*, w: G.P. Bąbiak, *Funeralia narodowe. Pogrzeby patriotyczne Polaków w czasach niewoli*, Warszawa 2016, s. 93–138; J. Buszko, *Uroczystości patriotyczne na Wawelu w latach Rzeczypospolitej Krakowskiej i w dobie autonomii galicyjskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia” 1996, nr 51, s. 31–41; W. Bartel, *O Kościuszcze i jego spotkaniach z Krakowem*, Kraków 1965, s. 63; [W. Baranowski], *Pogrzeb Tadeusza Kościuszki w grobach królów w katedrze krakowskiej r. 1818 – dnia 23 czerwca*, Kraków 1880.

⁷ *Z pogrzebu Mickiewicza na Wawelu 4go Lipca 1890 roku*, „Przegląd Polski” 1890, r. XXV, kw. I, t. 97, z. 289–291. Zob. zwłaszcza mowy Jana Tarnowskiego, Władysława Chotkowskiego, Stanisława Tarnowskiego.

⁸ A. Świtka, *Ciało fortepianu – artykulacja doświadczenia cielesnego w korespondencji Fryderyka Chopina*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2021, nr 41 (61), s. 15–38.

⁹ Sam pomysł stworzenia takiego panteonu rzucony został właśnie przez A. Mickiewicza. Zob. A. Mickiewicz, *Literatura słowiańska. Kurs 2*, w. 4, w: A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. 9, oprac. J. Maślanka, Warszawa 1997, s. 57. Zob. także M. Moskaiewicz, *Polityczne rytuały ekshumacji*, „Res Publica Nova” 2010, nr 11–12, s. 128–135.

¹⁰ J. Wiśniowski, *Pochód na Wawel. Pamiętka pogrzebu Juliusza Słowackiego (14–28 czerwca 1927 r.)*. Komitet Sprowadzenia Zwołów Juliusza Słowackiego do Kraju, Kraków 1927; K.K. Daszyk, „Niech wróci mogiła...” *Ideowo-polityczne spory o wawelski grób Juliusza Słowackiego*, Kraków 2010; B. Wilk, *Uroczystości patriotyczno-religijne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej (1860–1914)*, Kraków 2006, s. 111–128; P. M. Mrowiński, *Bo królom był równy... Sprowadzenie szczątków Juliusza Słowackiego w 1927 roku jako dramat społeczny Victora Turnera*, w: P. Budzyński, M. Dawczyk, K. Gryglewski, M. Owczarek, M. Ziółkowski (red.), *Studia z historii gospodarczej, kulturowej i społecznej*, [Vade Nobiscum, t. XXI], Łódź 2019, s. 105–141.

prochów Henryka Sienkiewicza, zmarłego w Vevey w Szwajcarii 15 listopada 1916 r.¹¹, a w ostatnich czasach – 26 listopada 2008 r. – pogrzeb generała Władysława Sikorskiego¹².

W literaturze politologicznej Paweł M. Mrowiński zwrócił uwagę na pracę *Semiotyka kultury* Marcina Napiórkowskiego, który analizując uroczystości pogrzebowe, podzielił je na systemowe i antysystemowe¹³. Celem pogrzebów systemowych, które przybierają formę publicznych spektakli, jest legitymizacja władzy, natomiast pogrzeby antysystemowe dążą – jego zdaniem – do delegitymizacji władzy bądź całego systemu politycznego¹⁴. Według Pawła M. Mrowińskiego szczególny charakter mają „pogrzeby symboliczne (powtarzalne), odbywające się w dłuższej perspektywie czasowej od śmierci (niekiedy pierwotny pochówek i jego powtórzenie dzielą setki lat)”¹⁵. Podkreśla on, że do pogrzebów tych dochodzi w wyniku ekshumacji bądź zlokalizowania po latach bezimiennego grobu lub przeniesienia szczątków do innego miejsca spoczynku. Autor ten wskazuje, że szczególnym typem symbolicznych uroczystości żałobnych są „repatriacje”, czyli takie sytuacje, kiedy osoba zmarła została pochowana poza granicami swojego kraju pochodzenia, lecz po latach jej szczątki zostają sprowadzone do ojczyzny. Decyzje o takich „repatriacjach” dotyczące polityków, pisarzy, artystów

¹¹ Na pogrzeb Henryka Sienkiewicza w katedrze wawelskiej nie wyraził zgody biskup krakowski Adam Sapieha. Zob. M. Płachecki, *Osiem lat, osiem dni. Drugi pogrzeb Henryka Sienkiewicza*, w: M. Gloger, R. Koziołek (red.), *Sienkiewicz polityczny. Sienkiewicz ideologiczny*, Warszawa 2016, s. 279–290.

¹² K. Tarka, *Rozgrywka nad trumną. Sprowadzenie prochów generała Władysława Sikorskiego do Polski*, „Dzieje Najnowsze” 2010, t. 3, s. 76–79.

¹³ P.M. Mrowiński, *Spółeczno-polityczny wymiar uroczystości żałobnych w powojennej Polsce. Wprowadzenie do tematyki badawczej*, „Studia z Historii Najnowszej Polski” 2021, nr 3, s. 87–104.

¹⁴ M. Napiórkowski, *Uroczystości żałobne jako narzędzie legitymizacji i delegitymizacji władzy*, „Pamiętnik Literacki” 2013, nr 4, s. 144–145. M. Napiórkowski wskazał, że apogeum pogrzebów antysystemowych był okres zaborów, kiedy pogrzeby przeradzały się w demonstracje polityczne.

¹⁵ P.M. Mrowiński, *Spółeczno-polityczny wymiar...*, s. 88. Autor ten, przywołując obszerną literaturę, widzi w takich pogrzebach swoistą liturgię władzy, wskazuje, że istotne przy analizie takich uroczystości są: stosunek władzy do zmarłego, kontekst społeczno-polityczny, przyczyny śmierci, przebieg uroczystości, uczestnictwo społeczne, mowy pogrzebowe oraz homilie, scenografia społeczna, odbiór społeczny, pamięć zbiorowa o takich uroczystościach i ich odbicie w sztuce oraz relacje prasowe z uroczystości. Por. E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017, s. 107; M. Piotrowska, *Narodowe widowiska kulturowe. Uroczystości żałobne i rocznicowe w Wielkopolsce (1815–1914)*, Poznań 2011, s. 181.

podejmują po latach aktualne władze. Tego typu uroczystości stają się jego zdaniem częstokroć rytuałami założycielskimi nowego porządku¹⁶.

Nie można także pominąć faktu, że w niektórych sytuacjach ekshumacje, zwłaszcza mające charakter zbiorowy, dotyczące szczątków wielu osób zmarłych rodzą reperkusje polityczne. Przykładami mogą być niedawne ekshumacje w Irlandii kilkuset zmarłych dzieci, których matki były pensjonariuszkami w domu matki i dziecka w Tuam, prowadzonym przez Zgromadzenie Matki Bożej Wspomożenia Wiernych¹⁷, ekshumacje pochówków przy szkołach katolickich w Kanadzie¹⁸, ekshumacje w Katyniu¹⁹, ciągle niezakończone jeszcze ekshumacje ofiar rzezi ludności polskiej na Wołyniu²⁰, ekshumacja ludności żydowskiej wymordowanej w Jedwabnem²¹, ekshumacje

¹⁶ P.M. Mrowiński, *Nekropolityka: polityczny wymiar pogrzebów polskich pisarzy na przykładzie sprowadzenia do Polski prochów Juliusza Słowackiego w 1927 roku oraz Stanisława Ignacego Witkiewicza w 1988 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2019, nr 22, [Folia 297], s. 135–158.

¹⁷ R. Carroll, ‘A stain on Ireland’s conscience’: identification to begin of 796 bodies buried at children’s home, „The Guardian”, 25.05.2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/jun/25/a-stain-on-irelands-conscience-tuam-home-for-unmarried-mothers-gives-up-grimmest-of-buried-secrets> [data dostępu: 2.07.2023].

¹⁸ J. Rouillard, *In Kamloops, Not One Body Has Been Found*, „The Dorchester Review”, 11.01.2021, <https://www.dorchesterreview.ca/blogs/news/in-kamloops-not-one-body-has-been-found> [data dostępu: 2.07.2023].

¹⁹ K. Persak, *Ekshumacje katyńskie. Prace archeologiczno-ekshumacyjne w Charkowie, Katyniu i Miednoje w latach 1991–1996 i ich wyniki*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 4 (111), s. 32–51.

²⁰ L. Popek, *Wołyńskie ekshumacje w latach 1992–2015*, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/37305,Leon-Popek-Wolynskie-ekshumacje-w-latach-19922015.html> [data dostępu: 2.07.2023]; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011; D. Siemińska, *Ekshumacje ofiar totalitaryzmów II wojny światowej na Ukrainie, Białorusi oraz Litwie*, <https://przystanekhistoria.pl/download/166/133711/EkshumacjeoartotalitaryzmowIIwojnyswiatowej-naUkrainieBialorusiorazLitwie.pdf> [data dostępu: 2.07.2023].

²¹ K. Persak, *Ekshumacja, której (prawie) nie było. Prace archeologiczno-ekshumacyjne w Jedwabnem w 2001 r. i ich wyniki*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 486–515; J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000; M. Machcewicz, K. Pesak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 1, *Studia*, Warszawa 2002; M. Machcewicz, K. Pesak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 2, *Dokumenty*, Warszawa 2002; A. Bikont, *My z Jedwabnego*, Wołowiec 2002. Kwestia ekshumacji ofiar w Jedwabnem obnażyła różnice zdań w tym zakresie również w społeczności żydowskiej, w tym także wśród rabinów. Niektórzy z nich, jak Michael Schudrich, sprzeciwiają się ekshumacjom. M. Schudrich, *Jewish law and exhumation*, w: *Killing sites: Research and remembrance*, Berlin 2015, s. 82. Inni, jak Joseph A. Polak, uznają takie ekshumacje nie tyle za dopuszczalne, ile za konieczne. J.A. Polak, *Exhuming their neighbors: A halakic inquiry*, „Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought” 2001, nr 35 (4), s. 24.

ofiar zbrodni wojennych na obszarze byłej Jugosławii²², ekshumacje ofiar ludobójstw w Rwandzie²³, Kambodży²⁴ oraz Hiszpanii²⁵.

Alexandra Staniewska i Ewa Domańska, analizując „ruch ekshumacyjny” w ciągu ostatnich 40 lat w perspektywie globalnej, skonstatowały, że w Polsce doszło do swoistego „upaństwowienia” ekshumacji, prowadzonych w dużej mierze w ramach śledztwa Instytutu Pamięci Narodowej. W odróżnieniu od sytuacji w innych państwach jest to więc działalność inicjowana odgórnie, która dotyczy ofiar II wojny światowej, np. polskich żołnierzy poległych na Westerplatte, a także szczątków jeńców włoskich i radzieckich z lat 1942–1943, ofiar nazistowskich i stalinowskich egzekucji oraz czystek etnicznych, a ponadto ofiar powojennego terroru stalinowskiego lat 1945–1956²⁶.

²² M. Definis-Gojanović, D. Sutlović, *Genetyczna identyfikacja ofiar zbrodni wojennych w Chorwacji*, w: M. Zwolski (red.), *Poszukiwanie i identyfikacja ofiar zbrodni systemów totalitarnych. Doświadczenia polskie w kontekście europejskim*, Białystok–Warszawa 2018, s. 309 i 312; D. Rohde, *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*, New York 1997; J.W. Honig, N. Both, *Srebrenica: Record of war crime*, New York 1997.

²³ E. Jessee, *Promoting reconciliation through exhuming and identifying victims in the 1994 Rwandan genocide*, „Policy Brief” 2012, no. 2, s. 1–10; R. Korman, *Bury or display? The politics of exhumation in post-genocide Rwanda*, w: É. Anstett, J.-M. Dreyfus (eds.), *Human remains and identification: Mass violence, genocide and the 'forensic turn'*, Manchester 2015, s. 203–220; L. Major, *Unearthing, untangling and re-articulating genocide corpses in Rwanda*, „Critical African Studies” 2015, no. 7 (2), s. 164–181.

²⁴ C.A. Kidron, *The 'perfect failure' of communal genocide commemoration in Cambodia: Productive friction or 'bone business'?*, „Current Anthropology” 2020, no. 61 (3), s. 324.

²⁵ F. Ferrandiz, *Życia po życiu: społeczna autopsja ekshumacji grobów masowych w Hiszpanii*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 486–515; J. Casanova, *Del terror „caliente” al. terror „legal”*, w: S. Julia, T. de Hoy (editado por), *Victimas de la Guerra civil*, Madrid 1999, s. 159–177; J. Casanova, *Una dictadura de cuarenta años*, w: J. Casanova, F. Espinosa, C. Mir (editado por), *Morir, malar, sobrevivir: La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona 2002, s. 3–50.

²⁶ A. Staniewska, E. Domańska, *Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne i wielodziałowe pole badań*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 51.

2. Problemy terminologiczne

W języku potocznym „ekshumacja” to wydobywanie pochowanych zwłok w celu przeniesienia ich w inne miejsce lub dokonania badania sądowo-lekarskiego bądź identyfikacji²⁷. Terminem tym posługuje się ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych w art. 15 ust. 1–3, nie definiując go jednak. W doktrynie na gruncie wspomnianej ustawy tłumaczy się to pojęcie zgodnie z jego znaczeniem w języku potocznym²⁸. W literaturze zwykle wyjaśniać się, że „ekshumacja” to termin, który pochodzi z połączenia dwóch słów z języka łacińskiego: *extra* – czyli „poza” i *humus* – „ziemia”²⁹.

W ostatnim czasie Edyta Mroccka zaproponowała zastąpienie terminu „ekshumacja”, jako odnoszącego się jej zdaniem do wyjęcia z ziemi nie tylko zwłok człowieka, lecz czegokolwiek, określeniem „ekshumowiracja”, czyli wyjęcia z ziemi ciała człowieka. Zaproponowała, żeby przez ekshumowirację rozumieć „zgodne z przepisami prawa i etyki fizyczne pozyskanie zwłok lub szczątków ludzkich w celu badania, ponownego badania (ogłędzin), pobrania materiału genetycznego lub przeniesienia w inne miejsce pochówku na uzasadniony wniosek sądu, prokuratora, osób uprawnionych lub wskazujących interes prawny lub faktyczny, zgodny z zapisami prawa, Konstytucji RP i innych aktów prawnych, wystarczający do zainicjowania badania a mający na celu ochronę praw człowieka i obywatela”³⁰. Zaproponowany termin „ekshumowiracja” wydaje się zupełnie zbędny, zważywszy że określenie „ekshumacja” znalazło trwałe miejsce zarówno w języku prawnym, jak i prawniczym. Słowa „ekshumacja” nie używa się przecież na oznaczenie wydobywania czegokolwiek spod powierzchni ziemi, zarówno płodów rolnych, jak i złóż zasobów naturalnych (węгля, ropy naftowej itd.), a także

²⁷ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1983, s. 523; S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2003, s. 800.

²⁸ P. Drembkowski, *Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Komentarz*, Warszawa 2018, s. 87.

²⁹ M. Jeznach, *Wybrane aspekty ekshumacji zwłok*, „Veritas Iuris” 2019, nr 1, s. 71; A. Staniewska, E. Domańska, *Exhumus, czyli wyjęcie z ziemi*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 15.

³⁰ E. Mroccka, *Wyjęcie zwłok z grobu (ekshumacja). Zagadnienia terminologiczne*, „Studia z Zakresu Nauk Prawnoustrojowych. Miscellanea” 2020, t. 10, s. 66.

przedmiotów uzyskanych w wyniku prac wykopaliskowych. E. Mroccka proponuje zresztą, niejako dodatkowo, wprowadzenie terminu „ekshulogizacji” na określenie działań związanych z wydobywaniem z ziemi zwłok, z jednoczesnym wykorzystaniem nauk i technik archeologicznych. Celem takiej procedury jest – jej zdaniem – zabezpieczenie nie tylko zwłok, szczątków człowieka, lecz także rzeczy materialnych przy tych zwłokach zlokalizowanych. Dodatkowo wypada zwrócić uwagę na fakt, że zaproponowana przez nią „ekshumowiracja” ma charakter wieloznaczny, *vir* to bowiem przede wszystkim „mąż”, „mężczyzna”, „bohater”, a dopiero potem „człowiek”. Prowadzić to może do zabawnych nieporozumień lub złośliwości zasadzających się na twierdzeniu, że ekshumowiracja to wyjęcie ziemi (z grobu) tylko zwłok mężczyzny, a nie kobiety. Wątpliwości budzi sama zaproponowana przez E. Mrocckę definicja „ekshumowiracji”, zarówno z racji niejasności gramatycznych, jak i braków interpunkcyjnych. Przyznać jednak należy, że sama autorka liczy się z krytyką swoich propozycji terminologicznych, wywodzi jednak, że niejednoznaczność terminologiczna „ekshumacji”, której poza nią w gruncie rzeczy nikt nie zauważa, prowadzi do obejścia prawa lub do pozorności jego respektowania. Podnosi przy tym, że wydobywanie zwłok ludzkich w wyniku „ekshulogizacji” prowadzi do naruszenia zasad moralnych i etycznych oraz „łamania kazusów kościelnych, związanych z wiarą w Chrystusa i zmartwychwstanie ciała po ostatecznym dniu, co ma niebagatelne znaczenie w przypadku wielu społeczności czy grup etnicznych”. Przyniesione rozważania nie wnoszą w gruncie rzeczy niczego do dorobku nauki w tym zakresie, służąc jedynie wyeksponowaniu światopoglądu autorki i stanowią przykład gimnastyki intelektualno-słotwórczej.

Rozpraszając rozterki i skrupuły moralne E. Mroccki, należy przypomnieć, że wprowadzający obowiązek Kodeks Prawa Kanonicznego, promulgowany przez Jana Pawła II, nie odnosi się w swojej treści do ekshumacji, to jednak pojęcie to pojawia się w tekstach różnych przepisów prawnych wydawanych przez kościoły partykularne w postaci instrukcji obowiązujących w niektórych diecezjach w Polsce, przy czym w ich treści używany

jest termin „ekshumacja”³¹. Podkreśla się, że Kościół katolicki, wyznaczając własne normy odnoszące się do przyczyn i czasu ekshumacji, opiera się na prawie cywilnym i respektuje jego przepisy, przy czym nakazuje biskupom, by czuwali nad tym, aby w trakcie ekshumacji nie dochodziło do jakichkolwiek nadużyć lub nieprawidłowości. Kongregacja Spraw Kanonizacyjnych wyraźnie kładzie nacisk na to, aby w sprawach ekshumacji biskup zawsze zwracał się o zgodę do władz cywilnych³².

3. Podstawy ekshumacji i jej rodzaje

Decyzja o przeprowadzeniu ekshumacji może być motywowana różnymi okolicznościami. Znacząca część z nich wynika z treści art. 15 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych (dalej: u.c.c.z.). Wskazano w nim, że może być ona dokonana przede wszystkim na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok, za zezwoleniem właściwego inspektora sanitarnego³³. W literaturze taką ekshumację, przeprowadzaną na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok, określa się niekiedy mianem „ekshumacji prywatnej”. Natomiast ekshumacje przeprowadzane na podstawie decyzji właściwego państwowego inspektora

³¹ M. Story, *Ekshumacja w świetle prawa kanonicznego*, „Resovia Sacra” 2018, t. 25, s. 405–415. W tekście tym przywołano m.in. instrukcje w sprawie zarządu cmentarzami parafialnymi niektórych diecezji, akcentując zawarte w ich treści regulacje dotyczące ekshumacji. Zauważono także, że ekshumacja ma miejsce przede wszystkim w czasie trwania procesu beatyfikacyjnego i jest to wymóg prawa kanonizacyjnego. Celem jej powinno być przede wszystkim kanoniczne rozpoznanie doczesnych szczątków i ich zabezpieczenie oraz przeniesienie na inne miejsce, zazwyczaj mające sakralny charakter. Por. także G. Bartoszewski OFMCap, *Ekshumacja i kanoniczne rozpoznanie doczesnych szczątków służi Bożego w świetle instrukcji Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych „Sanctorum Mater”*, w: W. Bar, L. Fiejdasz (red.), *O Sanctorum Mater*, Lublin 2008, s. 102 i nast. W tekście tym zwrócono uwagę, że w przypadku ekshumacji powinien istnieć ważny powód: „np. konieczność przeniesienia doczesnych szczątków w miejsce bardziej bezpieczne lub bardziej godne, uniknięcie niebezpieczeństwa profanacji, uniknięcie nadmiernej wilgoci, uniknięcie kremacji, którą się praktykuje na niektórych cmentarzach po określonym czasie od pochówku”.

³² M. Story, *Ekshumacja w świetle...*, s. 414.

³³ Obecnie zgodnie z art. 10 ustawy z dnia 14 marca 1985 r. o Państwowej Inspekcji Sanitarnej (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 338) jest to Państwowy Inspektor Sanitarny.

sanitarnego, w razie zajęcia terenu cmentarza na inny cel, oznacza się terminem „ekshumacji sanitarnej”³⁴.

Zwrócić uwagę należy na fakt, że ustawodawca w treści art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. posłużył się stwierdzeniem „umotywowana prośba”, które to sformułowanie, dość rzadkie w polskich aktach normatywnych, wydaje się znacznie słabsze od „umotywowanego wniosku”, aczkolwiek na kwestie te nie zwrócono uwagi ani w doktrynie, ani w judykaturze. Treść art. 15 ust. 1 u.c.c.z. nie obliguje jednak państwowego inspektora sanitarnego do udzielenia zezwolenia na ekshumację, nawet na umotywowaną prośbę, gdyż w art. 15 ust. 1 u.c.c.z. wskazano, że ekshumacja zwłok i szczątków „może być dokonana”, a nie że „musi być dokonana”. Wypada skonstatować, że większość takowych wniosków wynika z chęci kultywowania pamięci zmarłego, czemu w opinii składających prośbę przeszkadza miejsce złożenia zmarłego do grobu, zarówno z racji miejsca, jak i miejscowości. Jako powód wskazywany bywa fakt, że jest to grób lub grobowiec, w którym spoczywają zwłoki innych osób, których pamięci składający prośbę kultywować nie chcą.

W judykaturze podnosi się, że zasada poszanowania zwłok i niezakłócania miejsca spoczynku zmarłych ma charakter podstawowy i co do zasady dominujący, a odstępianie od jej honorowania może nastąpić jedynie wtedy, gdy przemawiają za tym szczególne względy ochrony dóbr osobistych. Ponadto wola zmarłego odnośnie do miejsca pochowania powinna być decydująca w tym sensie, że prowadzi do ochrony osoby, która ją realizuje³⁵. Zakres prawa do pochowania nie wyczerpuje się z chwilą pochówku zwłok określonej osoby, lecz obejmuje również możliwość żądania ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym stosownym miejscu. Wszakże żądanie takie, wysunięte w razie sporu między pozostałymi bliskimi zmarłych, może być uwzględnione jedynie wówczas, gdy szczególne względy ochrony dóbr osobistych za tym przemawiają. W razie kolizji zasady niezakłócania miejsca

³⁴ C. Kąkol, *Pochówek nie daje pewności*, „Rzeczpospolita. Prawo co Dnia”, 5.10.2012.

³⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 30 września 2020 r., V ACa 400/20, LEX nr 3303369.

spoczynku zmarłych z brakiem zgody w rodzinie co do miejsca pochowania zmarłych wskazana zasada winna wyraźnie dominować³⁶.

W orzecznictwie podkreślono, że prośba o przeprowadzenie ekshumacji nie jest uzasadniona przepisami prawa, jeżeli u jej podstaw leży dążenie do uzyskania pozytywnego dla siebie rozstrzygnięcia dotyczącego pochodzenia osoby składającej prośbę w zakresie ustalenia jej pochodzenia. Zauważono, że powstanie dzięki ciągłemu rozwojowi technicznemu nowych środków dowodowych nie uzasadnia, w żadnym przypadku, prowadzenia nowych postępowań w sprawach zakończonych prawomocnymi orzeczeniami zapadłymi w przeszłości, gdy tego środka dowodowego nie można było zastosować³⁷. Identyczne stanowisko zajął Wojewódzki Sąd Administracyjny w Białymstoku w wyroku z 26 lutego 2006 r., wskazując, że nie jest możliwe wydanie zezwolenia przez państwowego inspektora sanitarnego na ekshumację szczątków w sytuacji, gdy nie można udowodnić bez uprzednich badań DNA, że osoba pochowana w danym grobie jest krewnym wnioskującego o ekshumację. Nie można zezwolić na ekshumację szczątków, opierając się jedynie na domniemaniu, a nie na ustalonych faktach. W przeciwnym wypadku zachodziłaby obawa, że zostaną naruszone szczątki innej osoby, a tym samym zostanie złamana zasada niezakłócania spokoju spoczynku osób zmarłych³⁸.

Ponadto ekshumacja może zostać przeprowadzona na zarządzenie prokuratora lub sądu, a także na podstawie decyzji właściwego inspektora sanitarnego (obecnie państwowego inspektora sanitarnego) w razie zajęcia terenu cmentarza na inny cel.

Zwrócić przy tym należy uwagę na treść art. 15a u.c.c.z., w myśl którego na wniosek Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu wojewoda właściwy ze względu na miejsce położenia grobu wydaje decyzję o ponownym pochowaniu zwłok i szczątków z istniejącego grobu w sytuacji, gdy podczas prac poszukiwawczych

³⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 czerwca 1998 r., I CKN 729/97, LEX nr 1219543.

³⁷ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 30 marca 2017 r., V ACa 376/16, LEX nr 2659117.

³⁸ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Białymstoku z dnia 26 lutego 2015 r., II SA/Bk 1129/14, LEX nr 1796453.

prowadzonych przez wspomniany Instytut ustalono, że pod istniejącym grobem znajduje się miejsce spoczynku osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych bądź czystek etnicznych od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r. Warunkiem jest jednak, aby okazało się, po dokonaniu ekshumacji zwłok lub szczątków ludzkich z istniejącego grobu, na podstawie zarządzenia prokuratora właściwej miejscowo oddziałowej komisji ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, że nie ma możliwości ponownego pochowania zwłok i szczątków w tym samym grobie. Procedurę tę w art. 15a ust. 1 u.c.c.z. nazwano ponownym pochowaniem. W przypadku braku możliwości ponownego pochowania zwłok i szczątków w innym grobie na tym samym cmentarzu z uwagi na brak miejsca lub zamknięcie cmentarza zwłoki i szczątki mogą zostać ponownie pochowane na innym cmentarzu (art. 15a ust. 3 u.c.c.z.)³⁹.

W literaturze wskazuje się na istnienie „ekshumacji historycznej”, przeprowadzanej w poszukiwaniu szczątków osób ważnych dla historii określonego państwa, które w zasadniczy sposób wpłynęły na jego losy⁴⁰. Niektórzy zauważają, że należy odróżnić określenie „ekshumacja”, która ma na celu jedynie podjęcie z grobów ludzkich szczątków, od archeologiczno-antropologicznych badań sądowych, które można określić jako „naukowe podejmowanie szczątków”⁴¹. Jak wywodzą A. Staniewska i E. Domańska⁴², niektórych badaczy interesuje perspektywa porównawcza, swoista „etnografia ekshumacji”, która pozwala rozpatrywać ekshumacje jako „transnarodowe praktyki związane z prawami człowieka oraz ich wpływ na kształtowanie się globalnej pamięci kosmopolitycznej”. Zwolennikami takiej koncepcji

³⁹ W treści art. 15a u.c.c.z. szczegółowo uregulowano kwestie dotyczące wniosku o ponowne pochowanie (art. 15a ust. 2 pkt 1–3 u.c.c.z.), określono strony postępowania w takiej sprawie (art. 15a ust. 3 u.c.c.z.), zagadnienia odnoszące się do ustalenia osób mogących być stronami i rokowań (art. 15a ust. 5–6 u.c.c.z.) oraz kwestie dotyczące kosztów ponownego pochowania, przeniesienia zwłok, wykupu nowego miejsca pochowania oraz budowy albo odtworzenia nagrobka (art. 15a ust. 8 u.c.c.z.).

⁴⁰ W kwestii tej zob. A. Staniewska, E. Domańska, *Ekshumacje polityczne...*, s. 16–41.

⁴¹ Zob. J. Horodecki, M. Turowska, *Miedzy odnalezieniem desaparecidos a rozliczeniem przeszłości. Archeologia i antropologia sądowa w Ameryce Łacińskiej*, „Ameryka Łacińska. Kwartalnik Analityczno-Informacyjny” 2017, nr 2 (96), s. 46 i nast.

⁴² A. Staniewska, E. Domańska, *Ekshumacje polityczne...*, s. 20.

są Francisco Ferrándiz i Antonius C.G.M. Robben⁴³. Wspomniani autorzy proponują dwa zasadnicze sposoby rozumienia ekshumacji jako specyficznych praktyk przestrzennych, a mianowicie: ekshumacje jako przestrzenie pamięci oraz ekshumacje jako obszary etnograficznych badań terenowych.

W literaturze zauważa się, że ekshumacje są wprawdzie procedurą sądową, ale przede wszystkim „aktem sprawiedliwości i zadośćuczynienia”, „indywidualnym i zbiorowym środkiem naprawczym”, a także „ważnym krokiem na drodze do pojednania”, aczkolwiek termin „ekshumacje polityczne” tylko sporadycznie pojawia się w literaturze przedmiotu⁴⁴.

Na inny problem ekshumacji zwraca uwagę Zbigniew Kobyliński, podnosząc, że kwestia traktowania szczątków ludzkich z wykopalisk archeologicznych, w powiązaniu niekiedy z zagadnieniem legalności ich wywozu za granicę, stała się przedmiotem ożywionych dyskusji, dającą asumpt do podjęcia prób rozwiązań legislacyjnych⁴⁵.

⁴³ F. Ferrándiz, A.C.G.M. Robben, *Introduction: The Ethnography of Exhumation*, w: F. Ferrándiz, A.C.G.M. Robben (eds.), *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*, Philadelphia 2015, s. 1–40. Cyt. za: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne: teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 20.

⁴⁴ Zwracając uwagę na te kwestie, A. Staniewska i E. Domańska przywołują prace: K. Verdera, *The political lives of dead bodies: Reburial and postsocialist change*, New York 1999; I. Kovrasa, *Explaining prolonged silences in transitional justice: The disappeared in Cyprus and Spain*, „Comparative Political Studies” 2013, no. 46 (6), s. 743; tenże, *Truth reco very and transitional justice: Deferring human rights issues*, London 2014, s. 8 i 33. Por. także I. Kovras, *Delinkage processes and grassroots movements in transitional justice*, „Cooperation and Conflict” 2012, no. 47 (1), s. 95 i 99.

⁴⁵ Z. Kobyliński, *Źródła ekologiczne czy święte kości przodków: kulturowe uwarunkowania traktowania szczątków ludzkich z wykopalisk*, w: A. Staniewska, E. Domańska (red.), *Ekshumacje polityczne: teoria i praktyka*, Gdańsk–Lublin 2023, s. 198–224. Autor ten zwrócił uwagę na problem „repatriacji” szczątków ludzkich prezentowanych w muzeach odległych od miejsca znalezienia tych szczątków oraz roszczenia ludów tubylczych do zwrotu takich szczątków, eksponując przy tej okazji kwestię szczątków ludzkich ludności żydowskiej. Zauważa też, że w Europie problem postępowania ze szczątkami ludzkimi nie stał się przedmiotem szerszej dyskusji o charakterze religijnym, etycznym, prawnym i w wielu państwach, również w Polsce, sprawy te nie zostały uregulowane.

4. Ekshumacja w Kodeksie postępowania karnego

Kodeks postępowania karnego (dalej: k.p.k.) w treści art. 210 w syntetyczny sposób reguluje dopuszczalność ekshumacji, wiążąc ją ściśle z treścią art. 290 k.p.k., który dotyczy oględzin i otwarcia zwłok. Ekshumacja traktowana jest przez k.p.k. jako czynność pomocnicza, której wykonanie może okazać się niezbędne przed dokonaniem oględzin zwłok albo przed ich otwarciem. Jest ona konieczna w sytuacji, gdy potrzeba dokonania oględzin zwłok i ich otwarcia pojawiła się po pochówku. Czynność wyjęcia zwłok z grobu i przeprowadzenia ich oględzin lub sekcji może okazać się niezbędna zarówno wówczas, gdy pochowanie jakiejś osoby odbyło się bez uprzedniej sekcji zwłok czy oględzin, jak i wtedy, kiedy konieczne stało się powtórzenie tych czynności z uwagi na niepełność, nielogiczność bądź niejasność poprzednio wydawanych w takiej sprawie opinii⁴⁶. Wyjęte z miejsca spoczynku zwłoki przenosi się w inne miejsce i przeprowadza ich oględziny⁴⁷. Ekshumację może zarządzić jedynie prokurator albo sąd. Wynika to z tekstu art. 210 k.p.k. i znajduje potwierdzenie w treści art. 15 ust.1 pkt 2 u.c.c.z. Prawo zarządzenia ekshumacji nie przysługuje więc jakimkolwiek innym organom uprawnionym do prowadzenia dochodzenia⁴⁸. Zarządzanie ekshumacji następuje w formie postanowienia. Niekiedy z faktu, że w treści art. 210 k.p.k. użyto słowa „zarządzić”, wyciągany jest błędny wniosek,

⁴⁶ D. Świecki, *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany*, LEX el. 2023. W literaturze wskazuje się, że za słuszną należy uznać regułę, w myśl której jeżeli zachodzi podejrzenie, iż śmierć została spowodowana wskutek doznanego urazu, zaniedbania w lecznictwie i postępowaniu służby zdrowia, albo nie można ustalić tożsamości osoby zmarłej, choćby nawet istniały podstawy do przypuszczenia, że zejście śmiertelne było wynikiem samobójstwa, przypadkowego zatrucia, utonięcia, wypadnięcia z pociągu itp., powinno zostać wszczęte postępowanie przygotowawcze. Każdy przypadek śmierci gwałtownej nasuwa sam przez się podejrzenie popełnienia przestępstwa. Zauważa się także, że celem ekshumacji może być konieczność ustalenia tożsamości osoby zmarłej, której zwłoki pochowano. K. Witkowska, *Procesowe, kryminalistyczne i sądowo-lekarskie aspekty oględzin zwłok*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 6, s. 153–175.

⁴⁷ A. Mazurek, *Ekshumacja zwłok ludzkich jako źródło dowodów w procesie karnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1969, nr 2, s. 161 i nast.

⁴⁸ R.A. Stefański, *Oględziny i otwarcie zwłok jako czynności procesowe*, „Prokuratura i Prawo” 2005, nr 3, s. 35; N. Podraza-Majewska, *Protokół oględzin i otwarcia zwłok*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2021, nr 4 (27), s. 137–145.

że może to nastąpić w formie zarządzenia, które towarzyszy postanowieniu o dopuszczeniu dowodu z opinii biegłego⁴⁹. W doktrynie przeważa jednak pogląd, że termin „zarządzić” użyty w art. 210 k.p.k. określa jedynie czynność, a nie formę wydawanej decyzji procesowej⁵⁰. W literaturze wskazuje się, że przepisy k.p.k. nie stwarzają możliwości sprzeciwienia się decyzji o przeprowadzeniu sekcji zwłok przez organ procesowy oraz ekshumacji. Takiego skutecznego sprzeciwu nie może wyrazić inny organ, przedstawiciel ustawowy zmarłego ani jego rodzina, a także sam zmarły (przed zgonem)⁵¹.

Należy zauważyć, że możliwość przeciwstawienia się ekshumacji była przedmiotem rozważań ETPCz w Strasburgu. Trybunał, rozpatrując skargę wdów po małżonkach, którzy zginęli w katastrofie samolotu rządowego pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 r., na zarządzone przez prokuratora ekshumacje, stwierdził, że polskie władze muszą wypracować należytą równowagę pomiędzy wymogami skutecznego postępowania z art. 2 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności a ochroną prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego stron takiego postępowania i innych osób, na które postępowanie oddziałuje. W sprawie skarżących wymogi skuteczności postępowania należało pogodzić, w najwyższym możliwym zakresie, z prawem do poszanowania ich życia prywatnego i rodzinnego. Zdaniem Trybunału mogły zachodzić uzasadnione okoliczności przeprowadzenia ekshumacji pomimo sprzeciwu rodziny.

Wydając zarządzenie o ekshumacji, prokurator nie musiał, zgodnie z k.p.k., ocenić tego, czy cele postępowania mogły zostać osiągnięte w drodze mniej ograniczających środków, ani oceniać możliwego wpływu przedmiotowych środków na życie prywatne i rodzinne skarżących. Decyzja prokuratora nie podlegała zaskarżeniu do sądu karnego ani w żadnej innej formie odpowiedniej kontroli przed niezawisłym organem. Skarżące podjęły próbę uzyskania nakazu sądu uniemożliwiającego prokuratorowi przeprowadzenie ekshumacji. Sądy cywilne jednakże oddaliły ich powództwa, stwierdzając,

⁴⁹ P. Hofmański (red.), *Kodeks postępowania karnego*, t. 1, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 981.

⁵⁰ R.A. Stefański, S. Zabłocki (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom II. Komentarz do art. 167–296*, Warszawa 2019, s. 659–660.

⁵¹ K. Witkowska, *Procesowe, kryminalistyczne i sądowo-lekarskie aspekty oględzin zwłok...*, s. 153–175.

iż prokurator wykonywał swoją funkcję zgodnie z odnośnymi postanowieniami k.p.k. Sądy karne ani nie skontrolowały konieczności stosowania dowodowego środka w postaci ekshumacji, ani nie rozważyły wpływu ingerencji wynikającej z decyzji prokuratora na interesy skarżących chronione w art. 8 Konwencji.

Trybunał wskazał, iż polski Kodeks postępowania karnego nie wyłącza całej kontroli sądowej przy wykonywaniu uprawnień prokuratorskich w postępowaniu karnym. Określone decyzje podejmowane przez prokuratora w toku postępowania podlegają kontroli sądowej. Dotyczy ona decyzji o przeszukaniu i zatrzymaniu przedmiotów (art. 236 k.p.k.), kontroli i utrwalaniu rozmów telefonicznych (art. 240 k.p.k.) oraz stosowaniu środków zapobiegawczych (art. 252 § 2 k.p.k.).

Trybunał stwierdził, że prawo polskie nie zapewnia wystarczających gwarancji chroniących przed arbitralnością decyzji prokuratorskich nakazujących ekshumację. Prawo krajowe nie zapewniło w tej sytuacji mechanizmu kontroli proporcjonalności ograniczeń odnośnych praw z art. 8 Konwencji przysługujących osobom, których praw dotyczyły decyzje prokuratora. Skarżące zostały zatem pozbawione minimalnego stopnia ochrony, do którego były uprawnione. Trybunał w związku z tym stwierdził, że nie można uznać, aby przedmiotowa ingerencja była „przewidziana przez ustawę”, jak wymaga tego art. 8 ust. 2 Konwencji. Tym samym doszło do naruszenia art. 8 Konwencji⁵².

⁵² Wyrok ETPC z dnia 20 września 2018 r., 30491/17, Solska i Rybicka v. Polska, LEX nr 2549589. W uzasadnieniu wyroku ETPCz przypominał również swoje wcześniejsze judykaty, w których stwierdzono, że zagadnienia związane ze sposobem traktowania ciała osoby zmarłej, a także dotyczące możliwości uczestniczenia w pochówku i oddania czci przy grobie osoby bliskiej zostały uznane za wchodzące w zakres prawa do poszanowania życia rodzinnego lub prywatnego w kontekście art. 8 Europejskiej Konwencji. Stwierdzono ponadto, że prawo do poszanowania kultu pamięci bliskiej osoby zmarłej wchodzi w zakres prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego. Uznano także, że ekshumacja przeprowadzona mimo sprzeciwów skarżących może być postrzegana jako uderzająca w sferę chronioną treścią art. 8 Europejskiej Konwencji. Por. M.A. Nowicki, *Ekshumacja ofiar katastrofy smoleńskiej z 2010 r. Omówienie wyroku ETPC z dnia 20 września 2018 r., 30491/17 (Solska i Rybicka)*, LEX/el. 2019; K. Warecka, *Strasburg: ekshumacje smoleńskie sprzeczne z prawem do poszanowania życia rodzinnego najbliższych ofiar. Solska i Rybicka przeciwko Polsce – wyrok ETPC z dnia 20 września 2018 r., połączone skargi nr 30491/17 oraz 31083/17*, LEX/el. 2018.

Trybunał Konstytucyjny postanowieniem z dnia 11 lipca 2019 r., orzekając blisko rok po wyroku ETPCz, stwierdził, że konieczne jest zasygnalizowanie Sejmowi i Senatowi istnienia uchybień w prawie, których usunięcie jest niezbędne dla zapewnienia spójności systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej, co może zostać osiągnięte poprzez ustanowienie klarownej i jednoznacznej regulacji w przedmiocie środków odwoławczych od rozstrzygnięć wydawanych na podstawie art. 210 k.p.k., z uwzględnieniem standardów ukształtowanych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁵³.

Z czynności ekshumacji sporządza się protokół (art. 143 § 1 pkt 4 k.p.k.). Obowiązek ten obciąża organ procesowy prowadzący czynność wyjęcia zwłok z grobu. Jeżeli ekshumacja ma na celu jedynie dodatkowe oględziny zwłok, to powinni być przy niej obecni prokurator lub sąd, gdyż mają oni obowiązek przeprowadzenia każdych oględzin zwłok z udziałem biegłego, również w domu pogrzebowym lub w kostnicy⁵⁴, z tym że może to być sędzia wyznaczony lub sędzia sądu wezwanego (art. 396 § 1 k.p.k.). Skoro decyzję w tym przedmiocie wydaje sąd, to w myśl art. 93 § 1 k.p.k. konieczne jest wydanie postanowienia. W doktrynie wskazuje się, że wykonanie tej czynności – na podstawie art. 15 § 1 k.p.k. – może być zlecone Policji, lecz z uwagi na stopień skomplikowania czynności i jej znaczenie dla postępowania zasadą powinno być uczestnictwo w ekshumacji sądu lub prokuratora w zależności od tego, który z tych organów zarządził ekshumację⁵⁵. Podstawę zlecenia tej czynności w postępowaniu przygotowawczym – w zależności od jego formy – może być w toku śledztwa art. 311 § 2 k.p.k., a w dochodzeniu – art. 326 § 3 pkt 4 k.p.k. Same oględziny zwłok powinny być przeprowadzone w trybie art. 209 § 1 i 4 k.p.k.

Oględziny zewnątrz zwłok przeprowadza więc prokurator lub sąd. Nie może ich wykonać Policja, gdyż trudno sobie wyobrazić, by zachodził wypadek niecierpiący zwłoki i prokurator lub sąd nie mógł przybyć

⁵³ Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 lipca 2019 r., S 2/19, OTK-A 2019, nr 51.

⁵⁴ C. Kulesza, w: K. Dudka (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2020, s. 433; T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2014, s. 761–763.

⁵⁵ T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego...*, t. 1, s. 762.

na miejsce ich przeprowadzenia⁵⁶. Do ekshumacji zarządzonej przez prokuratora nie ma zastosowania zakaz jej wykonania przed upływem dwóch lat od dnia zgonu, jeżeli przyczyną śmierci osoby była choroba zakaźna, dotyczy on tylko ekshumacji dokonanej za zezwoleniem państwowego inspektora sanitarnego na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok (art. 15 ust. 3 u.c.c.z.). Oczekiwanie na upływ tego okresu mogłoby doprowadzić do zniszczenia dowodu w wyniku rozkładu zwłok⁵⁷.

W myśl § 12 ust. 1 rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi⁵⁸ ekshumacja zwłok i szczątków jest dopuszczalna w okresie od 16 października do 15 kwietnia, przy czym należy ją przeprowadzić we wczesnych godzinach rannych. O zamierzonej ekshumacji należy zawiadomić właściwego państwowego inspektora sanitarnego, który sprawuje nadzór nad ekshumacją oraz może dopuścić wykonanie ekshumacji w innym czasie niż określony w treści rozporządzenia przy zachowaniu ustalonych przez niego środków ostrożności. W rozporządzeniu wskazano, że zwłoki ekshumowane przed upływem okresu mineralizacji wydobywa się wraz z trumną, którą bez otwierania umieszcza się na czas przewozu na obszarze państwa w skrzyni szczelnie obitej blachą. Na miejscu ponownego pochowania trumnę wydobywa się ze skrzyni i chowa się bezzwłocznie na cmentarzu bez otwierania. W przypadku ekshumacji wykonywanej po upływie okresu mineralizacji wydobyte szczątki wraz z resztkami trumny umieszcza się w nowej trumnie i przygotowuje do przewozu zgodnie z wymaganiami określonymi w rozporządzeniu. O zamierzonej ekshumacji na cmentarzu zawiadamia się na piśmie zarząd tego cmentarza.

W rozporządzeniu wyjaśniono, że za zwłoki uważa się ciała osób zmarłych i dzieci martwo urodzonych bez względu na czas trwania ciąży (§ 2 rozporządzenia). Wskazano ponadto, że niezwłocznie po zgonie zwłoki umieszcza się w miejscu możliwie chłodnym i zabezpiecza przed możliwością uszkodzenia. W miejscowościach, w których znajdują się

⁵⁶ R.A. Stefański, S. Zabłocki, w: R.A. Stefański, S. Zabłocki (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom II. Komentarz do art. 167–296*, Warszawa 2019, s. 659.

⁵⁷ R.A. Stefański, S. Zabłocki (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom II...*, s. 659.

⁵⁸ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1910.

domy przedpogrzebowe i kostnice, składanie zwłok w budynkach kościołów i innych związków wyznaniowych położonych poza cmentarzem jest dozwolone tylko w okresie poprzedzającym pogrzeb. Nie dotyczy to sytuacji, gdy budynki te posiadają oddzielne pomieszczenia do składania zwłok aż do chwili pogrzebu. W celu wstrzymania rozkładu zwłok dozwolone jest stosowanie zabiegów utrwalających (§ 3 rozporządzenia).

W myśl § 5 rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 23 marca 2011 r. w sprawie sposobu przechowywania zwłok i szczątków⁵⁹ osoby przeprowadzające ekshumacje powinny stosować środki ochrony osobistej, a osoby uczestniczące w ekshumacji stosować środki ostrożności określone przez właściwego państwowego inspektora sanitarnego (§ 5 ust. 1). W trakcie ekshumacji ziemię wydobywaną z grobu należy umieścić na powierzchni zabezpieczonej nieprzepuszczalną, wytrzymałą matą (§ 5 ust. 2). Zwłoki lub szczątki ekshumowane przed upływem 20 lat od dnia pochowania wydobywane są wraz z trumną, którą bez otwierania umieszcza się w wyłącznie do tego przeznaczonej szczelnej skrzyni, wybitej blachą. W przypadku ekshumacji wykonywanej po upływie 20 lat od dnia pochowania wydobyte szczątki wraz z resztkami trumny umieszcza się w nowej trumnie⁶⁰. W celu ponownego pochowania po zakończeniu ekshumacji trumna powinna zostać niezwłocznie wydobyta ze skrzyni i umieszczona w grobie bez jej otwierania. Do zasypania grobu powinna być użyta ziemia wydobyta z grobu. Skrzynia, w której znajdowała się trumna, oraz mata, na której była składowana ziemia wydobyta z grobu, powinny zostać umyte oraz zdezynfekowane (§ 5 ust. 3–6).

⁵⁹ Dz.U. z 2011 r. Nr 75, poz. 405.

⁶⁰ W literaturze wskazuje się, że odpady z cmentarzy, w tym odpady z ekshumacji, nie są odpadami niebezpiecznymi. Podmiotem odpowiedzialnym za zagospodarowanie odpadów, co do zasady, jest wytwórca odpadów, który prowadził ekshumację, albo właściciel cmentarza, jeżeli umowa zawarta pomiędzy właścicielem cmentarza (gmina, parafia) przewidywała, że posiadaczem odpadu staje się właściciel cmentarza. Do odpadów można zaliczyć resztki ubrań i trumien. W tej samej grupie ujmuje się inne odpady używane w związku z prowadzeniem ekshumacji, np. rękawiczki używane przez pracowników firmy. Zob. P. Ćwiek, *Pod jakim kodem należy zaklasyfikować odpady pochodzące z cmentarzy?*, LEX QA 737985. Stanowisko to zostało sformułowane przed uchynieniem rozporządzenia Ministra Środowiska z 9 grudnia 2014 r. w sprawie katalogu odpadów (Dz.U. z 2014 r. poz. 1923), które zostało zastąpione przez rozporządzenie Ministra Klimatu z dnia 2 stycznia 2020 r. w sprawie katalogu odpadów (Dz.U. z 2020 r. poz. 10).

Zasady dokonywania ekshumacji, wskazane w § 5 rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 23 marca 2011 r., odnoszą się nie tylko do ekshumacji wykonywanych na zarządzenie prokuratora lub sądu, zawarte w stosownym postanowieniu, lecz także do ekshumacji, o którą proszą w trybie art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. osoby uprawnione do pochowania zwłok.

5. Prawo do ekshumacji jako podmiotowe indywidualne prawa osobiste

W literaturze podkreśla się, że uprawnienie do pochowania zwłok osoby bliskiej, jak również uprawnienie do żądania ekshumacji są elementami szerszego prawa związanego z dobrem osobistym, którym jest kultura pamięci osoby zmarłej⁶¹. Takie dobra osobiste służą wszystkim osobom bliskim zmarłego, w związku z czym konieczne jest uzgodnienie zakresu, w jakim związane z nimi prawa przysługujące poszczególnym uprawnionym mogą być wykonywane. Nieuzasadnione byłoby natomiast przyjęcie, że istnieje tu swoiste jednolite wspólne prawo służące łącznie wszystkim osobom bliskim zmarłego⁶². Prawo cywilne nie przewiduje bowiem wspólności dóbr osobistych i związanych z nimi praw⁶³.

⁶¹ A. Niewęglowski, G. Tylec, *Glosa do wyroku WSA z dnia 16 listopada 2009 r., VII SA/Wa 1201/09*, OSP 2011, nr 10, poz. 105, s. 742–745.

⁶² Odnotować jednak należy odosobniony pogląd Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie, który stwierdził, że „prawo osobiste do zmiany miejsca spoczywania zwłok jest prawem wspólnym wszystkich żyjących członków najbliższej rodziny zmarłego”. Wydaje się, że sąd ten chciał stwierdzić, że prawo do zmiany miejsca spoczywania zwłok, a więc prawo do ekshumacji, przysługuje jako prawo osobiste każdej z osób wskazanych w treści art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Pojęcie najbliższej rodziny nie jest bowiem terminem używanym w art. 15 ust. 1 u.c.c.z., a jedynie w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Przy czym ten ostatni przepis zawiera własne, budzące jednak uzasadnione wątpliwości, doprecyzowanie tego terminu. Zgodzić się należy jednak z dalszym wywodem tego sądu, że ekshumacja może być przeprowadzona wtedy, gdy wszystkie osoby uprawnione wyrażają na to zgodę, a w wypadku jej braku ze strony niektórych z nich kwestie te rozstrzygnąć winien sąd powszechny. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie z dnia 4 lutego 2021 r., III SA/Lu 527/20, LEX nr 3168490.

⁶³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 30 listopada 2022 r., I ACa 924/21, LEX nr 3447166. Warto zwrócić uwagę na stanowisko Naczelnego Sądu Administracyjnego co do tego, że z prośbą z art. 15 ust. 1 pkt 1 ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych może wystąpić jeden

W przywołanych wyżej orzeczeniach Sądu Najwyższego, sądów apelacyjnych, Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych wielokrotnie wskazywano, że prawo do decydowania o spoczynku zmarłego, a także o jego ekshumacji jest prawem osobistym. To dobro osobiste uznawano przy tym za element szerszego prawa, także będącego dobrem osobistym, a mianowicie: kultu pamięci osoby zmarłej⁶⁴. Osobisty charakter tego prawa nie budził wątpliwości. Ochronie podlegają wszelkie dobra osobiste rozumiane jako wartości niematerialne związane z istnieniem i funkcjonowaniem podmiotów prawa cywilnego, które w życiu społecznym uznaje się za doniosłe i zasługujące z tego względu na ochronę, w tym także pamięć o osobie zmarłej⁶⁵.

W literaturze wskazano, że problematyka ochrony dóbr osobistych nabiera obecnie coraz większego znaczenia, co można zaobserwować w różnych obszarach życia objętych nie tylko regulacją tradycyjnego prawa cywilnego. Ewolucji tych zagadnień towarzyszy wyłanianie się nowych pytań i wątpliwości, gdy chodzi o istotę tych dóbr. Wśród nich jest również kwestia, czy dobra te mogą być przedmiotem wspólności. Kult pamięci po osobie zmarłej nie został wymieniony w treści art. 23 k.c. jako odrębne dobro osobiste. Pamiętać jednak należy, że wyliczenie tych dóbr w tym przepisie ma charakter przykładowy, co potwierdza poprzedzający je zwrot „w szczególności”.

z uprawnionych, pozostali zaś muszą w sposób niepozostawiający organowi sanitarnemu wątpliwości przedstawić swoją zgodę na dokonanie ekshumacji. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 5 października 2021 r., II GSK 1275/21, LEX nr 3266973. Niemniej w wyroku Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 30 marca 2017 r. (V ACa 376/16, LEX nr 2659117), stwierdzono, że „uprawnienie do ekshumacji zwłok i szczątków jest prawem wspólnym m.in. wszystkich żyjących członków rodziny zmarłego i do podjęcia działań w tym zakresie wymagana jest zgoda wszystkich uprawnionych. W wypadku sporu między osobami, którym przysługuje prawo ekshumacji, osoba uprawniona do niej może skutecznie domagać się zobowiązania innej uprawnionej osoby do złożenia stosowanego oświadczenia woli dopiero wtedy, gdy dobra osobiste osoby domagającej się ekshumacji (sfera kultu dla zmarłej) zostają zagrożone cudzym działaniem bezprawnym w takim stopniu, że samo zaniechanie tego działania przedstawia się jako niewystarczające”.

⁶⁴ A. Niewęgłowski, G. Tylec, *Glosa do wyroku WSA z dnia 16 listopada 2009 r., VII SA/Wa 1201/09*, OSP 2011, nr 10, poz. 105, s. 742–745; D. Kaczan, *Majątkowe prawo do grobu a prawo osobiste do kultu pamięci osoby zmarłej. Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 20 czerwca 2019 r. III CSK 267/17*, „Państwo i Prawo” 2022, nr 1, s. 162–168.

⁶⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09, OSN C-ZD 2010, nr 3, poz. 91.

Istotę dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej wyjaśnia się w doktrynie jako zbiór wolności przysługujących człowiekowi, wpływających ze sfery uczuć i odnoszących się do postaci osoby zmarłej, okazywania szacunku dla wspomnień i pamięci o niej⁶⁶. Podkreśla się, że jednym z uprawnień, które składają się na treść tego prawa, jest wskazywane w literaturze prawo decydowania o miejscu spoczynku osoby zmarłej⁶⁷.

Podejmując analizę kultu pamięci osoby zmarłej jako dobra osobistego, wskazywano, że „nie można utożsamiać uczucia przywiązania do innej osoby z dobrem osobistym. To pierwsze jest wartością szerszą. Dobro osobiste w postaci więzi rodzinnej nie przysługuje wszystkim członkom rodziny, a uznanie jego istnienia jest uzależnione od faktycznego układu stosunków ze zmarłym”⁶⁸.

Podkreśla się przy tym, że prawo decydowania o miejscu spoczynku osoby zmarłej, należące do kategorii dóbr osobistych, znamienne jest tym, że dominuje w nim interes osobisty, a nie majątkowy. Rodzi to jednak pytanie, czy prawo to przysługuje uprawnionym wspólnie, czy też wykonują je w określonej kolejności. Sporny więc okazuje się zakres tego prawa, zwłaszcza na tle art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. w zw. z art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Rzecz jest o tyle istotna, że w orzecnictwie Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego, a także sądów apelacyjnych i wojewódzkich sądów administracyjnych wielokrotnie wskazywano, że prawo pochowania zwłok ludzkich oraz prawo do składania umotywowanej prośby przez osoby uprawnione o ekshumację to prawo wspólne wszystkich żyjących członków najbliższej rodziny zmarłego. Z istoty tej wspólności wynika, że do zmiany miejsca spoczyniania zwłok, a więc także do ekshumacji, wymagana jest

⁶⁶ S. Rudnicki, *Prawo do grobu*, Kraków 1999, s. 25.

⁶⁷ K. Piasecki, w: J. Winiarz (red.), *Kodeks cywilny z komentarzem*, Warszawa 1989, s. 39; S. Rudnicki, *Prawo do grobu...*, s. 25. Por także S. Rudnicki, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 8 listopada 2007 r., III CSK 151/07*, OSP 2009, nr 1, poz. 8; B. Rodak, *Ochrona dobrego imienia osób zmarłych a wolność wyrażania opinii. Glosa do wyroku ETPC 21 listopada 2013 r., 16882/03*, LEX el. 2014.

⁶⁸ M. Wałachowska, *Glosa do wyroku SN z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09*, OSP 2011, nr 2, s. 15. W dalszej części glosy wskazano, że polskie prawo nie zna kategorii wspólnych dóbr osobistych, np. prawa do wizerunku czy prawa do ochrony zdrowia, przysługujących pewnej grupie osób. Podkreślono, że dobra osobiste to wartości indywidualne, a więc każdy może mieć „własne” prawo do życia rodzinnego i utrzymywania więzi rodzinnych.

zgoda wszystkich uprawnionych⁶⁹. Nie oznacza to jednak, że sprzeciw jednego lub niektórych członków rodziny, a nawet większości uniemożliwia w każdym przypadku ekshumację zmarłego i zmianę miejsca jego spoczynku zamierzone przez pozostałych.

Warto zauważyć, że niezbyt fortunne sformułowanie Sądu Najwyższego, z którego można wywieść, że prawo do pochowania jest wspólnym prawem osobistym przysługującym osobom wymienionym w art. 10 ust. 1 u.c.c.z., zaważyło w pewnej mierze na niektórych późniejszych judykatach, mimo że wcześniej w postanowieniu Sądu Najwyższego z 13 stycznia 1965 r. wyraźnie stwierdzono, że prawo do pochowania przysługujące najbliższej rodzinie osoby zmarłej jest osobistym prawem podmiotowym, a więc przysługuje każdej osobie z kręgu wskazanego w art. 10 ust. 1 u.c.c.z., a nie ma jakiegoś charakteru wspólnego, gdyż każdy z tego kręgu posiada własne prawo podmiotowe⁷⁰.

Prawo polskie nie zna wspólnych dóbr osobistych⁷¹. Nie jest mu także znane jakieś jedno ogólne dobro osobiste i jedno, odpowiadające temu dobru, prawo osobiste. Podkreśla się, że dobra osobiste są to wartości niematerialne łączące się ściśle z jednostką ludzką, a także poprzez art. 43 k.c. z osobą prawną, a więc pojęcie dobra osobistego należy wiązać z konkretnym człowiekiem⁷². Oczywiście w poszczególnych sytuacjach treść praw osobistych różnych osób może być co do zakresu identyczna. Nie oznacza to jednak, że istnieje wspólność jakichkolwiek praw osobistych. Może zaistnieć sytuacja, w której każdej z osób będzie przysługiwało prawo osobiste

⁶⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 1966 r., II CR 106/66, LEX nr 5977; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Białymstoku z dnia 26 lutego 2015 r., II SA/Bk 1129/14, LEX nr 1796453; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z dnia 30 marca 2010 r., II SA/Ol 70/10, LEX nr 570280; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 26 stycznia 2010 r., II SA/Wa 1423/09, LEX nr 601425.

⁷⁰ Postanowienie Sądu Najwyższego z 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSN C 1965, Nr 10, poz. 17; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 8 marca 2022 r., III SA/Kr 1383/21, LEX nr 3342431.

⁷¹ Stanowisko takie sformułowano w głosie do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09. Zob. M. Wałachowska, *Glosa do wyroku SN z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09*, OSP 2011, nr 2, s. 15.

⁷² Z. Radwański, *Prawo cywilne. Część ogólna*, wyd. 16, Warszawa 2023, s. 172–173, 181–182, 185; J. Panowicz-Lipska, *Majątkowa ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1975, s. 29.

do ekshumacji zmarłego. Czyli każda z tych osób będzie posiadała odrębne dobro i prawo osobiste o tej samej treści. W razie kolizji tych praw o ich wykonywaniu rozstrzygać winien sąd powszechny, mając na względzie treść art. 5 k.c.⁷³

Zgodzić się należy ze stanowiskiem Adriana Niewęglowskiego i Grzegorza Tylca co do tego, że mimo że każdy członek najbliższej rodziny zmarłego (bardziej szczegółowo należałoby napisać „każda osoba wskazana w art. 10 ust 1 u.c.c.z.”) ma takie same prawa osobiste do zmiany miejsca spoczywania zwłok zmarłego lub ekshumacji, nie są to jednak prawa wspólne członków rodziny, lecz odrębne osobiste prawa paralelne. Podzielić należy także stanowisko tych autorów co do tego, że trudno w systemie prawa polskiego wskazać jednoznacznie brzmiącą normę prawną, z której wprost wynikałaby wspólność jakichkolwiek praw osobistych⁷⁴. Z orzecznictwa Sądu Najwyższego wynika, że wprowadzie treść art. 10 u.c.c.z. określa kolejność osób uprawnionych w postępowaniu administracyjnym, to jednak powszechny sąd cywilny może ją zmodyfikować i inaczej określić krąg osób, którym przysługuje dobro osobiste w postaci prawa do ekshumacji⁷⁵.

6. Krąg osób uprawnionych do złożenia prośby o ekshumację

Krąg osób uprawnionych określa art. 10 ust. 1 u.c.c.z., wskazując, że prawo do pochowania zwłok ludzkich ma najbliższa rodzina osoby zmarłej, a mianowicie: pozostały małżonek, zstępni, czyli dzieci, wnuki, prawnuki, potem wstępni, czyli rodzice, dziadkowie i pradiadkowie, a następnie krewni w linii bocznej do czwartego stopnia pokrewieństwa. W judykaturze

⁷³ Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998.

⁷⁴ A. Niewęglowski, G. Tylec, *Glosa do wyroku WSA z dnia 16 listopada 2009 r.*, VII SA/Wa 1201/09, OSP 2011, nr 10, poz. 105, s. 742–745.

⁷⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 września 1972 r., II CR 353/72, OSN CP 1973, nr 6, poz. 109.

podkreślano, że „prawo do zmiany miejsca spoczywania zwłok jest prawem wspólnym wszystkich żyjących członków najbliższej rodziny zmarłego”⁷⁶.

Pomiędzy osobami, które powołują się na uprawnienia do pochowania zwłok, a co za tym idzie – złożenia prośby o ekshumację, może powstać spór cywilnoprawny odnośnie do tego, komu to uprawnienie przysługuje. Spór ten może zostać rozstrzygnięty wyłącznie przez właściwy sąd powszechny w postępowaniu cywilnym, a nie przez organ administracyjny. Po jego rozstrzygnięciu osoba, której ostatecznie, prawomocnym wyrokiem sądu powszechnego, przyznano prawo do pochowania zwłok, może przystąpić do realizacji tego prawa jako uprawniona do pochówku określonych zwłok⁷⁷. W przypadku gdy spór ten zostanie rozstrzygnięty na korzyść osoby uprawnionej, to osoba ta, dysponując prawomocnym wyrokiem sądu powszechnego, będzie uprawniona do pochowania zwłok. W niezmiernie ważnym wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 1 grudnia 2021 r.⁷⁸ zauważono, że w orzecnictwie sądów powszechnych istnieje rozbieżność poglądów odnośnie do tego, na podstawie jakich kryteriów należy przyjmować pierwszeństwo w zakresie uprawnienia do pochowania zwłok. W judykatach Sądu Najwyższego wskazano, że możliwość pojawienia się sprzeczności między dobrami osobistymi osób bliskich zmarłego sprawia, że konieczne staje się znalezienie kryteriów ich

⁷⁶ W uzasadnieniu wyroku Sądu Najwyższego z dnia 3 grudnia 2010 r. (I CSK 66/10, LEX nr 738085), stwierdzono jednoznacznie, że art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych określa jedynie osoby, którym przysługuje prawo do pochowania, nie stanowiąc materialnego źródła powstania prawa do grobu. Zob. wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z dnia 28 kwietnia 2010 r., II SA/Ol 79/10, LEX nr 619943. Trudno jednak zgodzić się ze stanowiskiem wyrażonym w uzasadnieniu tego orzeczenia, że uprawnienie do pochowania zwłok, o jakim mowa w treści art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, jest prawem wspólnym wszystkich żyjących członków rodziny zmarłego. Wyrażając takowy pogląd, Wojewódzki Sąd Administracyjny w Olsztynie przywołał stanowisko Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 22 października 2009 r. (II OSK 1620/08, LEX nr 571872). Uważna lektura treści tego ostatniego orzeczenia dowodzi, że stanowiska takiego Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z 22 października 2009 r. nie sformułował.

⁷⁷ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 8 marca 2022 r., III SA/Kr 1383/21, LEX nr 3342431.

⁷⁸ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 1 grudnia 2021 r., III SA/Kr 704/21, LEX nr 3291157; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 12 grudnia 2022 r., III SA/Kr 807/22, LEX nr 3482298; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 9 października 2019 r., III SA/Kr 573/19, LEX nr 2742524.

usuwania, co z reguły oznacza konieczność określenia pierwszeństwa dóbr jednych osób w stosunku do drugih.

Z jednej strony w odniesieniu do uprawnienia do pochowania zmarłego wyrażony został pogląd, zgodnie z którym o pierwszeństwie tym decyduje art. 10 ust. 1 u.c.c.z., który ustala kolejność osób uprawnionych do pochowania zwłok, przy czym prawo pochowania zwłok danej osoby przysługuje osobie wymienionej w dalszej kolejności (np. krewnym w linii bocznej) dopiero wtedy, gdy brak jest osoby wymienionej w bliższej kolejności albo gdy osoba ta prawa tego nie chce lub nie może wykonać⁷⁹.

Z drugiej jednak strony w orzecznictwie prezentowano pogląd, zgodnie z którym art. 10 ust. 1 u.c.c.z. nie zastrzega na rzecz określonych osób prawa pochowania zwłok z pierwszeństwem przed prawem innych osób, a stanowi jedynie o tym, komu przysługuje takie prawo⁸⁰. Pojawiło się jednak także stanowisko, że choć kolejność określona w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. ma pewne znaczenie, to okoliczności faktyczne sprawy, w szczególności zaś relacje zmarłego przed śmiercią z poszczególnymi osobami wymienionymi w tym przepisie, a również wyrażona przez niego wola co do miejsca i rodzaju pochówku, mogą przemawiać za przyznaniem pierwszeństwa prawom innych członków rodziny niż ci, którzy zostali wymienieni w przepisie w pierwszej kolejności⁸¹. Jak już powyżej wskazano, do rozstrzygnięcia tego rodzaju sporu jest właściwy wyłącznie sąd powszechny.

⁷⁹ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 września 1972 r., II CR 353/72, OSNC 1973, Nr 6, poz. 109; podobnie wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 listopada 1976 r., II CR 415/76, LEX nr 7870.

⁸⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998. W wypadku sporu między osobami, którym przysługuje prawo ekshumacji, osoba uprawniona do niej może skutecznie domagać się zobowiązania innej uprawnionej osoby do złożenia stosownego oświadczenia woli dopiero wtedy, gdy dobro osobiste osoby domagającej się ekshumacji (sfera kultu dla zmarłego) zostaje zagrożone cudzym działaniem bezprawnym w takim stopniu, że samo zaniechanie tego działania przedstawia się jako niewystarczające (art. 15 ust. 1 ustawy w zw. z art. 24 § 1 k.c.). Zob. także wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 25 kwietnia 2023 r., III SA/Kr 1695/22, LEX nr 3546399. W treści tego orzeczenia wskazano, że w razie braku zgody wszystkich uprawnionych w postępowaniu dotyczącym ekshumacji zwłok organ prowadzący to postępowanie powinien zawiesić je, gdyż rozstrzygnięcie sprawy i wydanie decyzji zależy od uprzedniego rozstrzygnięcia zagadnienia wstępnego przez sąd powszechny w sprawie o zobowiązanie do złożenia stosownego oświadczenia woli.

⁸¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 maja 1975 r., II CR 193/75, LEX nr 5003; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 listopada 2020 r., II CSK 30/19, LEX nr 3082395.

Podkreślono, że każda z osób wymienionych w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. władna jest przystąpić do wykonywania prawa pochowania, a inne z osób należących do tego kręgu mogą skutecznie domagać się stosownego zaniechania jedynie wtedy, „gdy wspomniane działanie przedstawia się jako bezprawne”⁸². Stanowisko to może budzić sprzeciw, zważywszy że kolejność osób uprawnionych do pochowania zwłok ludzkich nie wydaje się przypadkowa. W praktyce mogą na tym tle wystąpić niesnaski i nieporozumienia, np. w sytuacji, gdy działania zmierzające do pochowania zwłok ludzkich podejmą zstępni zmarłego bądź jego rodzeństwo, nieakceptujący pozostałej przy życiu małżonki będącej drugą żoną zmarłego, która w chwili śmierci męża przebywała za granicą, co nie pozwoliło jej uprzedzić działań rodziny zmierzających do pochówku. Dlatego też postulować wypada stosowną zmianę treści art. 10 ust. 1 u.c.c.z. i nadanie mu brzmienia: „prawo do pochowania zwłok ludzkich ma najbliższa pozostała rodzina osoby zmarłej w kolejności”⁸³. Wyrażono także pogląd, że prawo do pochowania zwłok osoby zmarłej wraz z prawem do ekshumacji oraz do pamięci o niej stanowi dobro osobiste chronione przepisami prawa cywilnego (art. 23 i 24 k.c.). Ustawa ta bowiem, regulując jako norma prawa administracyjnego chowanie i ekshumację zwłok, reguluje je pod kątem porządku publicznego, nie zaś ochrony dóbr osobistych osób dla zmarłego bliskich.

W orzecnictwie Sądu Najwyższego wskazano, że w pewnych przypadkach prawo do pochowania przez osobę z kręgu najbliższej rodziny może w ogóle nie powstać. Przykładowo Sąd Najwyższy uznał, że prawo to nie

⁸² Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998.

⁸³ Wskazać należy, że odmienne stanowisko od sformułowanego w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r. zajął Sąd Najwyższy w wyrokach: z dnia 25 września 1972 r. (sygn. akt II CR 353/72; OSNCP 1973, nr 6, poz. 109), wskazując, że art. 10 ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych ustala kolejność osób uprawnionych do pochowania zwłok, przy czym prawo pochowania zwłok danej osoby przysługuje osobie wymienionej w dalszej kolejności dopiero wtedy, gdy brak jest osoby wymienionej w bliższej kolejności albo gdy osoba ta prawa tego nie chce lub nie może wykonać; z dnia 11 listopada 1976 r. (II CR 415/76, LEX nr 7870), stwierdzając, że pierwszeństwo w pochowaniu zwłok ma pozostały małżonek i dzieci; z dnia 31 marca 1980 r. (II CR 88/80, Lex Polonica nr 318287), w którym zauważono, że krąg osób uprawnionych do pochowania osoby zmarłej oraz do pamięci po niej nie ogranicza się do osób wskazanych w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

powstało na rzecz córki zmarłej⁸⁴. Z powyższych uwag wynika, że ocena, komu przysługuje prawo do pochowania zwłok, czy prawo to w ogóle powstało na rzecz konkretnie wskazanej osoby, a także jak kształtuje się zagadnienie pierwszeństwa w wykonywaniu tego prawa, winna być dokonywana w każdym przypadku odrębnie.

W orzecznictwie sądów powszechnych istnieje jednak rozbieżność poglądów co do tego, na podstawie jakich kryteriów należy przyznawać pierwszeństwo w zakresie uprawnienia do pochowania zwłok. Sąd Najwyższy zauważył, że „możliwość pojawienia się sprzeczności pomiędzy dobrami osobistymi osób bliskich zmarłego sprawia, że konieczne staje się znalezienie kryterium usuwania tych sprzeczności, a to z reguły oznacza konieczność określenia pierwszeństwa dóbr jednych osób w stosunku do drugih”⁸⁵.

W judykaturze wskazywano, że o pierwszeństwie decyduje treść art. 10 ust. 1 u.c.c.z., przy czym prawo pochowania zwłok danej osoby przysługuje osobie wymienionej w przywołanym przepisie w dalszej kolejności dopiero wtedy, gdy brak jest osoby wymienionej w bliższej kolejności albo gdy ta ostatnia osoba prawa tego nie chce lub nie może wykonać⁸⁶. Uznawano przy tym, że możliwość pochowania zwłok stanowi określone dobro osobiste przewidziane w ustawie przysługujące konkretnej osobie jako jej podmiotowe prawo⁸⁷.

⁸⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 maja 1982 r., IV CR 171/82, OSNC 1983/1/12.

⁸⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 września 1972 r., II CR 353/72, OSN C 1973, Nr 6, poz. 109.

⁸⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 listopada 1976 r., II CR 415/76, LEX nr 7870; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 września 1972 r., II CR 353/72, OSN C 1973, Nr 6, poz. 109.

⁸⁷ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSN C 1965, Nr 10, poz. 171. W sprawie tej powódka domagała się ekshumacji zwłok swojego syna, który zginął wraz z żoną, córką pozwanego, przy czym małżonkowie zostali pochowani w grobowcu należącym do pozwanego. Nie doszło do przeniesienia tych zwłok do osobnego grobowca. Powódka wskazywała, że nie może swobodnie przychodzić na grób syna i oddawać się kontemplacji. Dlatego wnosiła o nakazanie pozwanemu wydania zwłok syna. Sąd Najwyższy wyraźnie stwierdził, że zakres prawa przewidzianego w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. nie wyczerpuje się z chwilą pochowania zwłok, lecz obejmuje również możliwość żądania ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym miejscu. Podkreślono przy tym w uzasadnieniu, że powódka domaga się ochrony dobra osobistego, które zostało przewidziane w treści art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Prawo to obejmuje również domaganie się ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym miejscu. Sąd Najwyższy rozpoznawał sprawę na skutek rewizji powódki od postanowienia Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, który oddalił jej żądanie, uznając, że ekshumacja należy do właściwości organów administracji. Sąd Najwyższy wskazał, że jest to sprawa mieszcząca

Rozwijając pogląd wyrażony w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 23 maja 1975 r., po wielu latach sąd ten stwierdził, że ekshumacja jest środkiem bardzo daleko idącym, gdyż w powszechnym odczuciu może pozostawać w konflikcie z potrzebą niezakłócania spokoju zmarłych oraz ich najbliższych, dla których ekshumacja może stanowić trudne przeżycie. W związku z tym korzystanie z tego środka, aczkolwiek nie jest całkowicie wykluczone, może następować jedynie w szczególnych okolicznościach, gdy przemawiają za tym wyjątkowo istotne względy. Może to nastąpić w szczególności, gdy przeniesienie zwłok w inne miejsce jest jedynym sposobem pozwalającym na sprawowanie kultu pamięci osoby zmarłej przez uprawnionego (uprawnionych), które jest zupełnie niemożliwe w dotychczasowym miejscu złożenia zwłok⁸⁸.

Zauważając jednak należy, że w judykaturze pojawiły się także stanowiska odmienne, w myśl których o miejscu i sposobie pochowania zwłok, a także o wyborze osoby, która ma się tym zająć, decyduje przede wszystkim pozostawiona wola zmarłego. Dopiero gdy zmarły takich dyspozycji nie pozostawił, zajęcie się pogrzebem i podjęcie koniecznych w związku z tym decyzji należy do osób wymienionych w art. 10 u.c.c.z.⁸⁹

Zaprezentowane stanowiska judykatury prowadzą do wniosku, że ocena, komu przysługuje prawo do ekshumacji, ściśle związana jest z prawem do pochowania zwłok, a ocena, czy prawo to w ogóle powstało na rzecz

się w zakresie ochrony dóbr osobistych, co należy do właściwości sądów cywilnych i dlatego uchylił orzeczenie Sądu Wojewódzkiego, przekazując sprawę do ponownego rozpoznania.

⁸⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 listopada 2020 r., II CSK 30/19, LEX nr 3082395.

⁸⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 maja 1982 r., IV CR 171/82, OSNC 1983, nr 1, poz. 12. Por. także wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 22 października 2009 r. (II OSK 1620/08, LEX nr 571872), w którym m.in. stwierdzono, że przepis art. 10 ust. 1 zd. ostatnie u.c.c.z. stanowi, że prawo pochowania zwłok przysługuje również osobom, które do tego dobrowolnie się zobowiązały. W kontekście tego uregulowania nie można zatem wykluczyć, że wykonawca testamentu jest osobą uprawnioną do pochowania zwłok, a co zatem idzie – legitymowaną również do wystąpienia z wnioskiem o ich ekshumację, na podstawie art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. Norma zawarta w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. wskazuje osoby nie tyle uprawnione, ile zobowiązane do pochówku. Wprowadzając tę regulację, ustawodawca miał na względzie tylko i wyłącznie aspekt sanitarny pochówku zwłok, w żadnym razie nie stanowi ona ingerencji ustawowej w sferę dóbr osobistych człowieka. Prawo do pochówku jest jednym z takich dóbr (art. 23 k.c.) i podlega ono ochronie cywilnoprawnej – i to niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach – na zasadach określonych w art. 24 k.c.

konkretnie wskazanej osoby, a także jak kształtuje się zagadnienie pierwszeństwa w wykonywaniu tego prawa, powinna być dokonywana w każdym przypadku odrębnie w zależności od istniejącego stanu faktycznego.

7. Realizacja podmiotowego prawa do ekshumacji i zasadność umotywowanych próśb o ekshumację osób uprawnionych do pochowania zwłok

W orzecznictwie sądowym podkreślano wielokrotnie, że wymienione podmiotowe prawo osobiste przewidziane w art. 10 ust. 1 ustawy o cmentarzach i przysługujące najbliższej rodzinie osoby zmarłej nie wyczerpuje się z chwilą pochówku, lecz obejmuje również możliwość żądania ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym miejscu⁹⁰. Należy zauważyć, że – jak wskazano w wyroku Najwyższego Sądu Administracyjnego z dnia 6 lipca 2022 r. – art. 15 ust. 1 u.c.c.z. nie warunkuje prawa określonego podmiotu do ekshumacji koniecznością uprzedniego pochowania przez ten podmiot osoby, której zwłoki lub szczątki miałyby być przedmiotem ekshumacji. Nie jest zatem uprawniony pogląd, że z wnioskiem o ekshumację zwłok mogą wystąpić jedynie podmioty, które pochowały daną osobę. Podkreślić należy, że zgodnie z art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. ekshumacja zwłok może być dokonana na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok. Krąg tych osób został wskazany w art. 10 ust. 1 u.c.c.z., nie znajduje się w nim tylko najbliższa pozostała rodzina osoby zmarłej. Zauważyć należy, że przepis art. 10 ust. 1 u.c.c.z. wyraźnie stanowi, że prawo pochowania zwłok przysługuje również osobom, które do tego dobrowolnie się zobowiązują. Dobrowolne zobowiązanie się do pochowania zwłok obejmuje

⁹⁰ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Opolu z dnia 21 marca 2006 r., II SA/Op 507/05, LEX nr 871556. Por. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSN C 1965, nr 10, poz. 171; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 lipca 1965 r., II CZ 53/65, LEX nr 5842 i wyrok Sądu Najwyższego z dnia 31 marca 1980 r., II CR 88 / 80, LEX nr 8222.

również ekshumację w celu ich pochowania⁹¹. Zgodzić się należy z poglądem wyrażonym przez Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie w wyroku z dnia 9 października 2019 r., że przepis, zgodnie z którym „prawo pochowania zwłok przysługuje również osobom, które do tego dobrowolnie się zobowiążą”, uzmysławia, że ustawodawca przewidział uprawnienie, którego kreacja zależy wyłącznie od przejawu woli osoby, która chce to uprawnienie uzyskać, pomijając jednocześnie uprawnienie tego, kogo jako uprawnionego wskazał zmarły. Gdyby poprzestać na tej regulacji, zbędne okazałyby się postanowienia zawarte w zd. 1 art. 10 u.c.c.z., osoby bowiem tam wskazane również mogłyby dobrowolnie takie zobowiązanie podjąć. Również osoba wskazana przez zmarłego mogłaby na pozór łatwo uzyskać status osoby uprawnionej, oczywiście pod warunkiem, że nikt by jej w staraniach o taki status nie ubiegł⁹².

W wyroku Sądu Najwyższego z dnia 14 maja 1982 r.⁹³ zaakcentowano potrzebę ochrony dóbr osobistych osoby, która licząc się ze swą śmiercią, określa swą wolę związaną z pogrzebem. Odnosnie natomiast do przewidzianego w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. prawa do pochowania zwłok w orzecznictwie podkreślano wielokrotnie, że jest to podmiotowe prawo osobiste, przysługujące najbliższej rodzinie osoby zmarłej, które nie wyczerpuje się z chwilą pochówku, lecz obejmuje również możliwość żądania ekshumacji w celu pochowania zwłok w innym miejscu⁹⁴. W powołanych orzeczeniach, jak również w wyroku z dnia 28 listopada 1983 r.⁹⁵, w którym zajmowano się ustaleniem prawa do pochowania, Sąd Najwyższy wskazywał także, że w przypadku sporu między osobami uprawnionymi w rozumieniu art. 10

⁹¹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 6 lipca 2022 r., II OSK 2293/19, LEX nr 3404326. Podobne stanowisko zajął Wojewódzki Sąd Administracyjny w Gliwicach w wyroku z dnia 21 lutego 2018 r. (IV SA/Gl 1150/17, LEX nr 246978) oraz Wojewódzki Sąd Administracyjny w Olsztynie w wyroku z dnia 25 stycznia 2018 r. (II SA/Ol 723/17, LEX nr 2443786).

⁹² Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 9 października 2019 r., III SA/Kr 573/19, LEX nr 2742524.

⁹³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 maja 1982 r., IV CR 171/82, OSNC 1983, nr 1, poz. 12.

⁹⁴ Por. postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, i z dnia 30 lipca 1965 r., II CZ 53/65, OSNC 1965 nr 10, poz. 171; wyroki Sądu Najwyższego z dnia 7 czerwca 1966 r., I CR 346/65, LEX nr 5998, i z dnia 31 marca 1980 r., II CR 88/80, LEX nr 8222

⁹⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 1983 r., I CR 328/83, LEX nr 8574.

ust. 1 u.c.c.z. co do roszczenia o złożenie oświadczenia woli, na podstawie którego mogłaby nastąpić ekshumacja zwłok, przysługuje droga sądowa przed sądem powszechnym. Dopuszczalność takiej drogi przyjął Sąd Najwyższy w powołanych wyżej orzeczeniach oraz w wyroku z dnia 28 listopada 1983 r., w którym zajmowano się ustaleniem prawa do pochowania.

W orzecnictwie sądów administracyjnych stanowczo podkreślono, że błędne jest stanowisko, że z art. 10 ust. 1 u.c.c.z. należy wywodzić kolejność uprawnionych do żądania dokonania ekshumacji zwłok⁹⁶. Zauważono, że „można mieć wątpliwości co do tego, przez kogo konkretnie spośród wskazanych osób, tj. jak szeroki powinien być krąg podmiotów uprawnionych i w jakiej formie powinna zostać wyrażona zgoda na ekshumację, jednak nie można już mieć jakichkolwiek wątpliwości, że owa zgoda powinna zostać w postępowaniu przed organem wyrażona (pozyskana). Organ nie ma bowiem uprawnień do samodzielnego, władczego decydowania w tym względzie”⁹⁷.

Przy okazji warto zwrócić uwagę na stanowisko Sądu Najwyższego sformułowane w wyroku z dnia 7 marca 1974 r. wskazujące, że „art. 10 ust. 1 u.c.c.z. nie daje uprawnień do ekshumacji zwłok byłemu rozwiedzionemu, a pozostałemu przy życiu współmałżonkowi zmarłego. Sąd Najwyższy zauważył przy tej okazji, że z faktu wybudowania kosztownego grobowca były rozwiedziony uprzednio współmałżonek zmarłego jako fundator nie może wywodzić żadnych praw podmiotowych do umieszczenia drogich sobie zwłok w grobowcu. Względ na jakość grobu (ziemny czy murowany) jest obojętny, bo kult pamięci osoby zmarłej nie polega na wybudowaniu droższego grobowca czy nagrobka. Samo uczucie nie rodzi żadnych praw do pochowania w grobowcu ani powoływania się na rzekomą wolę zmarłego”⁹⁸.

⁹⁶ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z dnia 28 kwietnia 2010 r., II SA/Ol 79/10, LEX nr 619943.

⁹⁷ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 19 lutego 2020 r., VII SA/Wa 1450/19, LEX nr 3022180.

⁹⁸ Stanowisko sformułowane w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 marca 1974 r., I CR 54/74, LEX nr 7423.

W myśl judykatów sądów administracyjnych z prośbą z art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. może wystąpić jeden z uprawnionych, pozostali zaś muszą przedstawić swoją zgodę na dokonanie ekshumacji w sposób niepozostawiający wątpliwości organowi sanitarnemu, do którego należy wystąpić z prośbą⁹⁹. W judykaturze wielokrotnie wskazywano, że z art. 15 ust. 1 pkt 1 w zw. z art. 10 ust. 1 u.c.c.z. nie wynika wyłącznie prawo do udziału uprawnionego członka rodziny w postępowaniu dotyczącym ekshumacji zwłok. Powołane przepisy wymagają bowiem nie tylko jego udziału w sprawie, lecz przede wszystkim zgody, co jasno wynika już z ich literalnego brzmienia. Jeżeli organ zna krąg uprawnionych (tym bardziej należących zaraz po małżonku zmarłego do najwyższej grupy krewnych), nie ma innej możliwości, jak tylko oddać decyzję w tym zakresie w ich ręce (zgodny wniosek lub rozstrzygnięcie sądu)¹⁰⁰.

Zauważając, że prawo do pochówku jest dobrem osobistym (art. 23 k.c.) i podlega ono ochronie cywilnoprawnej – i to niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach – na zasadach określonych w art. 24 k.c., należy stwierdzić, że prawo do pochowania zwłok osoby zmarłej (art. 10 ust. 1 u.c.c.z.) wraz z prawem do ekshumacji (art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z.) oraz prawo do kultywowania pamięci o niej stanowi dobro osobiste, zwane prawem do grobu, chronione przepisami art. 23 i 24 k.c. Prawo to nie zostało zastrzeżone na rzecz pewnych osób z pierwszeństwem przed

⁹⁹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 5 października 2021 r., II GSK 1275/21, LEX nr 3266973. W wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 18 czerwca 2018 r. podkreślono, że skoro prawo do zmiany miejsca spoczynka zwłok jest prawem osobistym, które przysługuje wszystkim żyjącym członkom najbliższej rodziny zmarłego, to z istoty tej wspólności wynika, że do zmiany powyższej wymagana jest zgoda wszystkich uprawnionych. W wypadku sporu między osobami, którym przysługuje prawo ekshumacji, osoba uprawniona do niej może zatem skutecznie domagać się zobowiązania innej osoby uprawnionej do złożenia stosownego oświadczenia woli. Zob. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 18 czerwca 2018 r., I ACa 234/18, LEX nr 2567669. Zauważyć jednak należy, iż niezbyt ściśle i jasno odniesiono się w tym wyroku do kręgu osób uprawnionych do ekshumacji. Po pierwsze, w świetle wcześniejszych rozważań nie można nazwać tego prawa prawem wspólnym, lecz prawem osobistym identycznym w treści, przysługującym każdemu z uprawnionych. Po drugie, do kręgu uprawnionych zaliczyć można jedynie te osoby, które wskazał ustawodawca w art. 10 ust. 1 pkt 2–5 u.c.c.z. Stwierdzenie, że prawo to jest prawem członków najbliższej rodziny zmarłego jest wysoce niedokładne i nieadekwatne do treści art. 10 u.c.c.z.

¹⁰⁰ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 19 lutego 2020 r., VII SA/Wa 1449/19, LEX nr 3047015.

prawem innych osób. Przepis ten jedynie stanowi, komu przysługuje prawo pochowania. W zakresie zaś, w którym art. 10 ust. 1 u.c.c.z. dotyczy prawa osobistego, podlega reżimowi art. 24 k.c. Wynika z tego, że każda z osób wymienionych w art. 10 ust. 1 u.c.c.z. władna jest przystąpić do wykonania prawa pochowania, a inna z osób należących do tego kręgu może skutecznie domagać się stosownego zaniechania jedynie wtedy, gdy wspomniane działanie przedstawia się jako bezprawne¹⁰¹.

Podmioty należące do katalogu z art. 10 ust. 1 u.c.c.z. z mocy ustawy należą do kręgu stron postępowania o wydanie zezwolenia na ekshumację zwłok lub szczątków zmarłego, co oznacza, że ich pominięcie w tym postępowaniu w razie późniejszego zgłoszenia żądania wznowienia (art. 147 w zw. z art. 145 § 1 pkt 4 k.p.a.) w wymaganym terminie musi skutkować wznowieniem tego postępowania¹⁰². Przepis art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. w zw. z art. 10 ust. 1 u.c.c.z. nie zastrzega na rzecz pewnych osób prawa ekshumacji z pierwszeństwem przed prawem innych osób. W wypadku sporu między osobami, którym przysługuje prawo ekshumacji, osoba uprawniona do niej może skutecznie domagać się zobowiązania innej uprawnionej osoby do złożenia stosownego oświadczenia woli dopiero wtedy, gdy dobro osobiste osoby domagającej się ekshumacji (sfera kultu dla zmarłego) zostaje zagrożone cudzym działaniem bezprawnym w takim stopniu, że samo zaniechanie tego działania przedstawia się jako niewystarczające (art. 15 ust. 1 u.c.c.z. w zw. z art. 24 k.c.)¹⁰³.

Przypomnieć należy, że spór między osobami, którym przysługuje prawo pochowania zwłok i prawo ekshumacji, nie może być rozstrzygnięty w postępowaniu administracyjnym¹⁰⁴. Prawo pochowania zwłok osoby

¹⁰¹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 5 lutego 2020 r., II SA/Po 619/19, LEX nr 2781781.

¹⁰² Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 września 2019 r., II OSK 2621/18, LEX nr 2724752.

¹⁰³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 18 czerwca 2018 r., I ACa 234/18, LEX nr 2567669.

¹⁰⁴ W judykaturze wywieziono, że spór między osobami, którym przysługuje prawo pochowania zwłok i prawo do ekshumacji, nie może być rozstrzygnięty w postępowaniu administracyjnym. Zob. wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 4 października 2021 r., III SA/Kr 453/21, LEX nr 3267060.

zmarłej wraz z prawem do ekshumacji oraz pamięć o niej stanowi bowiem dobro osobiste, chronione przepisami prawa cywilnego, a do ochrony dóbr osobistych powołany jest sąd powszechny¹⁰⁵.

W judykaturze powstały rozbieżności co do pojmowania prawa do grobu jako jednego prawa podmiotowego bądź splotu różnych praw podmiotowych. W uzasadnieniach podkreślano, że w praktyce powszechnie używa się określeń: „prawo do grobu” lub „prawo do dysponowania grobem”¹⁰⁶. Terminy te obejmują wiele wzajemnie sprzężonych uprawnień o charakterze majątkowym i niemajątkowym. Zwracano przy tym uwagę, że używanie takiego określenia może być zaakceptowane jedynie z zastrzeżeniem, że stanowi ono wyraz skrótu myślowego, a w rzeczywistości nie chodzi o jedno prawo podmiotowe, składające się z uprawnień o różnym charakterze. Takiego prawa nie zna obowiązujący system prawny¹⁰⁷. Zauważano, że z praktycznego punktu widzenia przy podejmowaniu dyspozycji prawnych i faktycznych odnoszących się do miejsca pochówku często dochodzi do sytuacji, w której konieczne jest uwzględnienie różnych praw podmiotowych, przy czym ich spłot to właśnie „prawo do grobu”¹⁰⁸. Prawo

¹⁰⁵ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 29 listopada 2011 r., II OSK 1646/10, LEX nr 1151971.

¹⁰⁶ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lutego 1979 r., I CR 25/79, OSNC 1979, Nr 10, poz. 195; uchwała Sądu Najwyższego z dnia 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94, OSNC 1995, Nr 3, poz. 52; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 2009 r., IV CSK 513/08; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 grudnia 2011 r., III CSK 106/11, OSNC 2012, Nr 6, poz. 76; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 lutego 2016 r., III CSK 84/15, OSNC-ZD 2017, nr C, poz. 51.

¹⁰⁷ Zwrócił na to uwagę Sąd Najwyższy w uzasadnieniu wyroku z 14 października 2011 r. (III CSK 340/10), podkreślając, że pojęcie „prawo do grobu” obejmuje uprawnienia mające charakter zarówno majątkowy, jak i niemajątkowy. Przy czym w konkretnych przypadkach można mówić o przewadze któregoś z tych elementów. Posługiwanie się pojęciem „prawo do grobu” nie pozwala na stwierdzenie, że chodzi o jakiś samodzielny i jednolity zakres uprawnień, w związku z czym w każdym przypadku niezbędne jest jednoznaczne określenie, jakie konkretne uprawnienia są objęte ogólnie rozumianym „prawem do grobu”. Por. także uchwała Sądu Najwyższego z dnia 2 grudnia 1994 r., III CZP 155/94, OSNC 1995, nr 3, poz. 52.

¹⁰⁸ W orzecznictwie podkreślano, że uprawnienia do grobu wynikające z umowy zawartej na podstawie art. 7 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych w przeważającym zakresie mają przede wszystkim charakter majątkowy, dopóty w konkretnym grobie nie zostaną pochowane zwłoki ludzkie. Natomiast inną sferę ochrony prawnej regulują przepisy o dobrach osobistych, w ramach których mieści się prawo do kultu zmarłych bliskich osób oraz ochrony ich dobrej pamięci i czci, które są wyprowadzane ze szczególnej więzi psychiczno-emocjonalnej, łączącej określoną osobę ze zmarłymi. Uprawnienia te mają niewątpliwie charakter niemajątkowy

to nie ma jednak własnej minimalnej charakterystycznej treści, co byłoby konieczne do wyróżnienia odrębnego typu prawa podmiotowego. Zauważano, że możliwa jest sytuacja, w której różnego rodzaju uprawnienia do tego samego grobu przysługują różnym podmiotom¹⁰⁹.

Dopiero w wyroku z 24 czerwca 2019 r.¹¹⁰ Sąd Najwyższy stwierdził, że prawo wynikające z umowy o pochowanie zawartej z zarządem cmentarza ma do czasu pierwszego pochowania w grobie charakter wyłącznie lub przede wszystkim majątkowy. Prawem tym można rozporządzać. Z chwilą pierwszego pochowania na prawo to nakładają się prawa osobiste bliskich zmarłego związane z kultem pamięci osoby zmarłej.

W bardzo istotnym i instruktywnym uzasadnieniu wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 18 grudnia 2018 r.¹¹¹

i są niezależne od istnienia majątkowych uprawnień do grobu, w którym pochowane są osoby bliskie osobie żądającej ochrony dobra osobistego w postaci prawa do kultu zmarłego. Por. także uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 marca 1977 r., III CZP 17/77, LEX nr 7924; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 1983 r., I CR 328/83, LEX nr 8574. W tym ostatnim orzeczeniu stwierdzono, że w sytuacji, gdy miejsca w zbudowanym grobowcu nie zostały z góry przeznaczone dla określonych osób, uprawnienie do pochowania w nim, w miarę istniejących miejsc, może wynikać ze stosunku bliskości zmarłego do osób, które grobowiec ten ufundowały, a z dalszym upływem czasu do osób, które zostały tam pochowane, jako bliscy fundatorów grobowca.

¹⁰⁹ Przykładem może być uzasadnienie wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2002 r., II CKN 980/00, OSNC 2004, nr 3, poz. 42. W jego treści wskazano, że uprawnienie osoby bliskiej zmarłego do decydowania o przeznaczeniu wolnego miejsca w grobie rodzinnym ziemnym nie wygasa wskutek zaniedbania przez nią zgłoszenia zastrzeżenia i uiszczenia opłat, o których mowa w art. 7 ust. 2 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, także wówczas, gdy inna osoba uzyskała zgodę zarządcy cmentarza na pochowanie w wolnym miejscu innego zmarłego. W orzecznictwie wskazano, że prawo do pochówku w konkretnym grobie, oprócz powyższej umowy, może ponadto wynikać również ze stosunków osobistych łączących konkretną osobę z pochowanymi już wcześniej w tym samym miejscu zmarłymi. Z tego punktu widzenia można przy tym mówić zarówno o pozytywnym, jak i negatywnym aspekcie takiego uprawnienia. Z jednej strony można bowiem – z powołaniem się na przepisy o ochronie dóbr osobistych, zwłaszcza o ochronie kultu zmarłych osób bliskich złożonych do danego grobu – domagać się zakazania dokonania pochówku określonej osoby w konkretnym grobie lub nawet domagać się ewentualnie usunięcia zwłok (ekshumacji), jeżeli jest to uzasadnione występującymi w sprawie stosunkami osobistymi między określonymi zmarłymi lub ich żyjącymi osobami bliskimi. Z drugiej strony można na analogicznej podstawie żądać zezwolenia – pomimo braku stosownej umowy, o jakiej mowa w art. 7 ustawy albo bez opłacenia należności za jej przedłużenie na kolejny okres – na złożenie określonej osoby w grobie, w którym zostały już pochowane bliskie dla niej osoby. Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 października 2011 r., III CSK 340/10, LEX nr 1095832.

¹¹⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 24 czerwca 2019 r., III CSK 267/17.

¹¹¹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 18 grudnia 2018 r., III SA/Kr 1106/18, LEX nr 2608203. Sformułowane w tym wyroku poglądy zostały podzielone przez Naczelną

powiązano problem ekshumacji i wynikające z treści art. 10 ust. 1 u.c.c.z. prawo do pochowania zwłok ludzkich z prawem do grobu. Wywiedziono, że w razie nabycia przez określoną osobę niektórych tylko uprawnień składających się na rozumiane jako pewna całość prawo do grobu należy przyjąć – ze względu na charakter i niepodzielność tego prawa oraz niewymierność uprawnień nań składających się – że osobie takiej przysługuje prawo do grobu. Tylko w jednym wypadku – zdaniem Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie – prawo do grobu może być prawem o charakterze wyłącznie majątkowym. Będzie tak wówczas, gdy w grobie nie została złożona żadna osoba zmarła, a mające charakter niemajątkowy uprawnienie osoby, która nabyła prawo do grobu, do decydowania o przeznaczeniu grobu wygasło (np. ze względu na śmierć tej osoby) i nie ma innej osoby, której uprawnienie to przysługuje. Natomiast wtedy – pomijając inne sytuacje – gdy w grobie wielomiejscowym pochowana została choćby tylko jedna osoba zmarła, przysługuje bliskim tej osoby uprawnienie do dokonywania na jej grobie czynności kultu pamięci zmarłego, co świadczy o tym, że wynikające z uprawnienia prawo do grobu jest prawem, na treść którego składają się elementy o charakterze osobistym. Poza tym nie jest obojętne, kto zostanie pochowany w wolnych jeszcze miejscach grobu. Dyspozycje w tym względzie mogą wynikać z woli osoby, która jako pierwsza została pochowana w tym grobie, i powinny być one respektowane przez osoby mające prawo do grobu. Osoby te, ze względu na kult pamięci zmarłego, który pochowany został w grobie, mogą też mieć własne określone w tym przedmiocie stanowisko. To, kto ma być pochowany w niezajętych miejscach grobu, może też być przedmiotem porozumienia osób, które nabyły prawo do grobu. Porozumienie takie rodzi uprawnienie do pochowania w grobie i stanowi o posiadaniu przez osobę uprawnioną prawa do grobu. Wymienione okoliczności wskazują także – jak zauważył Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie – na elementy o charakterze osobistym takiego prawa do grobu, o którym wyżej mowa. Takie prawo do grobu, na treść którego

Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 6 lipca 2022 r. (II OSK 2293/19, LEX nr 3404326).

składają się, obok elementów o charakterze majątkowym, także elementy o charakterze wyłącznie osobistym, nie podlega dziedziczeniu według zasad określonych w Kodeksie cywilnym¹¹². Okoliczność, że prawo to, ujmowane jako pewna całość, po części jest prawem niemajątkowym, sprzeciwia się uznaniu go za prawo majątkowe w rozumieniu art. 922 § 1 k.c., i to niezależnie od tego, jaka jest wartość elementów majątkowych tego prawa i na czym polegają elementy niemajątkowe. Charakter prawa do grobu powoduje, że zawsze na plan pierwszy wysuwają się elementy niemajątkowe tego prawa. Można więc mówić o ich dominującej roli¹¹³. Z tych samych względów prawo do grobu nie może być uznane za „przedmiot majątkowy”, stanowiący dorobek małżonków (art. 32 § 1 k.r.o.). W konsekwencji prawo to nie może być przedmiotem ani działu spadku, ani podziału majątku wspólnego po ustaniu wspólności majątkowej między małżonkami.

W dalszej części wywodów przywołano poglądy Sądu Najwyższego co do tego, że odrębne traktowanie prawa do pochowania i prawa do grobu byłoby tworem sztucznym. W istocie chodzi o jedno prawo – prawo do pochowania¹¹⁴. Z powyższej argumentacji Sądu Najwyższego – zdaniem Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie – jasno zatem wynika, że z uwagi na osobisty charakter nie tylko prawa do pochowania (złożenia w grobie), lecz także prawa do grobu w swym niemajątkowym aspekcie, to drugie obejmujące właśnie uprawnienie osoby, która nabyła prawo do grobu i w ramach jego do decydowania o przeznaczeniu tego grobu, z chwilą śmierci osoby jej najbliższej i pochowania jej w grobowcu wielomiejscowym, przy braku innych najbliższych osób, uprawnienie to wygasa.

Kontynuując te rozważania na konkretnej sprawie, warto przywołać uzasadnienie wyroku Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie z dnia 18 grudnia 2018 r., w którym stwierdzono, że jeżeli pochowane w grobowcu osoby ani ich krewni, w rozumieniu art. 10 ust. 1 u.c.c.z., nie złożyły za życia stosownego oświadczenia woli – umotywowanej prośby w rozumieniu

¹¹² Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lutego 1979 r., I CR 25/79, OSN CP 1979, z. 10, poz. 195.

¹¹³ Por. tamże.

¹¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego w składzie 7 sędziów z 11 grudnia 1990 r., III CRN 455/90, niepubl.

art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. – to przy braku w chwili obecnej innych osób spokrewnionych i spowinowaconych nikt nie nabył uprawnienia do ekshumacji zwłok lub szczątków pochowanych w grobowcu. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie podkreślił, że nie wystarczy dobrowolne zobowiązanie się do dokonania ekshumacji zwłok lub szczątków pozostałych osób pochowanych w grobowcu. Starający się o ekshumację osób pochowanych w grobowcu, pomimo wezwania właściwego w tym względzie organu, nie wykazali, że byli osobami, które pochowały każdą z tych osób (o ile to możliwe) i dysponują złożonymi przez każdą z tych osób oświadczeniami woli bądź oświadczeniami złożonymi przez osoby im najbliższe, za ich życia, z których by wynikało upoważnienie do pochowania wraz z ewentualną ekshumacją zwłok lub szczątków tych osób. Nie dysponują też uprzednio wydanym, stosownym konstytucyjnym orzeczeniem sądu¹¹⁵. Obowiązek złożenia tego rodzaju oświadczenia woli nie wynika z żadnego ustawowego przepisu.

Kończąc rozważania, Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie dobitnie podkreślił, że prawo do ekshumacji z mocy art. 15 ust. 1 u.c.c.z. przysługuje wyłącznie pozostałym przy życiu najbliższym osoby zmarłej oraz osobom, które pochowały osobę, której zwłoki lub szczątki miałyby być ekshumowane – czyli osobom wskazanym w treści art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Wskazał ponadto, że prawo to przysługuje również osobie spoza tego kręgu, która się do tego zobowiąże pod warunkiem, że jej legitymacja wynika z wyrażonego upoważnienia osoby zmarłej lub osób jej najbliższych, złożonego za ich życia¹¹⁶. Prawo do grobu jest prawem majątkowym, którym się rozporządza,

¹¹⁵ Na marginesie Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie wskazał, że artykuł 64 k.c. nie stanowi samoistnej podstawy obowiązku złożenia oznaczonego oświadczenia woli; stwarza jedynie możliwość przymusowej realizacji tego obowiązku wynikającego z innych źródeł i określa skutki prawne wynikające ze stwierdzenia jego istnienia. Zobowiązanie do złożenia oświadczenia woli określonej treści może wynikać z ważnej czynności prawnej lub innego źródła zobowiązania, w tym przepisu ustawy, których zbadanie i ocena jest obowiązkiem sądu rozstrzygającego o tym żądaniu. Twierdzenie to uzasadniono stanowiskami Sądu Najwyższego, zawartymi w wyrokach: z dnia 20 lutego 2018 r., V CSK 341/17, LEX nr 2500432; z dnia 30 czerwca 2004 r., IV CSK 519/03, niepubl.; z dnia 19 stycznia 2000 r., II CKN 683/98, niepubl., i z dnia 16 czerwca 2016 r., V CSK 654/15, niepubl.

¹¹⁶ Stanowisko takie sformułował wcześniej Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w wyroku z dnia 29 maja 2015 r. (VII SA/Wa 373/15, LEX nr 1820079). Stwierdził on, że ekshumacja

dopóki nie zostanie ktoś w nim pochowany, wówczas następuje zdominowanie uprawnień niemajątkowych i dopuszczalność rozporządzenia prawem do grobu wygasa¹¹⁷.

Przekonywające wydaje się stanowisko zaprezentowane w orzecznictwie co do tego, że wydana na podstawie art. 15 ust. 1 pkt 1 u.c.c.z. decyzja ma charakter uznaniowy. To oznacza, że właściwe organy dysponują w tym zakresie znaczną swobodą decyzyjną w zakresie udzielenia albo odmowy udzielenia zezwolenia. Nawet stwierdzenie, że strona złożyła umotywowany wniosek o wydanie zezwolenia nie obliguje właściwego organu do jego uwzględnienia, jeśli zostanie ustalone, że istnieją realne i poważne przeszkody prawne lub faktyczne związane z sanitarnym, higienicznym, zdrowotnym (w tym epidemiologicznym), technologicznym lub technicznym wykonaniem ekshumacji lub przewiezienia szczątków ludzkich¹¹⁸.

W judykaturze wywieziono, że właściwy inspektor sanitarny, jako organ pierwszej instancji, jest właściwy do rozstrzygania sprawy wyłącznie w aspekcie sanitarnoporządkowym, a taką sprawą jest niewątpliwie przeprowadzenie ekshumacji. Nie może zatem samodzielnie badać skuteczności

zwłok i szczątków może być dokonana na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok za zezwoleniem właściwego inspektora sanitarnego. Stosownie zaś do przepisu art. 10 ust. 1 u.c.c.z. prawo pochowania zwłok ludzkich ma najbliższa pozostała rodzina osoby zmarłej, a mianowicie: pozostały małżonek (pozostała małżonka); krewni zstępni; krewni wstępni; krewni boczni do 4. stopnia pokrewieństwa; powinowaci w linii prostej do 1. stopnia. Na gruncie tych przepisów w orzecznictwie sądów administracyjnych przyjmuje się, że prawo do zmiany miejsca spoczynania zwłok jest prawem wspólnym wszystkich żyjących członków najbliższej rodziny zmarłego, a z istoty tej wspólności wynika, że do zmiany powyższej wymagana jest zgoda wszystkich uprawnionych. Zob. także wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 16 listopada 2009 r., VII SA/Wa 1201/09, Lex nr 551939.

¹¹⁷ Trafnie przywołano argumentację Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu zawartą w wyroku z dnia 29 stycznia 2015 r. (IV SA/Po 1088/14, LEX nr 1807909) co do tego, że nie ma rozróżnienia pochówku i ekshumacji.

¹¹⁸ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Rzeszowie z dnia 17 kwietnia 2018 r., II SA/Rz 309/18, LEX nr 2487207. Przy okazji stwierdzono, że jeżeli po doręczeniu decyzji co najmniej jednej stronie, w otwartym terminie do wniesienia odwołania zostanie złożone pismo osoby, która jest stroną i która żąda weryfikacji nieostatecznej decyzji wydanej przez organ pierwszej instancji, to organ pierwszej instancji powinien potraktować powyższe pismo jako odwołanie i – jeśli nie znajduje podstaw do jego uwzględnienia – powinien przekazać to pismo organowi odwoławczemu.

cofnięcia pierwotnych oświadczeń woli przez pryzmat art. 61 § 1 k.c., ponieważ nie ma takich kompetencji¹¹⁹.

W orzecznictwie sądów administracyjnych wskazano, że ekshumacja zwłok i szczątków może być dokonana: na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok za zezwoleniem właściwego państwowego inspektora sanitarnego; na zarządzenie prokuratora lub sądu; na podstawie decyzji właściwego państwowego inspektora sanitarnego w razie zajęcia terenu cmentarza na inny cel. Jednocześnie art. 10 ust. 1 u.c.c.z. zawiera katalog osób uprawnionych do pochowania osoby zmarłej. Podkreślić należy, że u.c.c.z. nie normuje sytuacji konfliktu między osobami uprawnionymi do pochowania zmarłego, jak również do przeprowadzenia ekshumacji jej zwłok. Jak wskazuje się w orzecznictwie sądów administracyjnych, w tego typu przypadkach spór zaistniały między osobami uprawnionymi rozstrzyga sąd powszechny¹²⁰.

8. Podsumowanie

Uregulowana w ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych instytucja ekshumacji należy do niezwykle newralgicznych problemów odnoszących się do postępowania ze zwłokami ludzkimi. Ustawodawca w niezwykle ascetycznej treści uregulował złożone zjawisko ekshumacji, wskazując, że może ono nastąpić na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok, za zezwoleniem właściwego państwowego inspektora sanitarnego; na zarządzenie prokuratora lub sądu; wreszcie na podstawie decyzji właściwego państwowego inspektora sanitarnego w razie zajęcia terenu cmentarza na inny cel. Podstawy prawne ekshumacji w ujęciu obecnie obowiązującego prawa

¹¹⁹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie z dnia 26 września 2013 r., III SA/Lu 307/13, LEX nr 1465732.

¹²⁰ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z dnia 6 grudnia 2012 r., IV SA/Gl 181/12, LEX nr 1377717. Por. także wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 29 listopada 2011 r., II OSK 1646/10 LEX nr 1151971; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 5 sierpnia 2010 r., VII SA/Wa 1423/09, LEX nr 737944.

wydają się nie budzić wątpliwości. Najmniej kontrowersyjną, a jednocześnie dość rzadką podstawą ekshumacji jest ta, którą przewiduje Kodeks postępowania karnego, czyli jednocześnie ta, o której mowa w art. 15 ust. 1 pkt 2 u.c.c.z. Oparcie takiej ekshumacji na treści art. 210 k.p.k. i fakt, że jest ona przeprowadzana przez podmioty przygotowane do takich działań, uzbrojone w odpowiednią wiedzę fachową i mające jasno sprecyzowany cel, powodują, że w gruncie rzeczy nie wywoływała ona większych społecznych kontrowersji. Zaprzeczyły temu jednak co najmniej niejednoznaczne oceny społeczne dotyczące zasadności ekshumacji ofiar katastrofy smoleńskiej. Znacznie więcej emocji wywoływały i wywołują ekshumacje przeprowadzane z racji zajęcia terenu cmentarzy na inne cele. Fakt, że odbywa się to najczęściej po wielu dziesiątkach lat od zamknięcia cmentarza, zdaje się nie mieć większego znaczenia. Emocje te częstokroć umniejsza fakt, że likwidowany cmentarz jest cmentarzem wyznaniowym, należącym do związków religijnych, których przedstawiciele nie zamieszkują już na określonym terenie. Społeczeństwo polskie bardzo często zapomina, że na terenach, gdzie obecnie stoją bloki mieszkalne, kamienice, budynki urzędów i instytucji, istniały w nieodległej przeszłości, 100–200 lat temu, cmentarze parafialne. Migracje, z których współcześni nie zdają sobie sprawy, zatarły w pamięci ludzkiej takie fakty. Nie pamięta się także, że tereny parków, place zabaw, miejsca, gdzie powstały fabryki lub posadowiono hale targowe, to ziemie, na których istniały niegdyś cmentarze. Zmiana przeznaczenia terenów, na których funkcjonowały cmentarze, gdzie znajdują się groby, o których nikt już nie pamięta, ludzi, których potomkowie nie mieszkają już w jakimś mieście, a nawet w państwie, i nie wiadomo, czy w ogóle istnieją, jest najczęściej koniecznością społeczną, gospodarczą, urbanistyczną. Najwięcej kontrowersji wzbudzają ekshumacje dokonywane na umotywowaną prośbę osób, którym składanie takiej prośby umożliwia art. 10 ust. 1 u.c.c.z. Problemem jest bowiem to, komu przysługuje prawo złożenia takiej prośby, oraz to, że w warunkach polskich, kiedy ustawa nie przewiduje pierwszeństwa w składaniu takich prośb, dochodzi do licznych procesów sądowych między osobami uprawnionymi. Sprawy te niestety z uwagi na konieczność przesłuchania licznych świadków, ustalenia

kręgu osób uprawnionych do złożenia prośby, częstokroć powołania biegłych ciągną się miesiącami, a nawet latami. Zdziwienie wywołują także podstawy próśb o przeprowadzenie ekshumacji, najczęściej związane z powołaniem się na możliwość oddawania czci zmarłemu. Zrozumieć można chęć przeniesienia zwłok bądź szczątków do miejscowości, w której obecnie zamieszkuje osoba bliska zmarłemu, a która znajduje się w znacznej odległości od miejsca dotychczasowego pochówku. Czasami jest to jednak chęć przeniesienia zwłok bądź szczątków z jednego cmentarza na inny uznawany za bardziej godny i eksponowany. W innych sytuacjach u podstaw próśb o ekshumację leżą względy religijne bądź chęć zebrania w jednym miejscu, grobie czy grobowcu wszystkich bliskich tylko po to, aby żyjący krewny nie musiał krążyć między odległymi od siebie cmentarzami. Niekiedy chęć ekshumacji wynika z przyczyn politycznych, motywowana jest pragnieniem usunięcia z grobowca, rzadziej z grobu, osoby uznawanej za zdrajcę, sprzedawczyka, reprezentującej opcję polityczną, z którą składający prośbę się nie identyfikuje. Zdarzają się wcale nierzadko sytuacje, kiedy o ekshumację z grobu lub z grobowca zabiegają osoby niezwiązane w żaden sposób ze zmarłymi, pragnące w ten sposób zawładnąć eksponowanym miejscem na cmentarzu czy „gotowym” grobowcem. Prośby o ekshumację motywowane są niekiedy także chęcią przeprowadzenia badań DNA w celu ustalenia pokrewieństwa, które to badania nie mogły być dokonane w czasach, gdy doszło do pochówku. Merkantylny aspekt niektórych próśb nie ulega więc wątpliwości.

Wydaje się, że istniejące rozwiązania prawne dotyczące ekshumacji nie mogą budzić zastrzeżeń. Niemniej za konieczne należy uznać ściśle określenie kolejności osób bliskich uprawnionych do składania prośby o przeprowadzenie ekshumacji. Nie ulega najmniejszej wątpliwości jednak to, że ekshumacje powinny być dokonywane z poszanowaniem życia rodzinnego i prywatnego żyjących członków rodziny zmarłego.

AGNIESZKA PISKORZ-RYŃ

O kremacji i postępowaniu z prochami z perspektywy dobra wspólnego

Kremacja ciała człowieka po jego śmierci jest jednym ze sposobów postępowania ze zwłokami ludzkimi. Kwestie kremacji i pochowanie prochów są zaś przedmiotem ustaw pogrzebowych w wielu krajach europejskich. Na problem kremacji i dalszego postępowania z powstałymi w ten sposób prochami można spoglądać z różnych perspektyw. Z tego względu przedmiotem dokonanej w tym artykule analizy będzie weryfikacja tezy, zgodnie z którą kremacja z punktu widzenia dobra wspólnego jest najbardziej preferowaną formą postępowania z ciałem człowieka po jego śmierci. A w przypadku wykazania jej prawdziwości, podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytanie, jakie powinno mieć to konsekwencje dla przyszłej regulacji prawnej w zakresie prawa pogrzebowego. W celu uporządkowania dalszego wywodu rozpocząć należy od przedstawienia obecnej regulacji prawnej i ukazania na tym tle postanowień projektów dotyczących prawa pogrzebowego. Pierwszym z nich jest projekt społeczny przygotowany przez Inicjatywę Społeczną (Nie)zapomniane Cmentarze, drugim zaś – projekt rządowy przygotowany w poprzedniej kadencji¹.

¹ Projekt rządowy ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych cytowany jest w wersji z dnia 15 czerwca 2022 r. Informacje na temat stanu prac nad projektem: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12351755/katalog/12819378#12819378> [data dostępu: 29.12.2022]. Tam również dostępne jest uzasadnienie do tego projektu, zob. *Uzasadnienie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12351755/katalog/12819378#12819378>. W tekście jest on określany dalej jako projekt rządowy.

1. Kremacja i postępowanie z prochami w obecnym stanie prawnym

W obecnym stanie prawnym kwestii związanych z dokonywaniem kremacji w ogóle nie uregulowano. Brak również w ustawie przepisów dotyczących postępowania z prochami. Nie oznacza to jednak, że kremacja jest niedopuszczalna. Ustawa zawiera zastrzeżenie, że jej przepisy dotyczące pochówku i przewozu zwłok stosuje się odpowiednio do pochówku i przewozu szczątków powstałych ze spopielenia zwłok². Co za tym idzie, prochy mogą być wyłącznie pochowane na cmentarzach w grobie ziemnym lub murowanym, katakumbach lub kolumbariach. Przy czym to ostatnie z miejsc służy wyłącznie chowaniu prochów³. W ten sposób możemy zaobserwować niewielki postęp w tej materii w stosunku do ustawy z 1932 r.⁴ Wiąże się to zapewne ze zmianą stanowiska Kościoła katolickiego. To bowiem ewoluowało w czasie. Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r. nie tyle zakazywał kremacji, ile ją zdecydowanie potępiał, uznając za naganną. Nakazywał on pochowanie ciała człowieka⁵. Wskazywał jednocześnie, że postanowienia zawarte w tej materii w umowie, testamencie lub innym dokumencie uznać należy za niebyłe i niewiążące dla spadkobierców⁶. Ponadto zgodnie z Kodeksem osoby, które zdecydowały za życia o kremacji swojego ciała, po śmierci były pozbawione pochówku kościelnego, chyba że przed śmiercią dały jakiś znak pokuty⁷.

² Art. 20a ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 576, zwanej dalej: ustawą o cmentarzach.

³ Art. 12 ust. 1 zd. 2 ustawy o cmentarzach.

⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyn zgonu (Dz.U. Nr 35, poz. 359 ze zm.) nie przewidywała w ogóle kremacji i nie regulowała kwestii pochówku prochów. Jedynym dopuszczalnym sposobem było pochowanie zwłok ludzkich. Na temat kontrowersji związanych z kremacją i problemów, jakie zagadnienie to wywoływało w ramach prac nad ustawą z 1932 r., zob. B. Truszkowski, *Z prac ministerialnych nad ujednoliceniem prawa chowania zmarłych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2019, nr 2, s. 111–139.

⁵ Kanon 1203 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. *Codex Iuris Canonici* – Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r. dostępny we francuskiej wersji językowej: http://www.clerus.org/clerus/dati/2001-03/20-6/CIC1713.html#_Toc509674655 [data dostępu: 27.12.2022].

⁶ Tamże.

⁷ Kanon 1240 § 5 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r.

Zgody na tę formę pochówku Kościół katolicki udzielił dopiero w 1963 r. w instrukcji opublikowanej przez Kongregację Świętego Oficjum *De cadaverum crematione: Piam et constantem*⁸. W akcie tym poucza się wiernych, że spalanie ciała w żaden sposób nie dotyka duszy oraz nie przeszkadza wszechmocny Boga odnowić ludzkie ciało podczas zmartwychwstania. Dalej jednak Kościół daje pierwszeństwo infumacji, czyli złożeniu niespalonego ciała do grobu. Jest to związane z tradycją chrześcijańską, z tego względu Kościół usilnie zaleca, by ciała zmarłych chowane były na cmentarzu. Stanowi to formę wspominania śmierci, pogrzebania i zmartwychwstania Pana, tajemnicy, w świetle której objawia się chrześcijański sens śmierci⁹, a co za tym idzie – formę wyrażenia wiary i nadziei w zmartwychwstanie ciała¹⁰. Kościół katolicki nie zabrania jednak kremacji. Ma to swój wyraz w obecnie obowiązującym Kodeksie Prawa Kanonicznego. Zgodnie z kan. 1176 § 3: „Kościół usilnie zaleca zachowanie pobożnego zwyczaju grzebania ciał zmarłych. Nie zabrania jednak kremacji, jeśli nie została wybrana z pobudek przeciwnych nauce chrześcijańskiej”¹¹. Jest ona więc możliwa z przyczyn higienicznych, ekonomicznych i społecznych¹². Kwestii kremacji i postępowania z prochami poświęcona jest również instrukcja Kongregacji Nauki Wiary *Ad resurgendum cum Christo*, z której wynika, że przechowywanie prochów w miejscu zamieszkania nie jest dozwolone. Jedynie w przypadku ważnych i wyjątkowych okoliczności, zależnych od uwarunkowań kulturowych o charakterze lokalnym, ordynariusz, w porozumieniu z Konferencją Episkopatu lub Synodem Biskupów Kościołów Wschodnich, może udzielić

⁸ J. Woźniak, *Kremacja w rozwoju historycznym i nauce Kościoła*, „Teologia i Człowiek” 2017, nr 4, s. 196–197.

⁹ Instrukcja *Ad resurgendum cum Christo* dotycząca pochówku ciał zmarłych oraz przechowywania prochów w przypadku kremacji (polska wersja językowa), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20160815_ad-resurgendum-cum-christo_pl.html#_ftn4 pkt 3 [data dostępu: 27.12.2022].

¹⁰ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1681.

¹¹ Decretum Num. 48/84/P. Primas Poloniae z dnia 4 grudnia 1983 r., Kodeks Prawa Kanonicznego, https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf [data dostępu: 27.12.2022].

¹² *De cadaverum crematione: Piam et constantem*, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/4933-piam-et-constantem-lat/?systeemnum=4933-7> [data dostępu: 29.12.2022].

zezwolenia na przechowywanie prochów w miejscu zamieszkania¹³. Prochy jednak nie mogą być rozdzielane między poszczególne ogniska rodzinne i zawsze należy zapewniać im szacunek oraz odpowiednie warunki przechowywania. Aby uniknąć wszelkiego rodzaju dwuznaczności o charakterze panteistycznym, naturalistycznym czy nihilistycznym, nie należy zezwalać na rozrzucanie prochów w powietrzu, na ziemi lub w wodzie albo w inny sposób, ani też przerabianie kremowanych prochów na pamiątki czy biżuterię¹⁴. W przypadku gdy zmarły notorycznie żądał kremacji i rozrzucenia własnych prochów w naturze z powodów sprzecznych z wiarą chrześcijańską, należy, zgodnie z prawem, odmówić przeprowadzenia uroczystości pogrzebowych¹⁵. Z tego względu np. we Włoszech pogrzeby są odprawiane także w przypadku, gdy zmarły zdecydował o rozsypaniu swoich prochów, pod warunkiem że nie nastąpiło to z przyczyn sprzecznych z wiarą chrześcijańską¹⁶.

2. Analiza projektów prawa pogrzebowego w kwestii kremacji i postępowania z prochami

Rozbudowane przepisy dotyczące kremacji zawiera projekt społeczny. Dotyczą one samego procesu kremacji, jak również postępowania z prochami. Projekt przede wszystkim definiuje pojęcia kremacji i prochów¹⁷. Zgodnie z nim kremacje odbywają się w krematoriach, które są budynkami wyposażonymi w szczególności w instalacje do spopielenia zwłok lub szczątków. Są one prowadzone przez przedsiębiorców pogrzebowych lub inne podmioty gospodarcze¹⁸. Zasady ich działania określa regulamin podawany

¹³ Instrukcja *Ad resurgendum cum Christo*, pkt 6.

¹⁴ Tamże, pkt 7.

¹⁵ Tamże, pkt 8.

¹⁶ *La Chiesa: le esequie vanno garantite anche a chi chiede la dispersione ceneri, se la scelta non è fatta in dispregio della fede cristiana*, https://www-funerali-org.translate.goog/cremazione/la-chiesa-sale-esequie-vanno-garantite-anche-a-chi-chiede-la-dispersione-ceneri-se-la-scelta-non-e-fatta-in-dispregio-della-fede-cristiana-823.html?_x_tr_sl=it&_x_tr_tl=pl&_x_tr_hl=pl&_x_tr_pto=sc [data dostępu: 27.12.2022].

¹⁷ Art. 2 pkt 15 i pkt 18 projektu społecznego.

¹⁸ Art. 114 projektu społecznego.

do publicznej wiadomości przez jego wywieszenie w budynku krematorium oraz na stronie internetowej podmiotu prowadzącego krematorium¹⁹. Podmioty prowadzące krematoria są obowiązane działać z poszanowaniem zwłok, szczątków i prochów oraz umożliwiać identyfikację zwłok przed kremacją i prowadzić szczegółową ewidencję kremacji²⁰. Muszą spopielać w krematorium wyłącznie ludzkie zwłoki lub pochodzące z ekshumacji ludzkie szczątki. Są zobowiązane również w jednym cyklu kremacyjnym dokonywać kremacji tylko jednego ciała lub szczątków jednej osoby²¹. Podmiot prowadzący krematorium ewidencjonuje zwłoki i szczątki poddane spopieleniu w tym krematorium²². Z przeprowadzonej kremacji sporządza się certyfikat kremacji, którego oryginał przekazuje się wraz z prochami przedsiębiorcy pogrzebowemu zlecającemu kremację²³. Projekt ustawy zawiera również delegacje dla ministra właściwego do spraw zdrowia do uregulowania licznych kwestii w rozporządzeniu²⁴. Należy w nim uregulować następujące kwestie: przyjęcie ciała lub szczątków, oznaczenie trumny, jej rodzaj, wpisanie ciała lub szczątków do ewidencji, przechowywanie zwłok przeznaczonych do kremacji, warunki spopielenia zwłok i szczątków ludzkich, sposób postępowania z prochami, wydanie certyfikatu kremacji oraz sposób oznaczania urn, ich przechowywanie i przekazywanie. Jak wynika z tego opisu, wiele kwestii szczegółowych przekazano do regulacji w rozporządzeniu. Jest to rozwiązanie właściwe z perspektywy techniki legislacyjnej, jak również z tego względu, że zapewnia możliwość stosunkowo łatwych zmian dostosowujących przepisy do potrzeb społecznych bez konieczności angażowania w to parlamentu.

Zgodnie z projektem społecznym kremacja może być obowiązkowa lub wynikać z podjętej za życia decyzji wpisanej do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku lub z decyzji podjętej przez osobę

¹⁹ Art. 119 ust. 1–2 projektu społecznego.

²⁰ Art. 115 projektu społecznego.

²¹ Art. 118 ust. 1 projektu społecznego.

²² Art. 120 ust. 1 projektu społecznego.

²³ Art. 121 ust. 1 projektu społecznego.

²⁴ Art. 118 ust. 2; art. 19 ust. 3; art. 120 ust. 2; art. 121 ust. 2 projektu społecznego.

zobowiązana do pochowania²⁵. W celu dokonania kremacji konieczne jest przedłożenie stosownych dokumentów²⁶. Z obowiązkową kremacją mamy do czynienia w dwóch grupach przypadków. Kremacji podlegają obowiązkowo osoby zmarłe na choroby zakaźne. Projektowany przepis daje pierwszeństwo ochronie zdrowia kosztem decydowania o sposobie postępowania z ciałem człowieka po śmierci. Ponadto kremacja jest obowiązkowa, jeśli chodzi o zwłoki osób chowanych na koszt gminy, chyba że decyzja o sposobie pochówku wpisana do centralnego rejestru decyzji stanowi inaczej albo osoba uprawniona do pochowania zwłok zgłosi sprzeciw²⁷. W ten sposób w przypadku organizacji pochówku przez gminę zdecydowano o wyborze kremacji ze względu na obniżenie kosztów pochówku. Nie oznacza to jednak obowiązku kremacji, projektodawcy postawili wolę zmarłego wyrażoną w sposób prawem ustalony lub wolę bliskich przed interesem ekonomicznym gminy. W innych przypadkach decyzja o kremacji jest fakultatywna.

Zwrócić w tym miejscu należy uwagę, że jednym z elementów konstrukcyjnych tego projektu jest prawo do samodecydowania za życia o sposobie swojego pochówku, co zabezpiecza się poprzez konstrukcję centralnego rejestru dyspozycji. Proponowane rozwiązanie chroni zarówno interesy tych, którzy chcieliby zdecydować za życia o kremacji swojego ciała po śmierci, jak i wolę tych, którzy chcą, by ich ciało nie zostało poddane kremacji i zostało złożone do grobu (pochówek trumienny). Centralny rejestr decyzji dotyczących sposobu pochówku służy rejestrowaniu, przechowywaniu i udostępnianiu decyzji o sposobie pochówku, decyzji o przekazaniu zwłok do celów naukowych oraz zgłoszeń o wykreśleniu lub zmianie wskazanych powyżej decyzji²⁸. Do rejestru może być wpisana dyspozycja dotycząca wyboru jednej z form pochówku, o których mowa w ustawie. W przypadku decyzji o kremacji i rozsypaniu prochów poza cmentarzem lub zatopieniu urny z prochami w morzu do rejestru można również wpisać dane dotyczące miejsca, w jakim urna z prochami ma być zatopiona lub prochy mają być rozsypane,

²⁵ Art. 116–117 projektu społecznego.

²⁶ Art. 116 projektu społecznego.

²⁷ Art. 117 projektu społecznego.

²⁸ Art. 50 ust. 1 projektu społecznego.

oraz dane osoby upoważnionej do ich rozsypania lub zatopienia²⁹. Centralny rejestr decyzji prowadzi minister właściwy do spraw wewnętrznych. Rejestr jest prowadzony w systemie teleinformatycznym, co jest podyktowane zapewnieniem łatwego do niego dostępu.

Projekt społeczny określa również miejsca i sposoby pochówku prochów. Przez pochówek w projekcie rozumie się m.in. złożenie prochów w grobach, kolumbariach, katakumbach, zatopienie prochów w morzu lub ich rozsypanie³⁰. Prochy zgodnie z projektem mogą być pochowane na cmentarzach, w tym cmentarzach ekologicznych, wyłącznie w urnach³¹. Urny z prochami składa się w grobach, kolumbariach i katakumbach³². Mogą być zatopione w morzu w urnie na obszarach morskich państwa w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej³³. Prochy mogą być rozsypane na cmentarzach na polach pamięci³⁴. Są one przeznaczone do umieszczania na nich prochów, przy czym żadne miejsce pochówku nie może być indywidualnie oznaczone. Na polu pamięci może zostać wzniesiona ściana pamięci, na której umieszcza się dane pochowanych tam osób³⁵. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, sposób tworzenia i wielkość pól pamięci oraz szczegółowy sposób dokonywania na nich pochówków, uwzględniając wymagania sanitarne, jakim powinna odpowiadać powierzchnia grzebalna cmentarza³⁶. Prochy mogą zostać pochowane także poza cmentarzami przez ich rozsypanie: w morzu; na terenie nieruchomości prywatnej, za zgodą jej właściciela; na terenie nieogrodzonej nieruchomości publicznej, bez zgody jej właściciela³⁷. Dopuszczalne jest rozsypanie prochów na terenach innych niż cmentarze za zgodą właścicieli tych terenów. Zgoda nie jest wymagana w odniesieniu do gruntów

²⁹ Art. 51 ust. 3 projektu społecznego.

³⁰ Art. 2 pkt 16 projektu społecznego.

³¹ Art. 3 ust. 1 projektu społecznego.

³² Art. 24 ust. 3 projektu społecznego.

³³ Art. 3 ust. 3 w zw. z art. 24 ust. 1 projektu społecznego.

³⁴ Art. 24 ust. 4 projektu społecznego.

³⁵ Art. 30 ust. 1–2 projektu społecznego.

³⁶ Art. 30 ust. 3 projektu społecznego.

³⁷ Art. 3 ust. 4 projektu społecznego.

rolnych i leśnych będących własnością Skarbu Państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego, jeśli nie są one ogrodzone, a także w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej. Nie rozsypuje się prochów w wodach śródlądowych³⁸.

Projekt rządowy zawiera rozbudowane przepisy, jeśli chodzi o kremację. Dotyczą one jednak przede wszystkim materii, która powinna być zawarta w rozporządzeniu. Wymagania organizacyjno-techniczne dotyczące krematoriów mają być określone w rozporządzeniu³⁹. Przed pochowaniem zwłoki lub szczątki ludzkie mogą zostać spopielenone wyłącznie w krematorium⁴⁰. Ustawa w sposób szczątkowy reguluje procedurę w tym zakresie, koncentrując się na kwestiach dokumentowania tego procesu. Z art. 64 wynika, jakie dokumenty są potrzebne, by przyjęto zwłoki lub szczątki ludzkie do spopielenia. Przepis kolejny zawiera przepisy dotyczące ewidencji zwłok i szczątków ludzkich przekazanych do spopielenia. Jest ona prowadzona w systemie teleinformatycznym, którego funkcjonowanie zapewnia minister właściwy do spraw informatyzacji. Ogniotrwałym znakiem zawierającym numer z tej ewidencji prowadzący krematorium opatruje trumnę ze zwłokami lub szczątkami ludzkimi przed umieszczeniem w piecu krematoryjnym⁴¹. Pozostałe przepisy tego artykułu określają zasady odbioru urny. Po dokonaniu kremacji prowadzący krematorium sporządza na piśmie w postaci elektronicznej protokół spopielenia i opatruje go kwalifikowanym podpisem elektronicznym, podpisem zaufanym albo podpisem osobistym. Protokół, na wniosek osoby uprawnionej do odebrania prochów, wydawany jest na piśmie w postaci papierowej⁴².

Projekt zakłada również delegację do wydania rozporządzenia. Rozporządzenia zgodnie z projektem mają być wydane przez ministra właściwego do spraw środowiska w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw zdrowia i ministrem właściwym do spraw informatyzacji. Rozporządzenie

³⁸ Art. 24 ust. 5 projektu społecznego.

³⁹ Art. 68 projektu rządowego.

⁴⁰ Art. 55 ust. 2 projektu rządowego.

⁴¹ Art. 66 ust. 1 projektu rządowego.

⁴² Art. 67 projektu rządowego.

ma określać wymagania organizacyjno-techniczne wobec krematorium oraz dotyczące dokumentowania spopielenia zwłok i szczątków ludzkich w krematorium, w tym:

- 1) parametry techniczne dla krematorium i warunki zapewniające prawidłowy przebieg procesu spopielenia zwłok lub szczątków ludzkich;
- 2) minimalne wyposażenie krematorium, w szczególności w instalacje i urządzenia zapewniające oczyszczanie gazów odlotowych i wprowadzanie ich do powietrza, z kontrolą, sterowaniem i monitorowaniem procesu spopielenia;
- 3) minimalne wymagania funkcjonalno-organizacyjne, w tym wobec pomieszczeń w krematorium;
- 4) sposób postępowania przy przyjmowaniu i ewidencji zwłok lub szczątków ludzkich przeznaczonych do spopielenia;
- 5) sposób składania popiołów ludzkich do urn;
- 6) sposób przechowywania i wydawania urn z popiołami ludzkimi;
- 7) wzór protokołu spopielenia;
- 8) sposób przechowywania i prowadzenia dokumentacji oraz sposób przekazywania danych i informacji do systemu elektronicznego, obsługiwanego przez ministra właściwego do spraw informatyzacji.

Projekt zakłada zapewnienie ochrony środowiska naturalnego oraz przejrzystości, kompletności i rzetelności prowadzenia ewidencji oraz sporządzanych protokołów spopielenia zwłok i szczątków ludzkich przekazanych do krematorium. Ponadto w ustawie wskazano, że trumna przeznaczona do spopielenia zwłok lub szczątków ludzkich musi być palna w całości, podczas palenia nie mogą powstawać substancje szkodliwe dla zdrowia lub życia ludzi lub zagrażające środowisku naturalnemu⁴³. Urna musi być przeznaczona wyłącznie do przechowywania popiołów ludzkich i zabezpieczona przed ich rozsypaniem⁴⁴. Ponadto minister właściwy do spraw środowiska określi, w drodze rozporządzenia, wymagania dla trumien i urn,

⁴³ Art. 70 ust. 2 projektu rządowego.

⁴⁴ Art. 70 ust. 3 projektu rządowego.

w tym cechy materiałów wykorzystywanych do produkcji trumien i urn, kierując się koniecznością ochrony środowiska naturalnego przed możliwymi zagrożeniami wywoływanymi przez trumny i urny, w szczególności w zakresie substancji uwalnianych do powietrza w czasie spopielenia zwłok lub substancji uwalnianych do gleby podczas mineralizacji zwłok lub szczątków ludzkich pochowanych w grobie⁴⁵. Jeśli chodzi zaś o kwestie związane z uzyskanymi w wyniku kremacji prochami, to muszą być one pochowane w urnie⁴⁶. Pochowanie następuje w grobie. Przez grób projekt rozumie wyodrębnione miejsce przeznaczone do złożenia zwłok, szczątków ludzkich lub popiołów ludzkich, w tym dół w ziemi, niszę w katakumbach lub kolumbariach⁴⁷. Miejscem pochowania jest cmentarz, odstępująca od tej zasady zawierają postanowienia art. 57 i 58 projektu⁴⁸. Są one analogiczne w odniesieniu do pochówku zwłok lub prochów.

3. Kremacja z perspektywy dobra wspólnego

Rozważania na temat kremacji z perspektywy dobra wspólnego rozpocząć należy od wskazania rozumienia pojęcia dobra wspólnego. Mając pełną świadomość wielości znaczeń tego pojęcia i różnego jego ujmowania zarówno w nauce prawa administracyjnego, jak i innych naukach prawnych, ale również poza tymi naukami, na potrzeby tego artykułu przyjąć należy następujące jego rozumienie. Jest ono traktowane jako dobro ponadjednostkowe wszystkich żyjących w ramach politycznie zorganizowanej wspólnoty⁴⁹. Może być to zarówno wspólnota ogólnokrajowa – państwo, jak i wspólnota samorządowa – przede wszystkim gmina. Postawione na wstępie pytanie sprowadza się zatem do tego, czy z perspektywy interesów ogółu mieszkańców naszego kraju (ogółu mieszkańców danej jednostki samorządu

⁴⁵ Art. 71 projektu rządowego.

⁴⁶ Art. 55 ust. 1 w zw. z art. 55 ust. 4 projektu rządowego.

⁴⁷ Art. 2 ust. 1 pkt 12 projektu rządowego.

⁴⁸ Art. 56 ust. 1 projektu rządowego.

⁴⁹ M. Wyrzykowski, *Pojęcie interesu społecznego w prawie administracyjnym*, Warszawa 1986, s. 44.

terytorialnego, przede wszystkim gminy) kremacja jest preferowaną formą postępowania z ciałem człowieka po jego śmierci. Rozważania w tym zakresie powinny być prowadzone z uwzględnieniem konstytucyjnych zasad godności człowieka, zrównoważonego rozwoju oraz zasady solidarności społecznej. Jednocześnie założyć należy, że tak ujmowany interes ogółu może potencjalnie lub faktycznie wchodzić w kolizję z interesem indywidualnym. Z tego względu trzeba jednocześnie ustalić, czy powinien mieć on pierwszeństwo przed tym interesem, czy nie.

Za uznaniem kremacji za preferowaną formę postępowania z ciałem człowieka po jego śmierci przemawiają następujące argumenty. Przede wszystkim pochowanie prochów jest neutralne biologicznie. Biorąc więc pod uwagę względy sanitarne, należy uznać, że jest to preferowana forma postępowania z ciałem człowieka po śmierci. Zagrożenie ze strony cmentarza jest mniejsze w porównaniu z pochówkiem trumiennym. Prochy nie stanowią zagrożenia dla osób żywych. Nie ma więc w odniesieniu do nich uzasadnienia dla ingerencji prawa administracyjnego w celu ochrony takich wartości, jak: życie, zdrowie oraz bezpieczeństwo sanitarne⁵⁰. Obecnie obowiązujące przepisy dotyczące cmentarzy zakładają, że pochówki mają charakter mieszany. Chowane są ciała ludzi, jak też ich prochy. Stąd potrzeba ochrony wyżej wskazanych wartości. W przypadku bowiem złej lokalizacji miejsc pochówków cmentarz może o 40 proc. bardziej zagrażać człowiekowi niż konwencjonalne odpady, będąc źródłem zanieczyszczeń wód gruntowych patogenami i związkami chemicznymi pochodzącymi z dekompozycji ciał⁵¹. Obecność bakterii w wodzie ma szkodliwe skutki dla organizmu człowieka tuż po jej spożyciu. Natomiast zanieczyszczenia chemiczne powodują negatywne konsekwencje dla organizmu po dłuższym czasie⁵². Z zagrożeniami

⁵⁰ A. Piskorz-Ryń, *Cmentarze i chowanie zmarłych. Propozycje zmian*, w: Z. Duniewska, M. Karcz-Kaczmarek, P. Wilczyński (red.), *Prawo administracyjne w służbie jednostki i wspólnoty*, Warszawa–Łódź 2022, s. 349.

⁵¹ G.T. Fisher, L. Croukamp, *Groundwater contamination and its consequences resulting from the indiscriminate placing of cemeteries in the third world context. Conference Africa needs groundwater convention*, Johannesburg, South Africa 1993, za: J. Żychowski, *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze*, Kraków, s. 9.

⁵² J. Żychowski, *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze...*, s. 9. Na ten

takimi nie będziemy mieć w ogóle miejsca w przypadku, gdy na cmentarzu chowane byłyby wyłącznie prochy.

Cmentarze jako miejsca chowania zmarłych, przeżywania żałoby i kultu pamięci osoby zmarłej są potrzebne. Ich zapewnienie identyfikować należy jako potrzebę zbiorową wspólnoty samorządowej. Z tego względu tworzenie i utrzymanie cmentarzy związane jest z funkcjonowaniem administracji świadczącej w ujęciu zbiorowym. Jest to rodzaj administracji, której celem jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb ludności poprzez dostarczanie usług publicznych, rzeczy publicznych. Co prawda jesteśmy obecnie świadkami postępującego procesu przeniesienia śmierci do sfery bardzo prywatnej, intymnej. Nie chodzi tu o naturalne i praktycznie od zawsze istniejące oddzielenie świata żywych i umarłych, które w strukturze miasta było widoczne poprzez ogrodzenie cmentarzy i symboliczne znaczenie bramy cmentarnej. Opisywany proces dotyczy zaś uznania śmierci za zjawisko społecznie niepożądane w sferze publicznej. Coraz więcej osób umiera w szpitalu, a nawet jeżeli nastąpi to w domu, to naturalnym zachowaniem rodziny jest jak najszybsze usunięcie z niego ciała zmarłego. Śmierć nie jest obecnie elementem życia. Nie jest współprzeżywana przez wspólnotę, lecz zamknięta, odseparowana. To samo dotyczy żałoby. Nie jest manifestowana publicznie czy publicznie deklarowana. Zapomniano o towarzyszącej jej symbolice. Z tego względu można mówić o społecznej potrzebie izolowania śmierci, tak by z jednej strony nie oddziaływała w sferze emocjonalnej czy duchowej na żywych, z drugiej zaś strony by pogrążeni w żałobie mogli ją przeżywać bez oddziaływania otoczenia. Dlatego tak istotnym miejscem jest cmentarz. Jest nie tylko terenem służącym do pochówków, lecz także jedynym w strukturze miasta terenem, poza świątyniami, gdzie śmierć nie jest marginalizowana. To przestrzeń, gdzie można przeżywać ból i żałobę

temat zobacz również J. Żychowski, *Wpływ grobów z I i II wojny światowej na występowanie bakterii w wodach podziemnych*, w: M. Ziulkiewicz (red.), *Stan i antropogeniczne zmiany jakości wód w Polsce*, t. 6, Łódź 2010, s. 131–142; J. Żychowski, *Przegląd wyników badań prowadzonych na świecie nad wpływem cmentarzy na chemizm wód podziemnych*, w: W. Wilczyńska-Michalik (red.), *Antropogeniczna transformacja środowiska przyrodniczego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Lachowi*, Kraków, 2010, s. 67–90; J. Żychowski, *Wpływ krakowskich cmentarzy*, „Przegląd Geograficzny” 2010, t. 82, nr 3, s. 409–433.

oraz sprawować kult pamięci osoby zmarłej, jednocześnie dbając o dobrostan tych, którzy chcą żyć w separacji od śmierci, smutku czy bólu innych. Co więcej, jest to przestrzeń dla wszystkich dostępna, co pozwala na eliminowanie potencjalnych konfliktów, jakie mogłyby powstawać w przypadku pochówków prywatnych. Niezależnie jednak od znaczenia terapeutycznej funkcji cmentarza trzeba uznać, że „zabierają” one cenne tereny miejskie, uniemożliwiając ich użycie nie tylko w chwili obecnej, lecz także w przyszłości. Dotyczy to przede wszystkim dużych miast. Z tego względu patrząc należy na decyzje lokalizacyjne cmentarzy z perspektywy zasady zrównoważonego rozwoju, próbując wyważyć między potrzebami wspólnoty samorządowej tu i teraz a potrzebami tych, którzy przyjdą po nas. Z tego względu kremacja jest preferowana. Dzięki zwiększeniu pochówków prochów można rozważyć wyeliminowanie pasów izolacyjnych wokół nowych cmentarzy, umożliwiając wykorzystanie dotychczas nieużywanego terenu pod zabudowę. Wystarczy, że w nowych cmentarzach pas liczony od granicy cmentarza równy dawnemu pasowi izolacyjnemu będzie wykorzystywany wyłącznie do pochówku prochów. Dzięki temu możemy racjonalnie gospodarować terenami. Oczywiście takie rozwiązanie wymagałoby zmiany w prawie. Ponadto kremacja umożliwia efektywniejsze wykorzystanie już istniejącej (ale i przyszłej) powierzchni grzebalnej. Ma to zasadnicze znaczenie, ponieważ zagwarantowanie odpowiedniej liczby miejsc grzebalnych wraz z postępującym procesem urbanizacji jest obecnie poważnym problemem dla rozrastających się aglomeracji miejskich. Nie do przecenienia jest również to, że w przypadku przewagi liczebnej kremacji nad pochówkami trumiennymi łatwiej będzie likwidować cmentarz w przypadku jego zamknięcia. Urny, jeżeli nie są biodegradowalne, można przenieść w inne miejsce, a w przypadku biodegradowalnych prochy ulegną połączeniu z glebą. Dzięki popularyzacji kremacji można rozważyć wprowadzenie do przepisów prawa nowej kategorii cmentarza, gdzie odbywałyby się wyłącznie pochówki prochów, czy to w ziemi, czy w kolumbariach. W takiej sytuacji wymagania dotyczące takiego typu cmentarza mogłyby być mniej restrykcyjne. Jednym

z problemów, z jakimi borykają się gminy, jest znalezienie odpowiedniego terenu spełniającego normy związane z zapewnieniem bezpieczeństwa.

Ponadto kremacja umożliwia inne niż pochowanie na cmentarzu postępowanie z prochami bez zagrożenia fitosanitarnego, np. ich rozsypanie czy pochowanie na terenie prywatnym, w ten sposób zwalniając powierzchnię grzebalną dla tych, którym ze względu na ich przekonania religijne czy światopoglądowe jest rzeczywiście potrzebna. Dotyczy to także rodzin pragnących sprawować kult pamięci osoby zmarłej. Otwierając przepisy prawa pogrzebowego na nowe sposoby postępowania z prochami człowieka po jego śmierci, jednocześnie oszczędza się powierzchnię grzebalną i pozwala równocześnie na wybór sposobu pochowania zgodny ze światopoglądem zmarłego bez zagrożenia dla innych członków społeczeństwa. Kremacja jako uwzględniająca interesy ogółu mieszkańców naszego kraju (ogółu mieszkańców danej jednostki samorządu terytorialnego) nie powinna w żaden sposób być prawem nakazywana. Jej wybór powinien wynikać z samodzielnej decyzji uprawnionych do pochowania lub być podjęty przez zmarłego za życia. Z tego względu z otwarciem innych sposobów pochówku w nowym prawie pogrzebowym powinny jednocześnie iść w parze rozwiązania prawne gwarantujące ochronę woli zmarłego, w tym także do wyboru pochówku trumiennego czy pochowania skremowanych prochów na cmentarzu. Takie rozwiązanie, o czym już była mowa, przewiduje projekt społeczny. Patrząc więc na kremację z perspektywy solidarności społecznej, widzieć należy w niej proces realizacji przez dobro wspólne potrzeb innych osób, będący motywem lub uzasadnieniem zachowania regulowanego prawem. To właśnie w solidarności społecznej poszukiwać zatem należy uzasadnienia w preferencyjnym traktowaniu kremacji z poszanowaniem praw tych, którzy podjęli decyzję odmienną⁵³. Takie podejście do kremacji nie jest sprzeczne z nauką Kościoła katolickiego, który – jak wskazano wyżej – widzi możliwość

⁵³ Na temat rozumienia tej zasady zob. R. Mędrzycki, *Zasada solidarności społecznej w prawie samorządu terytorialnego*, Warszawa 2021, s. 81. Autor ten uznaje za potrzeby podejmowanych przez siebie badań, że solidarność społeczna jest procesem lub skutkiem procesu realizacji ze względu na dobro wspólne potrzeb innych osób, motywem lub uzasadnieniem zachowania się regulowanego prawem.

uzasadnienia kremacji względami społecznymi – w tym przypadku dobrem ponadjednostkowym wszystkich żyjących w ramach politycznie zorganizowanej wspólnoty.

Drugim istotnym argumentem za kremacją jest obniżenie kosztów pochówku. Każdy człowiek powinien być pochowany w sposób godny. Jednocześnie każda rodzina powinna móc pochować tak swojego zmarłego. Rolą ustawodawcy jest zaś to ułatwić. Władza publiczna powinna najpierw dążyć do obniżenia kosztów pochówku, dopiero gdy pomimo to poniesienie tych nakładów przez rodzinę nie jest możliwe, wspomagać ją, a wreszcie przejmować od niej to zadanie⁵⁴. Jest to zgodne z zasadą pomocniczości. Kremacja ciała nie narusza godności zmarłego, a jedynie zmierza do obniżenia kosztów pogrzebu. Z tego względu jest społecznie preferowana. A co za tym idzie, można zadać pytanie, czy władza publiczna powinna podjąć działania związane ze wspieraniem tej formy pochówku. Odpowiedź w tym zakresie na pewno nie jest jednoznaczna. Nie jest zaś rolą władzy publicznej wpływanie na swoich obywateli co do wyboru tej, a nie innej formy pochówku. Wybór sposobu pochowania jest elementem wolności sumienia i wyznania. W jakim zakresie prawo powinno oddziaływać na tę sferę?

Zależy to w dużej mierze od poglądów społeczeństwa w tej kwestii i przyjęcia fikcji, że prawo odzwierciedla obecny stan tych poglądów. Istotnym wyznacznikiem jest to, czy w danym kraju istnieje obowiązek (przymus) cmentarny, przez co rozumieć należy przyjęcie w ustawie zasady, że ciało/prochy są złożone po śmierci na cmentarzu. Od zasady tej mogą być wprowadzone wyjątki. Jest tak w niemieckich krajach związkowych. W tych krajach w celu dokonania kremacji konieczne jest oświadczenie zmarłego

⁵⁴ W obecnym stanie prawnym rodzina może otrzymać zasiłek celowy na pokrycie kosztów pogrzebu. Zgodnie z art. 17 ust. 1 pkt 15 ustawy z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1283 z późn. zm.) do zadań gminy o charakterze obowiązkowym należy sprawienie pogrzebu, w tym osobom bezdomnym. Obowiązek ten wynika również z art. 10 ust. 7 ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1947): zwłoki niepochowane przez osoby uprawnione lub te, które się do tego samodzielnie zobowiązują, albo nieprzekazane uczelni lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki są chowane przez gminę właściwą ze względu na miejsce zgonu. Zob. na ten temat szerzej I. Sierpowska, *Organizacja pogrzebu przez gminę w ramach systemu pomocy społecznej*, „Samorząd Terytorialny” 2019, nr 1–2; I. Sierpowska, *Komentarz do art. 44, w: Pomoc społeczna. Komentarz*, 2021, Lex.

złożone za życia lub jego najbliższych, z którego wynika, że chciałby, by jego ciało było poddane kremacji. Prochy mogą być pochowane na cmentarzu lub ewentualnie zatopione w morzu. Inaczej jest w austriackich krajach związkowych, gdzie prawo odstępuje od przymusu cmentarnego, nie oznacza to jednak pełnej swobody w tym zakresie. Prochy pochodzące z kremacji mogą być pochowane na cmentarzu lub w innym obiekcie cmentarnym poprzez złożenie w grobach, kolumbariach i miejscu pochówku urn. Te mogą powstać również poza cmentarzami. Rzadko prawo dopuszcza, poza specjalnie wyznaczonymi miejscami na cmentarzach lub poza nimi, rozsypanie prochów. Prochy za zgodą władz publicznych mogą być pochowane w prywatnym miejscu pochówku lub przechowywane w domu⁵⁵. Rolą władzy publicznej jest nie tylko wydanie pozwolenia, lecz także czuwanie nad spełnianiem przez miejsca pochówku (przechowywania) prochów prawem określonych wymogów. We Włoszech prawo określa, kiedy kremacja jest dopuszczalna⁵⁶. Prochy mogą być pochowane na cmentarzu lub złożone w kolumbarium (w tym prywatnym), rozsypane na cmentarzu, przechowywane we wspólnej cysternie do zbiorowego gromadzenia i wieczystego przechowywania prochów. Mogą być również rozsypane⁵⁷. Na te czynności nie jest wymagane pozwolenie władz publicznych. Na Węgrzech o kremacji decyduje zmarły za życia, a w razie braku takiego postanowienia o sposobie i miejscu pochówku rozstrzyga osoba, która zapewnia pochówek⁵⁸. Z tym, że jeżeli decyzja ta jest podejmowana wspólnie przez więcej niż jedną osobę, a te nie mogą dojść do porozumienia, kremacja nie jest możliwa⁵⁹. Urna z prochami może być pochowana na cmentarzu, prochy mogą być rozsypane na cmentarzu lub urna może być pochowana na prywatnej działce za zgodą właściciela nieruchomości⁶⁰. Prochy mogą być także rozrzucone

⁵⁵ A. Piskorz-Ryń, *In articulo mortis. Cmentarze i chowanie zmarłych. Zagadnienia administracyjno-prawne* Warszawa 2023, s. 180 i n.

⁵⁶ Szerzej A. Piskorz-Ryń, *In articulo...*, s. 186 i n.

⁵⁷ Tamże, s. 188.

⁵⁸ § 19 ust. 3 ustawy z 1999 r. o cmentarzach i miejscach pochówku, évi XLIII, Törvény a temetőkről és a temetkezésről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.tv> [data dostępu: 29.12.2022].

⁵⁹ A. Piskorz-Ryń, *In articulo...*, s. 190.

⁶⁰ § 33 ust. 3 dekrety rządowego 145/1999 (X. 1.) wykonującego ustawę XLIII z 1999 r. o cmentarzach

zgodnie z warunkami określonymi w dekrete rządowym lub przechowywane w domu. Jedynie pochówki poprzez zatopienie prochów w wodzie lub ich rozsypanie z samolotu wymagają zezwolenia⁶¹. Krajem, gdzie decyzję o kremacji i postępowaniu z prochami pozostawiono bliskim zmarłego bez ingerencji ustawodawstwa w tym zakresie, są Niderlandy. Prawo określa tam jedynie zasady działania krematoriów oraz dopuszczalne sposoby postępowania z prochami. Mogą być one pochowane i rozsypane. Prawo nie ogranicza swobody w tym zakresie.

Dokonany powyżej przegląd ma charakter ogólny. Jego celem nie miał być szczegółowy opis rozwiązań innych państw, a jedynie syntetyczne ich przedstawienie, mające na celu pokazanie, że zakres ingerencji ustawodawcy w tę problematykę jest różny w różnych krajach. Jednocześnie celem nie było pokazanie różnorodności rozwiązań dotyczących postępowania z prochami. Zagadnienie to wiąże się z podejmowaną problematyką, ale jej bezpośrednio nie dotyczy.

W związku z powyższym z analizy ustawodawstwa pogrzebowego niemieckich i austriackich krajów związkowych, Węgier, Włoch i Niderlandów można wysnuć pewne ogólne wnioski. Po pierwsze, we wszystkich z nich prawo zapewnia wprost możliwość kremacji. Może być ona ograniczona przez prawo (niemieckie kraje związkowe), prawo może określać, kiedy jest ona dopuszczalna (Włochy) lub nie ingerować w te sprawy (Niderlandy). Kremacja bez wyjątków możliwa jest jedynie w krematoriach (zakładach kremacyjnych). Prawo najczęściej określa zasady ich działania lub przekazuje to do uregulowania na poziomie lokalnym. Ze względu na szczególny charakter tej działalności w wielu krajach zdecydowano o objęciu ich funkcjonowania szczególnym nadzorem. Zezwolenie na prowadzenie krematorium jest wydawane w niemieckich krajach związkowych, a kremacja

i miejscach pochówku 145/1999. (X. 1.), Korm. Rendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900145.kor>) [data dostępu: 29.12.2022].

⁶¹ P.L. Láncoš, *Das Bestattungsrecht in Ungarn: System, Herausforderungen und neue Tendenzen*, „Wirtschaft und Verwaltung” 2018, H. 1, s. 8.

możliwa jedynie wtedy, gdy krematorium posiada stosowne pozwolenie⁶². Jego działalność podlega kontroli władzy publicznej⁶³. W Brandenburgii, Turynгии obiekty kremacyjne mogą być zarządzane przez gminy, ale nie mają one wyłączności na ich prowadzenie⁶⁴. W Bremie mogą być one zakładane wyłącznie przez gminy i związki wyznaniowe prawa publicznego⁶⁵. W pięciu z dziewięciu austriackich krajów związkowych kremacja odbywa się w licencjonowanych krematoriach⁶⁶. Często w austriackich krajach związkowych

⁶² Zob. § 17 ustawy pogrzebowej kraju związkowego Badenia-Wirtembergia z dnia 21 lipca 1970 r., Bestattungsgesetz vom 21. Juli 1970, https://www-landesrecht--bw-de.translate.google.com/jportal/?quelle=jlink&query=BestattG+BW&psml=bsbawueprod.psml&max=true&az=true&x_tr_sl=de&x_tr_tl=pl&x_tr_hl=pl&x_tr_pto=sc [data dostępu: 29.12.2022]; § 13 ustawy o pochówkach kraju związkowego Bawaria z 24 września 1970 r., Bestattungsgesetz (BestG) Vom 24. September 1970, <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayBestG>true> [data dostępu: 29.12.2022]; § 23 ust. 4 ustawy o zwłokach, pochówkach i cmentarzach kraju związkowego Brandenburgia z 7 listopada 2001 r., <https://bravors.brandenburg.de/gesetze/bbgbestg> [data dostępu: 29.12.2022]; § 4a ust. 1 ustawy o cmentarzach i pochówkach w Wolnym Hanzatyckim Mieście Bremie, Gesetz über das Friedhofs- und Bestattungswesen in der Freien Hansestadt Bremen, https://www.transparenz.bremen.de/sixcms/detail.php?gsid=bremen2014_tp.c.66670.de&template=00_html_to_pdf_d [data dostępu: 29.12.2022]; § 22 ust. 1 ustawy o pochówkach kraju związkowego Turynгии z 19 maja 2004 r., Thüringer Bestattungsgesetz (ThürBestG), <https://landesrecht.thueringen.de/bsth/document/jlr-BestattGTHrahmen> [data dostępu: 29.12.2022]; § 15 ust. 3 ustawy o usługach pogrzebowych, grzebalnych i cmentarnych z 30 października 2019 r. kraju związkowego Hamburg, Gesetz über das Leichen-, Bestattungs- und Friedhofswesen, <https://www.landesrecht-hamburg.de/bsha/document/jlr-BestattGHA2020rahmen> [data dostępu: 29.12.2022]; § 11 ustawy kraju związkowego Saara nr 2019 o systemie cmentarzy, pochówków i pogrzebów z 22 stycznia 2021 r., Gesetz Nr. 2019 über das Friedhofs-, Bestattungs- und Leichenwesen (Bestattungsgesetz- BestattG-) vom 22. Januar 2021, <https://recht.saarland.de/bssl/document/jlr-BestattGSL2021pP22> [data dostępu: 29.12.2022].

⁶³ Wprost to przewiduje § 24 ust. 5 ustawy o zwłokach, pochówkach i cmentarzach kraju związkowego Brandenburgia; § 22 ust. 1 ustawy o pochówkach w Turynгии. Zgodnie z tym przepisem krematoria mogą być budowane i eksploatowane przez gminy, ich związki oraz podmioty prawa prywatnego. Powinny być umiejscowione na cmentarzach (§ 22 ust. 2).

⁶⁴ § 24 ust. 1 ustawy o zwłokach, pochówkach i cmentarzach kraju związkowego Brandenburgia.

⁶⁵ § 4a ust. 2 ustawy o cmentarzach i cmentarzach i pochówkach w Wolnym Hanzatyckim Mieście Bremie.

⁶⁶ § 22 ust. 1 ustawy z dnia 13 grudnia 2018 r. o systemie pogrzebowym i pochówkach kraju związkowego Burgenland, Gesetz vom 13. Dezember 2018 über das Leichen- und Bestattungswesen im Burgenland (Bgld. LBwG 2019), <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrBgl&Gesetzesnummer=20001189> [data dostępu: 29.12.2022]; § 20 ust. 1 ustawy o pogrzebach i pochówkach kraju związkowego Salzburg, Leichen- und Bestattungsgesetz Nr. 84/1986, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrSbg&Gesetzesnummer=10000519> [data dostępu: 29.12.2022]; § 22 ust. 1 ustawy z dnia 6 lipca 2010 r. o pochówku zwłok kraju związkowego Styria, Gesetz vom 6. Juli 2010 über die Bestattung von Leichen, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrStmk&Gesetzesnummer=20000024> [data dostępu: 29.12.2022]. W Górnej Austrii zakłady pogrzebowe, do kategorii tej należą krematoria, mogą być prowadzone przez gminę, związek

muszą być one położone wyłącznie w obrębie cmentarzy i innych obiektów cmentarnych. W Vorarlbergu cennik opłat za kremację jest określony przez radę gminy⁶⁷.

Analizując przepisy pogrzebowe, można dostrzec ingerencję ustawodawcy, choć nie we wszystkich krajach, w celu zwiększenia liczby kremacji. Może ona polegać na zapewnieniu dostępności krematoriów. Mogą być one prowadzone przez gminy jako urządzenia użyteczności publicznej. Dzięki temu możliwe jest obniżenie kosztów tej usługi, jak też zapewnienie jej większej dostępności. Włoskie prawo zakłada, że rolą władz samorządowych jest ustalenie, ile krematoriów jest potrzebnych, gdy weźmie się pod uwagę liczbę mieszkańców, współczynnik umieralności oraz dane statystyczne dotyczące wyboru tej formy postępowania z ciałem człowieka po śmierci. W regionie musi funkcjonować przynajmniej jedno⁶⁸. Rolą władz gminnych jest zarządzanie krematoriami⁶⁹, jak również udostępnienie terenów na cmentarzach pod ich budowę⁷⁰. Krematoria są budowane w obrębie cmentarzy i kontrolowane przez organ wykonawczy gminy⁷¹. Prowadzenie krematoriów przez

wyznaniowy lub osobę prywatną za zezwoleniem (§ 30 ustawy o pogrzebach i pochówkach w kraju związkowym Górna Austria, Oö. Leichenbestattungsgesetz 1985, StF: LGBL.Nr. 40/1985 [WV] <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrOO&Gesetzesnummer=10000224> [data dostępu: 29.12.2022]). W Dolnej Austrii krematoria mogą być zakładane i obsługiwane przez prowadzących cmentarze i naturalne miejsca pochówku oraz uprawnionych przedsiębiorców pogrzebowych (§ 20a ust. 2 ustawy o pochówkach kraju związkowego Dolna Austria, NÖ Bestattungsgesetz 2007 StF: LGBL. 9480-0, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrNO&Gesetzesnummer=20000968> [data dostępu: 29.12.2022]). Na budowę i eksploatację krematorium wymagane jest zezwolenie władz państwowych (§ 21 ust. 1 ww. ustawy). Gmina, w której krematorium ma być utworzone lub eksploatowane, musi zostać poinformowana o wniosku i może wydać oświadczenie o spełnieniu wymagań policji sanitarnej. Przy podejmowaniu decyzji należy wziąć pod uwagę opinię gminy (§ 21 ust. 6 ww. ustawy).

⁶⁷ § 49 ustawy o usługach pogrzebowych kraju związkowego Vorarlberg, Gesetz über das Leichen- und Bestattungswesen StF: LGBL. Nr. 58/1969, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrVbg&Gesetzesnummer=20000387> [data dostępu: 30.12.2022].

⁶⁸ Art. 6 ust. 1 ustawy z 30 marca 2001 r. o kremacji i rozsypywaniu prochów, Legge Nr. 130 v. 30.3.2001 Disposizioni in materia di cremazione e dispersione delle ceneri, (G.U. Nr. 91 v. 19.4.2001), <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2001/04/19/001G0183/sg> [data dostępu: 29.12.2022].

⁶⁹ Art. 6 ust. 2 ww. ustawy.

⁷⁰ Art. 59 ustawy z 22 grudnia 1888 r. o administracji i opiece zdrowotnej, Legge 22 dicembre 1888, n. 5849, Sull'ordinamento dell'amministrazione e dell'assistenza sanitaria del Regno (088U5849), <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1888-12-22;5849!vig=1891-11-18> [data dostępu: 29.12.2022].

⁷¹ Art. 78 dekretu Prezydenta Republiki o przepisach dotyczących policji ds. śmierci, Dekret

gminy przewiduje prawo niderlandzkie. Zakłada również, że krematoria specjalne prowadzone przez inne podmioty niż gmina wymagają pozwolenia władz samorządowych⁷². Ustawa również określa, że krematoria gminne mają obowiązek działania we wszystkie dni poza niedzielą i dniami ustawowo wolnymi od pracy⁷³. Można więc sformułować wniosek, że sposobem oddziaływania na wybory społeczne, choć nie w sposób bezpośredni, jest zapewnienie większej dostępności określonych usług. Znaczenie ma także wprowadzenie obowiązków informacyjnych zmierzających do obniżenia kosztów pochówku.

Przykładowo na Węgrzech krematorium ma obowiązek podać do wiadomości publicznej ceny kremacji i innych usług związanych z kremacją, w szczególności wysokość opłaty za transport zwłok i urny z prochami za kilometr, ceny sprzedawanych przez siebie trumien kremacyjnych i urn na kolejne półrocze kalendarzowe przed 1 grudnia i 1 czerwca. Opublikowane ceny obowiązują jednolicie we wszystkich podmiotach świadczących usługi pogrzebowe⁷⁴. W przypadku rejestracji pogrzebu kremacyjnego usługodawca informuje osobę dokonującą pochówku o opłatach za kremację i transport we wszystkich zakładach kremacyjnych na Węgrzech oraz w innych zakładach kremacyjnych na podstawie dostępnych mu informacji w cenniku wywieszonym w biurze rejestracji. Osobno informuje się osobę dokonującą pochówku o cenach najtańszych i najbliższych zakładów kremacyjnych. Rachunek szczegółowy odzwierciedla opłatę zafakturowaną przez krematorium⁷⁵. Takie uregulowania zapewniają transparentność opłat

Presidente della Repubblica z 10 settembre 1990, n. 285 (1). Approvazione del regolamento di polizia mortuaria, <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.del.presidente.della.repubblica:1990-09-10;2851vig=1>) [data dostępu: 29.12.2022].

⁷² Art. 51–53 ustawy o usługach pogrzebowych, Wet op de lijkbezorging, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2022-01-01> [data dostępu: 29.12.2022].

⁷³ Art. 57 ww. ustawy.

⁷⁴ § 37 pkt 2 ustawy o cmentarzach i miejscach pochówku z 1999 r., évi XLIII. Törvény a temetőkről és a temetkezésről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.tv> [data dostępu: 29.12.2022].

⁷⁵ § 32 ust. 4 dekretu rządowego 145/1999 (X. 1.) wykonującego ustawę XLIII z 1999 r. o cmentarzach i miejscach pochówku 145/1999. (X. 1.), Korm. Rendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900145.kor> [data dostępu: 29.12.2022].

za kremację i możliwość konkurencji między krematoriami. Ma to wpływać na obniżenie kosztów pochówku. W tym samym celu zapisano w przepisach prawa, że zmarły musi zostać poddany kremacji w krematorium najbliższym miejsca zgonu lub miejsca przechowywania ciała, chyba że osoba dokonująca pochówku wskaże inne krematorium lub łączna cena transportu i kremacji w najbliższym krematorium miejsca zgonu jest wyższa niż łączna cena transportu i kremacji w innym krematorium⁷⁶. We Włoszech obowiązkiem gminy jest zapewnienie mieszkańcom informacji o różnych formach pochówku z uwzględnieniem aspektu ekonomicznego⁷⁷. Również lekarz, który sporządza akt zgonu, dostarcza krewnym zmarłego szczegółowych informacji o różnych możliwościach dysponowania zwłokami⁷⁸.

Uznanie, czy kremacja jest preferowana z perspektywy dobra wspólnego, zależy w dużej mierze od wyznawanych poglądów jej dotyczących. Niemniej można przedstawić argumenty popierające tę tezę. Sprzeciw zaś wobec kremacji można uzasadnić jedynie brakiem jej akceptacji ze względu na światopogląd lub wyznawaną religię. Wydaje się więc, że jeśli tak przedstawimy ten problem, rozwiązaniem jest preferowanie kremacji ze względu na dobro wspólne, z jednoczesnym poszanowaniem i ochroną praw osób, którzy nie godzą się na tę formę pochówku. Przy czym ochrona zwolenników tradycyjnego pochówku jest tak samo ważna jak zapewnienie swobody dla tych, którzy opowiadają się za kremacją i wolnością w postępowaniu z prochami. Na takim rozwiązaniu opiera się projekt społeczny. Daje on możliwość podjęcia za życia decyzji o kremacji. Nie można tego powiedzieć jednak o projekcie rządowym. Na pewno jego twórcy wyznają tradycyjne poglądy. Czy jednak potrafili je zabezpieczyć w prawie? W mojej ocenie nie. Co prawda, zgodnie z projektem rządowym można uzewnętrznic swoją wolę w tym zakresie w testamencie, ale ma to jedynie znaczenie, jeśli chodzi o osoby zamożne⁷⁹. Z tego względu prawo cywilne nie jest tu właściwym narzędziem, dlatego nie zdecydowano się w projekcie społecznym

⁷⁶ § 32 ust. 34 dekretu rządowego 145/1999 (X. 1.)

⁷⁷ Art. 7 ust. 1 ustawy z 30 marca 2001 r. o kremacji i rozsypaniu prochów.

⁷⁸ Art. 7 ust. 2 ww. ustawy.

⁷⁹ Szerzej na temat uzasadnienia tego twierdzenia A. Piskorz-Ryń, *In articulo...*, s. 149.

na takie rozwiązanie. Tym bardziej dziwią więc postanowienia projektu rządowego, w którym, mimo że przeciw pochówkowi trumiennemu przemawia rachunek ekonomiczny, nie pokuszono się o ochronę interesów tych, którzy za życia wybraliby tę formę pochówku. Następną kwestią jest to, czy projekty społeczny lub rządowy promują kremacje. Na to pytanie odpowiedź jest negatywna. W obu przypadkach przepisy prawa regulują zasady dokonywania kremacji. Jest to na pewno poważny krok naprzód zmierzający do normalizacji regulacji prawa pogrzebowego. Czy wystarczający, trudno powiedzieć. Na pewno za kremacją przemawia aspekt ekonomiczny przynajmniej w dużych miastach. Zastanović należy się, czy prawo poprzez swoje działanie regulacyjne nie mogłoby wpłynąć pozytywnie na obniżenie kosztów pochówku poprzez rozsądnie wybrane mechanizmy informacyjne. Nie chodzi tu o przeszczerpienie obcych rozwiązań, ale takie działania, które pozwoliłyby podejmować świadome decyzje w tej kwestii, realizując z góry ustalone cele. Można rozważyć w tej kwestii uzupełnienie projektu społecznego.

II

RENATA NOWAKOWSKA-SIUTA

Pamięć jako kategoria pedagogiczna

Kwestia badania pamięci pozostaje w naukach humanistycznych i społecznych problematyczna ze względu na różne ujęcia (filozoficzne, psychologiczne, socjologiczne) oraz niejednoznaczności terminologiczne. Chronologiczne i uporządkowane ujęcia historii badań pamięci można znaleźć w licznych wydanych w ostatnich latach po polsku publikacjach, a także w książkach powstałych przede wszystkim we Francji i w Niemczech, poczynając od pism Maurice'a Halbwachsa po klasyczne już dziś pozycje Astrid Erll, Ernsta Noltego, Jürgena Habermasa, Aleidy Assmann oraz Jana Assmanna.

Pamięć jest zarazem procesem i fenomenem. Oddzielanie indywidualnych wspomnień od fikcji i konfabulacji, reprezentacje różnych ujęć tych samych problemów w poszczególnych społeczeństwach lub narodach, jak choćby pamięć o zbrodniach nazistowskich w Niemczech i Polsce czy pamięć o przełomie politycznym i społecznym roku 1989 w obu tych krajach, a następnie reprezentacje tych zjawisk i procesów w podręcznikach szkolnych mogą być przykładami, jak trudna i wręcz „koronkowa” jest praca nad porównaniem i uzgodnieniem znaczeń w dwóch różnych społecznościach, czego jesteśmy świadkami obecnie (ponownie), słuchając politycznych manifestów dotyczących unieważniania wielu lat budowania współpracy polsko-niemieckiej, domagających się i pamięci określonych wybranych kwestii tych relacji, i niepamięci innych zarazem. Zresztą podobnie rzecz się ma z dialogiem polsko-żydowskim czy też polsko-ukraińskim etc.

Sytuację komplikuje fakt, że przeszłość w odczuciu wielu osób jest w dużej mierze „praktyczna”, czyli taka, o której pisał m.in. Hayden White, a więc pomagająca w podejmowaniu decyzji, orientowaniu się w teraźniejszości, poszukiwaniu podstaw własnej tożsamości czy uzasadnianiu osobistych poglądów¹. To, co pamiętamy (co chcemy pamiętać), a co wypieramy z pamięci, zarówno w sensie indywidualnym, jak i grupowym, tworzy nas samych i nasz stosunek do świata, stanowi także część światopoglądu.

Pamięć może przy tym stać się tworzywem dialogu i porozumienia jednakowo łatwo jak zarzewiem konfliktu. Spory o pamięć widoczne są przy tym nie tylko w relacjach pomiędzy narodami, lecz także w sensie jednostkowym – międzypokoleniowym czy wewnątrzgrupowym. Dość wymienić np. autobiograficzne wspomnienia starszych pokoleń dotyczące nazizmu i ich obrazy w umysłach pokoleń kolejnych, kształt uroczystości upamiętniających i dyskusje wokół ich znaczenia, symboliki i towarzyszących im atrybutów kulturowych, tworzenie list pomników pamięci pełniących służebną wobec ideologii państw rolę edukacyjną etc.

Wydaje się niekiedy, zwłaszcza decydentom odpowiedzialnym za proces kształcenia, że wystarczy stworzyć odpowiednią listę tzw. koniecznych obiektów muzealnych czy miejsc pamięci, by skutecznie sterować procesem wytwarzania pamięci. Towarzyszy temu przekonaniu swoista pedagogizacja i uprzedmiotowienie pamięci i pamiętania, tym bardziej absurdalna, im silniejsze są polityczne intencje towarzyszące temu procesowi.

Jak przedstawiają w swoich publikacjach Jeffrey K. Olick i Joyce Robbins, badania pamięci są przedsięwzięciem skomplikowanym i wymagającym, a także „niepragmatycznym, transdyscyplinarnym i zdecentralizowanym”². Wiele miejsca w metodologii nauk społecznych, w tym w pedagogice, poświęcono badaniom pamięci, myśli pedagogicznej czy też historii dyskursu dotyczących pamięci. Tę ostatnią zawdzięcza pedagogika przywiązaniu do metodologicznych pojęć wielkich szkół filozoficznych:

¹ Por. H. White, *Przeszłość praktyczna*, Kraków 2014.

² J.K. Olick, J.J. Robbins, *Badania nad pamięcią społeczną: od „pamięci zbiorowej” do socjologii historycznej praktyk pamięciowych*, w: K. Kończal (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, Warszawa 2014, s. 101.

francuskiej, w tym głównie filozofii Michela Foucaulta, oraz niemieckiej, reprezentowanej przede wszystkim przez Thomasa Kuhna, które na stałe zagościły w badaniach pedagogicznych.

Już Arystoteles odróżniał pamięć od wspomniania, czyli przypominania sobie. Jest to bodaj jeden z najstarszych podziałów, wywodzący się ze starogreckiego rozróżnienia *mneme* i *anamnesis*. *Mneme* oznacza spontaniczne pamiętanie, proste wspomnienie, któremu nie towarzyszy akt woli. To ewokacja. *Anamnesis* dotyczy aktywnego, mniej lub bardziej wymagającego przypominania i przywoływania, celowego i aktywnego poszukiwania. Przypominanie ma być według Arystotelesa odtwarzaniem wiedzy lub wrażeń, które zdobyte zostały wcześniej. Pamięć i przypominanie łączą się ze sobą w ten sposób, że postrzeżenia dostarczone przez zmysły zostają najpierw poddane działaniu wyobraźni i dopiero gdy zostają przez nią przetworzone, stają się materiałem do refleksji intelektualnej. Wynika z tego, że chodzi nie tyle o pamiętanie, ile właśnie o przypominanie sobie czegoś. Tak więc może najstosowniej byłoby rozróżniać – zamiast pamięci i wspomniania – pamięć oraz pamiętanie. Współcześnie, dzięki nowym koncepcjom konstruktywistycznym, otwiera się, także w pedagogice, nowe pole badań nad pamięcią. Nowa gałąź badawcza, która przez ponad dwadzieścia lat umacnia się wokół problemu pamięci w ramach różnych dyscyplin, jak psychologia, socjologia, historia czy antropologia kultury, dotyczy problemów dostępnych empirycznie. Najważniejsze z założeń owej metodologii mówi, że instytucje, takie jak społeczeństwa, kościoły czy wspólnoty państwowe, nie posiadają pamięci, lecz ją sobie „tworzą”. W tym celu wykorzystują znaki, symbole, artefakty, teksty literackie, rytuały i praktyki, miejsca pamięci i pomniki, czyniąc je nosicielami pamięci zbiorowej, dzięki której tworzą swoją tożsamość. Stworzona w ten sposób pamięć nie zostawia miejsca na spontaniczność ani ambiwalencję, ponieważ jest intencjonalnie i symbolicznie konstruowana. Jest to pamięć przemyślanego wyboru, jak nazwał ją Nietzsche³.

³ F. Nietzsche, *Z genealogii moralności*, tłum. J. Dudek, E. Kierszura, Kraków 2017, s. 54.

Pamięci nie da się zadekretować ani nie można nakazać pamiętania lub zapominania tych lub innych wydarzeń historycznych, tak jak nie jest również możliwe pozbawienie człowieka (pomijając oczywiście kwestie neurofizjologicznych czy osobowościowych zaburzeń) zdolności do osobistego tworzenia tego, co chce zapamiętać. Zwykło się sądzić, że analiza przeszłości polega na zrozumieniu ciągu przyczynowo-skutkowego.

Piąty z kanonów logiki Johna S. Milla mówi, że zjawisko, które zmienia się w jakikolwiek sposób, gdy jakieś inne zjawisko zmienia się w pewien sposób określony, jest albo przyczyną, albo skutkiem tego zjawiska, albo też jest związane z nim jakimś faktem przyczynowości⁴, historyczne uwikłania zdarzeń postrzegać jednak należy być może (o czym pisał Karl Jaspers) nie tylko w kategoriach ciągu przyczynowo-skutkowego, lecz także w kategoriach przyczyn i odpowiedzialności/winy⁵. Dlaczego coś się stało i jak się stało, że musiało do tego dojść? Jaspers rozumie przyczynę jako konieczną i ślepą, ale winę za to, co się wydarza, jako świadomą i wolną. „[...] Wielu ludzi chętnie przyjmuje na siebie odpowiedzialność i podkreśla ją, gdy chodzi o działalność obecną, gdyż chcą oni działać arbitralnie i uwolnić się od ograniczeń, warunków i postulatów, a z drugiej strony, w razie niepowodzenia, skłonni są odrzucać odpowiedzialność, powołując się na rzekomo bezwzględne konieczności. O odpowiedzialności papie się tylko, lecz czym jest odpowiedzialność, tego się nie doświadcza”⁶.

Jaspers tłumaczy, że w związkach przyczynowych, jakie zachodzą w dziejach, nie można oddzielić przyczyny od odpowiedzialności, ilekroć w grę wchodzi ludzkie działanie. Skoro bowiem na zdarzenia wpływają ludzkie decyzje, coś, co jest przyczyną, jest zarazem zasługą lub winą. To, co nie zależy od woli i decyzji, jest też zawsze zadaniem. Konieczność historyczna jest więc swego rodzaju ułudą. Nie można bowiem uznać z całą pewnością, że coś jest w toku dziejów bezwzględną koniecznością. Podobnie jak nie jesteśmy w stanie niczego z pewnością absolutną antycypować, tak nie

⁴ J.St. Mill, *System logiki*, t. 2, tłum. Cz. Znamierowski, Warszawa 1962, s. 156.

⁵ Por. K. Jaspers, *Problem winy*, tłum. J. Gralewicz, Warszawa 2018, s. 95.

⁶ Tamże, s. 111.

jesteśmy także w stanie uznać retrospektywnie, że coś, co się zdarzyło, było nieuchronne.

Pojawiło się i jest to fakt, ale nasze decyzje wobec tego, co się pojawiło, tworzą nowy fakt zupełnie innej natury. Kategorie nieoczywiste, o których pisze Jaspers, mogą i powinny stanowić nowe wyzwania dla pedagogiki, w tym przede wszystkim dla pedagogiki porównawczej⁷. Każdy czas tworzy bowiem własne konstrukty na kanwie przeszłych, potwierdzając to, co było, lub dokonując w stosunku do tego rewolty, zawsze jednak wyznaczając współczesności określone ramy odpowiedzialności za uczenie się z wydarzeń przeszłych lub jego brak.

Dlaczego pedagogika skupia uwagę na pamięci? W książce *Pedagogika pamięci* włoski pedagog Duccio Demetrio odpowiada na to pytanie następująco: „[...] dlatego, że to, co się wydarzyło, zmusza nas do zmiany zasad, wyznaczania nowych granic, przewartościowywania sądów – przeszłość, która w trakcie przywoływania okazuje się nie do końca oczywista, może jednak zostać ocalona i na nowo narysowana, [...] dlatego, że zmierzch pamięci kładzie kres wszelkiego rodzaju pedagogice, powodując zanik potrzeby gromadzenia okruchów życia, ich reinterpretowania, przeżywania i poddawania swoistej «reinkarnacji» przez tych, którzy żyć będą po nas”⁸.

Chciałabym w tym krótkim eseju nie tyle zająć się naukowym opisem i analizą pamięci, ta bowiem znakomicie została przedstawiona w różnych ujęciach, od psychologicznego, historycznego przez antropologiczne i kulturowe po socjologiczne, ile raczej zastanowić się nad znaczeniem pamięci dialogicznej i warunkami, w jakich pamięć może być wpisana w proces wychowawczy. Jest to tym bardziej istotne, że – jak mi się wydaje – w ostatnim czasie mamy do czynienia w Polsce z narastającym procesem uprzedmiotowienia pamięci i wykorzystywania jej w celach partykularnych, politycznych, często służącym wypracowaniu spójnej ideologii swoście pojmowanego patriotyzmu, ukazującego przewagę jednego narodu nad drugim, jednej

⁷ Szerzej na ten temat piszę w książce: R. Nowakowska-Siuta, *Pedagogika porównawcza. Konteksty metodologiczne*, Warszawa 2023.

⁸ D. Demetrio, *Pedagogika pamięci. W trosce o nas samych z myślą o innych*, tłum. A. Skolimowska, Łódź 2008, s. 13–14.

idei nad inną. Używanie przy tym przez niektórych przedstawicieli świata polityki pojęcia „pedagogika wstydu” stanowi odzwierciedlenie uprzedmiotowienia i zdeprecjonowania dyscypliny, niezrozumienia jej roli i znaczenia w procesie dialogu, a także uwikłania jej w polityczne doraźne interesy.

Teresa Torańska we wstępie do książki *Śmierć spóźnia się o minutę* napisała, że pamięć, selekcjonując zdarzenia, wymazuje z nich najdrażliwsze doznania, a zachowane oczyszcza z emocji⁹. Żyjemy w czasach, w których przybiera na sile wymóg krytycznej refleksji nad konstrukcjami pamięci. Państwa i społeczeństwa przyglądają się nawzajem swojemu pamiętaniu i często podają w wątpliwość wyznaczniki pamięci. „W wieku XIX i XX – jak pisze Aleida Assmann – epoce narodów, pamięci narodowe w Europie kształtowano w polemicznej konfrontacji do państw sąsiednich, nie oglądając się na nie. W jednym kraju świętowano to, o czym w winnym starano się zapomnieć, w jednym sławiono to, co w innym uchodziło za hańbę”¹⁰. Perspektywiczne konstrukcje pamięci narodowej brutalnie zderzały się ze sobą, tworząc znakomity materiał do konfliktu. Wiek XXI przyniósł w pierwszej dekadzie nadzieję na zbliżenie perspektyw. Narody są dziś bowiem silniej powiązane ze względu na globalizację ekonomiczną oraz etniczną. Nosi-cielem nowego etosu jest transnarodowa opinia publiczna, dzięki mediom zyskująca na znaczeniu i ubiegająca się o uznanie uniwersalnych norm i interkulturowych standardów. W nowej perspektywie chodzi o obserwację zbiorowego konstruowania pamięci i krytyczną analizę potencjalnie trudnych i konfliktogennych relacji transkulturowych. Ponad pamięcią komunikacyjną i pamięcią zbiorową należy jednak umieścić kolejny poziom – pamięć kulturową. Kultury są, każda na swój własny sposób, systemami zabezpieczeń przeciw powszechnemu zapomnieniu. Pamięć kulturowa służy przekazywaniu doświadczeń i wiedzy ponad granicami pokoleń, wytwarza w ten sposób trwałą społeczną pamięć. Pamięć społeczna osiąga swoją stabilizację poprzez intensyfikację symboli i silne afekty, pamięć kulturowa opiera się na mediach i instytucjach, które o tę pamięć dbają. Przekazany

⁹ Por. T. Torańska, *Śmierć spóźnia się o minutę*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2017.

¹⁰ A. Assmann, *Ku europejskiej kulturze pamięci*, „Kultura Współczesna” 2010, nr 4, s. 64.

repertuar pamięci kulturowej – artefakty, takie jak: teksty, rzeźby, obrazy, pomniki, i porządki czasowe: rytuały, święta, zwyczaje – wymaga ciągłego dopasowywania i odnawiania w toku debat i dyskusji. Problemem pamięci kulturowej jest bowiem jej oderwanie od żywej i dynamicznie zmieniającej się świadomości, problemem pamięci społecznej – jej ujednolicanie i upolitycznienie. Podczas gdy pamięć społeczna/zbiorowa określa wspólne doświadczenie i wspólną wolę, pamięć kulturowa służy komunikowaniu się obywateli w dłuższej perspektywie historycznej i upewnieniu w tożsamości opartej na współuczestnictwie w wielopokoleniowej tradycji.

W opublikowanym w 2010 r. esej *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns* („Przykazanie zapomnienia i nieuchronność pamięci”) Christian Meier, niemiecki badacz starożytności, wykazał, że zapomnienie jest ważnym kulturowo osiągnięciem, a nakaz pamięci wskazany jest jedynie w kontekstach całkowicie wyjątkowych, jak np. wobec nazistowskiego obozu zagłady Auschwitz¹¹. Tekst Meiera może posłużyć za fundament refleksji nad pytaniem o możliwe drogi wyjścia ze wspólnej historii przemocy. Teza Meiera brzmi bowiem następująco: choć pamiętanie traktowane jest jako możliwość uchronienia przed przemocą, to często właśnie pamięć podsyca destrukcyjne idee mieszczące się w ludzkich umysłach. Czy można zatem wysnuć wniosek, że skoro pamięć wzmacnia może nienawiść i chęć odwetu, to zapomnienie może działać uśmierzająco i łagodzić potencjalne konflikty? Czy można zadekretować ograniczenie resentymentu? Po zakończeniu wojny 30-letniej w postanowieniach pokojów westfalskich z 1648 r. pojawiła się taka właśnie formuła prawna: *perpetua oblivio et amnestia* i jest to jeden z przykładów istnienia takiej dekretacji. Przebaczenie i zapomnienie po wojnach, w tym również wojnach domowych, często okazywały się korzystne dla społecznej integracji. Musimy jednak zauważyć i drugą stronę, w tym moralną odpowiedzialność i to, że nie zawsze przebaczenie wiązać się musi z zapomnieniem. Dowodem jest pamięć o Holocauście. Aleida Assmann pisze o „swoistym *crescendo* pamięci

¹¹ Ch. Meier, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns*, München 2010.

o Holocauście”¹². Im dłuższy jest dystans czasowy, tym pamięć o Holocauście stawała się silniejsza. O ile w procesach norymberskich nie dopuszczano ofiar Holocaustu do głosu, o tyle już w procesie Adolfa Eichmanna w Jerozolimie w 1961 r. ich wypowiedzi stanowiły materiał dowodowy i obciążający, a w latach 80. XX wieku postać naocznego świadka historii stała się wręcz *sacrum*. W latach 90. historyk Dan Diner pisał, że na pytanie o wspólny punkt odniesienia dla całej Europy możliwa jest jedna odpowiedź: Holocaust. Miejsce załamania cywilizacji obejmuje nie tylko Auschwitz, lecz także całą Europę, ponieważ w jego orbitę wciągnięte zostały wszystkie państwa i narody europejskie. Auschwitz jest tępnięciem w tożsamości europejskiej i miejscem zakotwiczenia europejskiej pamięci, i takim zapewne pozostanie.

W latach 90. XX w. Europa wykształciła dwie główne strategie polityki wobec pamięci. Z jednej strony pojawiła się polityka historyczna pod szyldem nowego etosu narodowej samokrytyki i gotowości do zmierzenia się z ciemnymi stronami własnej historii, przejęcia odpowiedzialności za zbrodnie, a z drugiej strony – polityka oparta na etosie dumy, który wzmacnia wybiórczy obraz zdarzeń historycznych i zamazuje to, co wstydlive dla narodu. Czy można zastąpić tę polaryzację pamięci pamięcią dialogiczną? Chodzi o uwolnienie schematów pamięci od wyznaczanych przez obie strony granic. Budowanie pamięci dialogicznej jest zadaniem niezwykle trudnym, pamięć narodów bowiem jest z reguły zorganizowana monologicznie¹³. Innymi słowy, pamięć narodowa wykazuje tendencję do zawężania historii do jej akceptowalnego dla danego narodu wycinka. Monologiczny charakter narodowych pamięci krytykował m.in. w latach 20. XX w. Marc Bloch, pisząc: „Przestańmy w końcu wiecznie rozmawiać o historiach narodowych, nie rozumiejąc się nawzajem”¹⁴. Być może jest to projekt utopijny, wydaje się jednak, że pamięć dialogiczna może stanowić alternatywną wobec monologu

¹² Por. D. Diner, *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocausts. Bundeszentrale für politische Bildung*, Bonn 2020.

¹³ Por. A. Assmann, *Europe: A Community of Memory? Twentieth Annual Lecture of the GHI*, 16 XI 2006, „German Historical Institute Bulletin” 2007, no. 40, s. 11–25.

¹⁴ Cyt. za: M. Middell, S. Sammer (Hrsg.), *Alles Gewordene hat Geschichte. Die Schule der Annales in ihren Texten 1929–1992*, Leipzig 1994, s. 159.

pamięci formę obchodzenia się z historią przemocy. Jest też wielką szansą kulturową na przepracowanie przeszłości. Nie chodzi przecież o usuwanie doświadczeń historycznych z pamięci jakiegokolwiek narodu, lecz o budowanie reguł służących dialogicznemu obchodzeniu się z pamięcią. Wykorzystywana w tym procesie kontekstualizacja stanowi operację kognitywną i jest możliwa dzięki edukacji oraz wzbudzaniu świadomości historycznej i poprzez nie. Dokonany *post factum* wgląd w kontekst historyczny nie musi zamykać ust doświadczeniom indywidualnym, wręcz odwrotnie, dzięki ukazaniu doświadczeń indywidualnych mogą one zostać włączone w szerszy horyzont, a wspomnienia o nich mogą zyskać na konfrontacji z innymi wspomnieniami. W walce odmiennych wspomnień i w rywalizacji o to, czyja ofiara ma większe znaczenie, zawsze chodzi o brak miejsca w pamięci narodu. Własne cierpienie zajmuje go wiele, nie zostawiając przestrzeni dla cierpień wyrządzonych innym. Asymetrie wspomnień dodatkowo uwypuklają ten problem.

Jorge Luis Borges (2000) w eseju pt. *Pamięć Szekspira* pisze: „Pamięć człowieka nie jest sumą; jest chaosem nieokreślonych możliwości”. Zastanawiające jest to stwierdzenie. Podaje bowiem w wątpliwość istnienie pamięci spójnej, uwzględniającej kryteria formalne, treściowe, społeczne i kulturowe. W zdaniu Borgesa kryje się niewypowiedziana teza, że każde ze wspomnianych kryteriów wobec pamięci może być zawodne. Pamięć nie jest z zasady rzeczy obiektywna. Pamięć zawsze jest czyjaś. Zarówno ta jednostkowa, jak i społeczna, wiążąca się z odrębnością danej grypy, z umacnianym i kulturowanym dzięki niej poczuciem tożsamości. Pamięć może ludzi połączyć i stworzyć sieć wspólnego odczytywania tożsamości, może również skutecznie podzielić, a granice podziałów przebiegać mogą według bardzo poplątanych wzorów.

Hannah Arendt napisała w jednym ze swoich tekstów, że największym z możliwych osiągnięć jest wiedzieć i żyć z wiedzą o tym, co się wydarzyło, oraz być gotowym przyjąć to, co z tej wiedzy wynika¹⁵. Niestety często bywa

¹⁵ H. Arendt, *Rede am 28. September 1959 bei der Entgegennahme des Lessing-Preises der Freien und Hansestadt*, Hamburg 1999.

tak, że tkwimy w swoich przekonaniach jak w swoistej noktoramie. W mroku widzimy jedynie zarysy, cienie, kształty, nie zauważając rzeczywistych przedmiotów i ich kształtu oraz znaczenia. Winfried Georg Sebald w swojej książce *Austerlitz*¹⁶ ukazuje nam w pewnym momencie opowiadanej przez siebie historii głównego bohatera, miasteczko Marienbad, którego zadaniem było maskowanie na użytek publiczności punktu przerzutowego do nazistowskiego obozu koncentracyjnego Theresienstadt. Ten opis maskowania rzeczywistości, ukrywania jej pod pozorem sielskiej wilegiatury, miał posłużyć jako obraz miejsca, w którym ukrycie dowodów własnych postępów jest tak samo istotne jak upamiętnienie i uświęcenie własnej historii. Jeśli możemy wyciągnąć jakąś naukę z historii opisaną przez Sebalda, to taką, że nie istnieje „historia, względem której moglibyśmy mierzyć i oceniać prawdziwość procesu, który Amos Funkenstein nazywa antyhistorią”¹⁷, mając na myśli tworzenie mitów społecznych. Zadaniem umietyzacji jest zakrycie właściwej historiografii. Wszystko jest antyhistorią, zawsze pisaną w takim samym stopniu zarówno przeciwko „jedynej właściwej prawdzie”, jak i na jej rzecz. Stąd niezwykle ważną funkcję pełnią miejsca upamiętnienia. Cyceeron pisał: „Miejsca mają wielką moc budzenia wspomnień”¹⁸. Miejsca pamięci są pozostałością tego, co przestało istnieć, zachowują jednak swoje znaczenie. By i znaczenie nie zanikło, trzeba opowiadać historię, miejsca upamiętnienia wymagają bowiem objaśnienia pierwotnej formy je poprzedzającej. Miejsca pamięci są świadectwem nieciągłości, pamięć reaktywuje coś, co się rozpadło, czego już nie ma, odwołuje do tego, co nieobecne. Miejsce upamiętnienia odpowiada zmysłowej bezpośredniości kontaktu z minionym, kontaktu, którego nie da się osiągnąć przez lekturę pism¹⁹. Historia zawarta w miejscu

¹⁶ Por. W.G. Sebald, *Austerlitz*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 2007.

¹⁷ Por. A. Funkenstein, *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*, Princeton 1986.

¹⁸ Cyceeron, *O najwyższym dobru i złu*, w: tenże, *Pisma filozoficzne: Księgi akademickie; O najwyższym dobru i złu; Paradoxy stoików; Rozmowy tuskulańskie*, t. 3, tłum. W. Kornatowski, J. Śmigaj, Warszawa 1961, s. 379.

¹⁹ A. Assmann, *Das Gedächtnis der Orte*, w: A. Assmann, A. Haverkamp (Hrsg.), *Stimme, Figur, Sonderheft der Deutschen*, [Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft], Stuttgart–Weimar 1994, s. 17–35.

upamiętnienia może w sensie pedagogicznym mieć znaczenie dla terażniejszości pod warunkiem, że owo „teraz” odnajdzie w niej aksjologiczny fundament własnej epoki. Tak jest w przypadku miejsc pochówku – szczególnych miejsc kultury. „W grobach powstał symbol, a w każdym razie tu najdłużej się zachował. Tego, co się przy grobie myśli, odczuwa i wyraża cichą modlitwą, nie da się ująć w słowa, lecz jedynie objąć symbolem, spoczywającym w nieodmiennej powadze i ciszy”²⁰. Tak pisał Johann Jacob Bachofen, profesor prawa rzymskiego Uniwersytetu w Bazylei, pod koniec XIX w.

W książce *The End of the World*, zawierającej kilka krótkich opowiadań, egipski pisarz Yusuf Idris proponuje, byśmy czasem pozwolili przemówić ciszy²¹. Dopuszczenie możliwości milczenia może mieć dwojaki charakter. Pierwsza możliwość to moje osobiste milczenie po to, by przemówić mogli inni. Cisza uniemożliwiająca zaprzepaszczenie historii innych ludzi w jej przejawach narracyjnych, ale także poprzez artefakty, miejsca pamięci interkulturowej. Cisza pozwala na stan oczekiwania słowa lub zdarzenia, w tym przypadku opowieści ustnej lub pisanej, pozwala na to, by świat, do tej pory przez nas postrzegany jako własny, z wielokrotnością się dzięki opowieści innego człowieka.

Jest też cisza, poza którą nie ma już nic. I każde słowo jest wobec niej niestosowne. Cisza wymowna i często bolesna. Cisza doświadczania straty, pustki, zmierzania się ze sobą, cisza, której sami stajemy się częścią. Cisza na granicy życia i śmierci, cisza zadumy nad przemijaniem. Doświadczana, gdy stoimy nad grobami bliskich nam osób i tych, z którymi nic nas pozornie nie łączy, uzmysławiająca, że wobec nieuchronności ostatniej strony księgi życia wszyscy jesteśmy sobie podobni. To cisza rozumienia, uświadamiająca nam, że choć nie jesteśmy w stanie zmienić historii, to możliwe jest zapośredniczenie jej obrazu dzięki rozeznaniu jej znaczenia. Pozwolić sobie na tę ciszę to stworzyć miejsce dla dialogu.

²⁰ J.J. Bachofen, *Lebens-Rückschau*, w: R. Marx (Hrsg.), *Mutterrecht und Urreligion*, Stuttgart 1984, s. 11.

²¹ Cyt. za: S. Somekh, *Language and Theme in the Short Stories of Yūsuf Idris*, „Journal of Arabic Literature” 6 (1975), s. 89–100.

ELŻBIETA CZYKWIN

Spacerując po cmentarzu, myślę sobie...

Cmentarze na ogół przywodzą na myśl coś znanego, niezmiennego, zakonserwowanego kulturową tradycją oraz tę tradycję konserwującego. Tymczasem obrządki pogrzebowe w różnych kulturach i tradycjach istotnie się od siebie różnią. Tradycyjnie obrzędy te miały upamiętnić w godny sposób ostatnie pożegnanie i właśnie ta „ostatniość” i żal skłaniały do nadawania im szczególnej rangi, często ważniejszej niż moment narodzin.

1. Nieuchronność śmierci

Przechadzając się po cmentarzu czy uczestnicząc w pogrzebie, myślimy nie tylko o tych, których już nie ma wśród nas, lecz także w centrum naszej uwagi znajdujemy się my sami. Śmierć innych przywołuje bowiem myśli o nieuchronności śmierci. Wszak każdy z nas, rodząc się, zawiera niepisaną umowę z Panem Bogiem czy naturą, że kiedyś umrze. I jakkolwiek data ta jest nieokreślona, wiadomo, że fakt ten nieodwołalnie kiedyś nastąpi.

Nadmierne przywiązywanie się do doczesności i przekonanie, iż życie nigdy nie przestanie trwać, dobrze wyjaśniają słowa Ewangelii:

Powiedział też do nich: „Uważajcie i strzeżcie się wszelkiej chciwości, bo nawet gdy ktoś ma [wszystkiego] w nadmiarze, to życie jego nie zależy od jego mienia”. I opowiedział im przypowieść: „Pewnemu zamożnemu człowiekowi dobrze obrodziło pole. I rozważał w sobie: «Co tu począć? Nie mam gdzie pomieścić

moich zbiorów». I rzekł: «Tak zrobię: zburzę moje spichlerze, a pobuduję większe i tam zgromadzę całe moje zboże i dobra. I powiem sobie: Masz wielkie dobra, na długie lata złożone; odpoczywaj, jedz, pij i używaj!». Lecz Bóg rzekł do niego: «Głupcze, jeszcze tej nocy zażądam twojej duszy od ciebie; komu więc przypadnie to, coś przygotował?». Tak dzieje się z każdym, kto skarby gromadzi dla siebie, a nie jest bogaty u Boga” (Łk 12,15–21).

W jeszcze innym miejscu kontrast między życiem (czasem) zmaterializowanym i doczesnym jest wyraźnie rozdzielony na okres do śmierci, którego długość trwania jest nieznana: „Niejeden się wzbogacił mazołem i chciwością, a oto jego udział w nagrodzie; gdy powie: Znalazłem odpoczynek i teraz mogę się żywić moimi dostatkami, nie wie, ile czasu minie, a zostawi je innym i umrze” (Syr 11,18–19; por. Jk 4,13–15). Słowa: „głupcze” czy „szaleńcze” wyrastają z narcyzmu podmiotu, *ergo* braku pokory. Jest on przekonany, że jest „królem świata” i jego życie od początku do końca zależy tylko od niego samego! Tymczasem jego życie jest najwyższym darem od Boga i to On ma potencjał, aby je dać, ale także odebrać. Pokora, życie mnisze, samoograniczanie, skromność – tak chętnie podkreślane przez prawosławie. Pycha jest tu jednym z grzechów głównych. Zanim Jezus dostał czci, „wyparł się samego siebie, przyjął postać sługi i stał się podobny ludziom; a okazawszy się z postawy człowiekiem, uniżył samego siebie i był posłuszny aż do śmierci, i to do śmierci krzyżowej” (Flp 2,7–8 – BW).

[...] uczcie się ode Mnie, bo jestem cichy i pokorny sercem [...] (Mt 11,29 – BT).
Przyszła wyniosłość – przyszła i hańba, u ludzi skromnych jest mądrość (Prz 11,2 – BT).

A zatem zachęcam was ja, więzień w Panu, abyście postępowali w sposób godny powołania, jakim zostaliście wezwani, z całą pokorą i cichością, z cierpliwością, znosząc siebie nawzajem w miłości (Ef 4,1–2 – BT).

Wśród wierzących chrześcijan cezura między życiem i śmiercią nie rysuje się tak ostro, nie jest tak kontrastowa czy jednoznacznie alternatywna,

jak obserwuje się wśród ludzi niewierzących. Wynika to z wiary w Zbawienie. „Zbawienie prawych pochodzi od Pana. Miłosierny jest Pan i łaskawy, nieskory do gniewu i bardzo cierpliwy. Nie postępuje z nami według naszych grzechów ani według win naszych nam nie odpłaca” [Ps 103]. Wiara, że wszyscy będziemy zbawieni, jest jednym z ważnych wątków teologicznych.

2. Steve Jobs

Podobne treści, choć w języku bardziej współczesnym, wyraził (podobno) na łożu śmierci współzałożyciel Apple Inc. Steve Jobs¹, wizjoner, marzyciel i miliarder amerykański, ekspert w dziedzinie nowych technologii. Człowiek, który nie skończył studiów, a odznaczając się pasją, żywiołowością, niezwykłą pomysłowością, siłą charakteru, perfekcjonizmem, ale także wiernością wartościom, którym hołdował, zrewolucjonizował pięć branż: filmy animowane, muzykę, telefony, tablety i publikacje cyfrowe.

Przedwczesna śmierć Jobsa (guz trzustki) w wieku 56 lat nie była zaskoczeniem dla otoczenia. Chorował od wielu lat i w jakiś sposób musiał się do niej przygotowywać. Nie ma wszak pewności, czy Jobs wypowiedział te słowa na łożu śmierci, odbiły się one jednak szerokim echem w sieciach społecznych. Oto one²:

Doszedłem na szczyt sukcesu w biznesie. W oczach innych samo moje życie jest symbolem sukcesu. Jednak poza pracą mam też trochę radości. Moje bogactwo jest po prostu faktem, do którego przywykłem. W tym momencie, leżąc na szpitalnym łóżku, rozpamiętując całe moje życie, zdaję sobie sprawę, że wszystkie

¹ L. Brennan-Jobs, *Small Fry*, Copenhagen 2019. Autorka książki jest nieuznawaną przez ojca córką Jobsa. Lisa odsłania skomplikowane czy wręcz wariackie, niekonsekwentne oblicze swojego ojca oraz ich trudne relacje, które poprawiły się tuż przed jego śmiercią. Jobs umarł w wieku 56 lat. W. Isaacson, *Steve Jobs*, Warszawa 2020.

² <https://fakenews.pl/technologia/ostatnie-slowa-stevea-jobsa-na-lozu-smierci-to-fake-news/> [data dostępu: 17.12.2022].

pochwały i bogactwo, z których kiedyś byłem tak dumny, stały się nieistotne z powodu nadchodzącej do mnie śmierci.

W ciemności, kiedy patrzę na zielone światła sprzętu do sztucznego oddychania i słyszę dźwięk tych wszystkich machin, czuję oddech zbliżającej się śmierci. Dopiero teraz rozumiem, że kiedy zgromadzisz wystarczająco dużo pieniędzy, tak dużo, by wystarczyło do końca życia, trzeba też realizować cele, które nie są związane z pieniędzmi. To powinno być coś ważniejszego: Na przykład opowieści o miłości, sztuce, dziecięcych marzeniach. Nie, przestań próbować zdobywać bogactwo, może to zrobić tylko tak pokręcona istota jak ja.

Bóg stworzył nas w taki sposób, że możemy poczuć miłość w sercu każdego z nas. Nie w złudzeniu zbudowanym na sławie czy pieniądzach, tak jak ja zrobiłem w moim życiu. Nie mogę zabrać ich ze sobą. Mogę tylko zabrać ze sobą wspomnienia, które zostały wzmocnione przez miłość. To jest prawdziwe bogactwo, które będzie za Tobą podążało, towarzyszyło Ci, dawało siłę i światło, aby przejść dalej. Miłość może podróżować tysiące mil, a więc życie nie ma granic. Przenieś się tam, gdzie chcesz być. Dąż do zdobycia celów, które chcesz osiągnąć. Wszystko jest w Twoim sercu i w Twoich rękach.

Które łóżko jest najdroższe na świecie? Łóżko szpitalne. Ty, jeśli masz pieniądze, możesz zatrudnić kogoś, kto będzie prowadził za Ciebie samochód, ale nie można zatrudnić kogoś, kto przejmie chorobę, która Cię zabija. Utracone dobra materialne można odzyskać. Jest jedna rzecz, która raz zgubiona, nigdy nie będzie możliwa do odzyskania: życie. Niezależnie od etapu życia, w którym jesteśmy teraz, w końcu będziemy musieli zmierzyć się z dniem, kiedy kurtyna opada. Proszę doceniaj swoją miłość do rodziny, miłość do współmałżonka, miłość do przyjaciół... Traktuj wszystkich dobrze i bądź w przyjaznych stosunkach z sąsiadami³.

Prawdziwość tych słów budzi liczne wątpliwości. Jobs nie wierzył w chrześcijańskiego Boga, mimo że wywodził się z tradycji luterńskiej. Był buddystą zen. Inne wątpliwości to fakt, że nie umarł w szpitalu i nie

³ <https://fakenews.pl/technologia/ostatnie-slowa-stevea-jobsa-na-lozu-smierci-to-fake-news/> [data dostępu: 17.12.2022].

mógł mówić. W licznych pracach biograficznych dotyczących Jobsa nie ma wzmianki o tych słowach. W tekście są liczne błędy językowe, a Jobs był perfekcjonistą. Pomimo tych wątpliwości słowa te zapadają w pamięć i dają do myślenia.

3. Obersturmführer

Przekonanie, że jesteśmy panami naszego losu, powraca też w intrygującej, opartej na faktach opowieści, jaką przytacza Victor Klemperer w książce *LTI. Notatnik filologa*⁴. Autor – profesjonalny językoznawca, erudyta – analizuje znaczenie języka codziennego, swoistej nowomowy czasów rządów NSDAP. Programowe manipulacje miały na celu neutralizację istniejącego zła w społecznej percepcji na drodze semantycznej manipulacji. Wrażliwość językowa Klemperera, jako Żyda i męża aryjki, ale przede wszystkim filologa, wyostrza jego spojrzenie na kluczową rolę *Lingua Tertii Imperii* w konstytuowaniu systemu totalitarnego⁵.

3.1.

Intrygujący przykład rozbudowanej metafory, jaki podaje Victor Klemperer⁶, przywołując opowieść pewnego trzeźwo myślącego, anonimowego, protestanckiego sklepikarza, może nasuwać wiele odwołań, odniesień i znaczeń. Oto ta historia:

[...] więc pewien wyższy oficer SS umieścił swoją oczekującą porodu żonę w jakiejś prywatnej klinice. Kiedy oglądał przeznaczony dla niej pokój, zauważył

⁴ Skrót LTI oznacza *Lingua Tertii Imperii* (z łac. Język Trzeciej Rzeszy). Zob. V. Klemperer, *LTI. Notatnik filologa*, Warszawa 2014.

⁵ Rola i znaczenie języka jako sygnału wprowadzania autorytarnego porządku to kwestia, która skłania do przemyśleń, zwłaszcza zaś rola i znaczenia języka w Polsce, w państwie rządzonej przez partię PiS.

⁶ V. Klemperer, dz. cyt.

wiszący nad łóżkiem wizerunek Chrystusa. „Proszę to zdjąć – zażądał od siostry – nie chcę, żeby pierwszym, co zobaczy mój syn, był żydowski chłopiec”. Zatrwożona siostra odrzekła wymijająco, że powie to siostrze przełożonej. Esesman, powtórzywszy polecenie wyszedł. Następnego dnia usłyszał w telefonie głos przełożonej: „Ma pan syna, panie obersturmfürerze, pańska małżonka czuje się dobrze, także dziecko jest silne. Tylko że spełniło się pana życzenie: dziecko urodziło się niewidome [...]”⁷.

Powyższy tekst jest metaforą. Tylko metaforą czego? Jaka jest jego dziedzina źródłowa? Historia niesie ze sobą przesłanie, naukę odsyłającą do ważnych kwestii egzystencjalnych, moralnych, duchowych. Konkretnie jednak jakich?

Interpretacja tego tekstu mogłaby brzmieć następująco: oto mamy dysonansowe spotkanie dwóch porządków – religijnego i ziemskiego. Religijny (chrześcijański) uosabia wiszący obraz „żydowskiego chłopca”, Jezusa Chrystusa, oraz sama instytucja szpitala położniczego prowadzonego przez siostry zakonne. Ziemski porządek reprezentuje osoba „wyższego oficera SS”, a więc kogoś, kto nie tylko ma władzę, ale gotów jest ją zastosować wobec innych. Jego dwukrotnie powtórzony, stanowczy żądanie zdjęcia obrazu przedstawiającego Jezusa Chrystusa jest faktycznie rodzajem gwałtu symbolicznego, jaki zadaje esesman – człowiek władzy i siły – pokornym siostronom, które muszą albo pójść za nakazem moralnym (nie zdejmować obrazu), albo ulec nakazowi siły i władzy i wbrew swoim przekonaniom zdjąć obraz, by uniknąć ziemskiej kary.

Zatrwożona siostra „wymiguje się” realizacji gwałcącego jej sumienie czynu, powołując się na decyzję siostry przełożonej. Widzimy tu wspólne, właściwe dla obu tych osób identyfikacje: z hierarchią instytucjonalną, statusem. Zarówno oficer SS czerpie swoją siłę (władzę) z faktu, że jest przedstawicielem rządzącej partii NSDP, jak i siostra może zrzucić odpowiedzialność za spełnienie żądania oficera na siostrę przełożoną. Drugą wspólną

⁷ Tamże, s. 69.

identyfikacją jest to, że para aktorów tego zdarzenia rozumie, iż dzieje się ono *in statu nascendi*, a więc będzie miało dalsze skutki: czy obraz zostanie zdjęty? przez kogo? Anonimowe zdarzenia, które mają nastąpić dopiero w przyszłości, spektakularnie przywołują narodziny synka, otwarcie na jego przyszłość, także na to, co ujrzy on jako pierwsze, a więc będzie to wizerunek „żydowskiego chłopca”. Narodziny niewidomego dziecka wyostrowają pytanie o jego losy, które – jak można się domysleć – będą trudniejsze i boleśniejsze niż życie innych, zdrowych dzieci. Słuchacz czy czytelnik tej historii wiedzą więcej na temat tego, co się zdarzy w przyszłości: partia NSDAP i faszyzm przez nią głoszone poniosą bezprzykładny upadek. Praktykowanie ideologii faszyzmu w Niemczech zostanie po wojnie prawnie zabronione. Tymczasem chrześcijaństwo jako przesłanie dla ludzkości będzie konsekwentnie obecne po dziś dzień. Do tej opcji przebiegu zdarzeń w różnych planach czasowych wrócę jeszcze dalej.

Całość historii nie ma wcale charakteru, w sensie moralnym, czarno-białego. Oficer SS jest tu postacią egoistyczną, bezwzględną, autorytarną i nonszalancką, która jako gość wprowadza własny ład w przestrzeń gospodarza, obszar cudzy, obcy, zastany – jest więc uzurpatorem – i jako taka nie budzi współczucia. Tymczasem los, jaki go spotyka jako ojca niewidomego syna, otwiera budzącą współczucie perspektywę. Siostra przełożona w telefonicznym komunikacie także „zapomina” o miłości dla bliźniego swego i sarkastycznie, a może i triumfująco, nie bez udziału pychy, informuje: „Ma pan syna, panie obersturmfürerze, pańska małżonka czuje się dobrze, także dziecko jest silne. Tylko że spełniło się pana życzenie: dziecko urodziło się niewidome”.

Poza sporem rzeczywistym i dziejącym się tu i teraz mamy inne, jakby marginalne, przedmiotowo potraktowane osoby, dwóch małych chłopców: syna Boga i syna obersturmfürera. Obaj skazani zostali na cierpienie. I znów męka i cierpienie Chrystusa są nam znane z przekazu Ewangelii, cierpienie zaś nowo narodzonego chłopczyka pozostaje kwestią wyobraźni i otwiera – jak powiedziano wyżej – perspektywę przyszłą.

Światopoglądy dwóch postaci, a właściwie ich tożsamości społeczne są łatwe do odtworzenia. Obersturmfürer podziela poglądy swojej partii i dominującej ideologii faszyzmu. Wierzy więc w wyższość rasy aryjskiej, a Żydów traktuje jako szczególnie podłą rasę przeznaczoną do eksterminacji. Jego autorytarny obraz świata skłania go do postrzegania w siostrach pracujących w szpitalu kogoś o niskim statusie społecznym, a siebie jako kogoś, kto z racji stanowiska, z samego tylko nadania, zasługuje na respekt. Podziela też prawdopodobnie kult fizycznej siły i zdrowia. Podobnie jak ideologia faszyzmu traktuje kobiety jako definiowane przez „trzy K” – *Kinder, Küche, Kirche*⁸. Ogólnie mówiąc, w autorytarnej ideologii faszyzmu status społeczny narzucony zewnętrznie konstytuował osobę, podobnie jak dzieje się teraz w instytucjach totalnych, w tym w wojsku.

Ciało, fizyczność, zdrowie są tu wspólną płaszczyzną spotkania tych obu metaforycznych figur. Siostra zajmuje się troską o prawidłowy poród oraz zdrowie rodzącej i dziecka. Zdrowie stanowi także przedmiot troski ojca dziecka. W tym celu dokonuje on rozeznania w warunkach oferowanych przez szpital, który wcześniej odwiedza. Poród jest jednak czymś diametralnie różnym dla nich obojga. Dla siostry położnej poród nie jest jedynie kwestią doczesną, podlegającą jedynie rygorom sanitarnym – jest cudem narodzin, spełnieniem planu Bożego, darem, doświadczeniem, który stanowi punkt zwrotny w życiu kobiety, ale także ojca dziecka, jedną z najbardziej doniosłych i głęboko odczuwanych chwil. Niezależnie od jej/jego zapatrywań⁹. Przełom, konwersja, punkt zwrotny, przemiana – stanowią tu słowa kluczowe.

Zarówno więc rodząca żona, jak i ojciec niewidomego dziecka stają przed trudnym wyzwaniem. Szczególnie ojciec, który straci tożsamościowe oparcie w identyfikacji z faszyzmem, który poniesie klęskę, musi stanąć

⁸ Taki stereotypowy wizerunek kobiet obowiązujący w okresie III Rzeszy był po II wojnie światowej trawestowany jako *Kinder, Kirche und Kultur* albo *Kinder, Küche, Karriere*, a nawet całkiem współcześnie: *Karriere, Kosmetik, Konsum*. W Polsce mówiono: *kościół, kuchnia, kotłyska*, a w Anglii określano rolę kobiety jako *barefoot and pregnant* („boso i w ciąży”), aby podkreślić, że kobieta nie powinna pracować poza domem.

⁹ M. Haseltine, *Cud macierzyństwa. Poradnik dla przyszłych mam*, Poznań 2021.

wobec kwestii sprawowania opieki nad niewidomym synem. Może ją realizować z oddaniem i miłością, na jaką zasługuje każdy niepełnosprawny, ale to oznacza wspomnianą przemianę, konwersję, istotne przebudowanie uznawanej hierarchii wartości. Status niewidomego (od urodzenia, a nie ociemniałego) jest tym rodzajem niepełnosprawności, który wymaga stałej opieki. Kluczowym problemem rodziców takich dzieci jest kwestia: Co będzie kiedy mnie zabraknie? Kto zajmie się moim dzieckiem, gdy umrę, i dlaczego miałbym poświęcić swoje życie mojemu synowi? Dla osoby wierzącej odpowiedź nasuwa się sama: należy postępować tak, jak pokazał to Chrystus, cierpiąc i umierając na krzyżu, aby ocalić tych, których kocha. Oficer nie był jednak wierzący, podzielał też przekonanie o znaczeniu siły, witalności, zdrowia, sprawstwa i dzielności.

3.2.

Czy kwestia tych formatywnych, jakże ważnych pedagogicznie doświadczeń ma swoje egzemplifikacje w Biblii?

Ślepotą w Biblii¹⁰ pojawia się wielokrotnie i nawiązuje do braku wzroku nie tylko w sensie fizycznym, lecz także duchowym. Biblia, zarówno Stary, jak i Nowy Testament, wielokrotnie mówi o niewidomych i cudach przywrócenia wzroku oraz nawiązuje do braku wzroku w fizycznym, a także metaforycznym jego znaczeniu. Duchowe pozostawanie niewidomym oznacza brak jasności widzenia, „mętnienie” wzroku, niezdolność do realistycznego i prawdziwego oglądu rzeczywistości i w konsekwencji zwozienie przez nieprawdę¹¹. Ślepotą jest jedną z najstraszniejszych kar: „Pan

¹⁰ W. Chrostowski, *Niewidomi w Piśmie Świętym*, https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r2012-t82-n2/Collectanea_Theologica-r2012-t82-n2-s5-22/Collectanea_Theologica-r2012-t82-n2-s5-22.pdf [data dostępu: 10.12.2022].

¹¹ Historia tracącego wzrok, starzejącego się Izaaka jest tego dobrym przykładem (Rdz 27,1). Izaak jest zwozdzony przez żonę, Rebekę, i w konsekwencji zamiast Jakuba, młodszego syna, wyznacza starszego, nieodpowiedzialnego Ezawa na tego, który ma powołać Abrahama i jego potomków. Jakub na starość, podobnie jak ojciec, traci wzrok. „Oba przypadki dają wiele do myślenia: utrata wzroku, która jest czymś niezwykle dotkliwym, może być traktowana i przeżywana jako okoliczność sprzyjająca realizacji tajemniczego zamysłu Boga, który nie daje się podporządkować czysto ludzkim zamiarom” (W. Chelstowski, dz. cyt., s. 9).

dotknie cię obłędem, ślepotą i niepokojem serca. W południe będziesz szedł po omacku, jak niewidomy idzie po omacku w ciemności” (Pwt 28,28–29). Oznacza ona też nawiązanie do mroków i ciemności. Słabnięcie wzroku jest odwołaniem do starości i śmierci. Jest srogą karą¹². Jest też poniżeniem¹³. W starotestamentowej logice brak wzroku był konsekwencją działania Bożego. Bóg dawał, odbierał lub przywracał wzrok (i inne sprawności) jako zasługi za osobiste czyny¹⁴. Przywracanie wzroku przez Jezusa oznaczało nie tylko odzyskanie widzenia rzeczy, lecz także odzyskanie wiary, że Jezus może to uczynić, co potwierdzało Jego tożsamość.

Najważniejszym dla interpretacji historii przytoczonej przez Klemperera jest – i to chyba miał Klemperer na myśli – jedyny zapisany w Biblii przypadek uzdrowienia osoby niewidomej od urodzenia, którego to uzdrowienia Jezus dokonał w Jerozolimie (J 9,1–41). Niewidomy człowiek wcale nie prosił o uzdrowienie, inicjatywa należała do Jezusa. Jeden z jego uczniów zadał mu prowokacyjne pytanie: „Rabbi, kto zgrzeszył, że urodził się niewidomym – on czy jego rodzice?”¹⁵. W omawianej historii problem ten zdaje się centralny i nasuwa uniwersalne dla wszystkich epok pytania: Dlaczego ta okropna niepełnosprawność spotkała właśnie tego małego (niewinnego) chłopca? Czy szerzej: skąd bierze się zło na świecie? Czy odpowiedzialność za niepełnosprawność, tu: ślepotę, ma charakter indywidualny czy społeczny? KTO jest winien ślepoty nowo narodzonego syna oficera SS?

Odpowiedź na pytanie o winę chłopca może być udzielona na dwa sposoby. Jego niepełnosprawność była odpowiedzią na zło, które popełni on dopiero w dorosłym życiu. Wszak wszechwiedzący Bóg wie, jak jego życie będzie wyglądało, i stara się ograniczyć liczbę i rozmiar tych występków¹⁶. Jest też jednak także druga możliwość, która się tu nasuwa: odpowiedzialność zbiorowa za grzechy popełnione nie przez jednostkę, ale przez społeczność.

¹² „Pan dotknie cię obłędem, ślepotą i niepokojem serca. W południe będziesz szedł po omacku, jak niewidomy idzie po omacku w ciemności” (Pwt 28,28–29).

¹³ W. Chełstowski, dz. cyt., s. 13.

¹⁴ Historia Hioba jest tu niezwykle pouczająca.

¹⁵ Kwestia cierpienia na świecie (teodycea).

¹⁶ W. Chełstowski, dz. cyt., s. 20–21.

W starożytnym Izraelu, w Księdze Hioba są one wyraźnie obecne. Jezus kategorycznie odrzuca odpowiedzialność w żydowskim rozumieniu, jako odpowiedzialność za karę wymierzoną przez Boga: „Ani on nie zgrzeszył, ani rodzice jego, ale [stało się tak], aby się na nim objawiły sprawy Boże” (J 9,3). My także płaczemy się w przypisywaniu winy jednostce lub społeczności (Hitler czy Niemcy?).

Jeśli więc ta historia nie wydaje nam się błahym zdarzeniem, ale porusza nas i zastanawia, to może właśnie dlatego, że odsyła do samego ISTNIENIA Boga, a retoryczne pytanie zadane przez apostołów daje impuls do nauczania: „Potrzeba nam pełnić dzieła Tego, który Mnie posłał, dopóki jest dzień. Nadchodzi noc, kiedy nikt nie będzie mógł działać. Jak długo jestem na świecie, jestem światłością świata” (J 9,4).

Czy w dorosłości chłopiec urodzony jako niewidomy będzie prosił nowo poznanego „chłopca żydowskiego” o pomoc? Kwestia ta nie jest nadużyciem, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że uzdrowienie niewidomego budziło liczne kontrowersje zarówno co do tego, czy rzeczywiście się ono zdarzyło, jak i tego, jaki był jego przebieg. Budziło także kontrowersje z racji tego, iż dokonało się w szabat i w efekcie zarówno uzdrowiony, jak i jego rodzice doświadczyli ataków, których istota obróciła się przeciw Jezusowi. Polemika ta jednak – co tu wydaje się najważniejsze – osiągnęła szczyt, kiedy niewidomy wyznał wiarę w Jezusa, natomiast Jezus „uświadomił żydowskim przywódcom religijnym ich duchową ślepotę i odpowiedzialność, od której nie będą mogli się wymówić”¹⁷.

3.3.

Przemiana duchowa owocująca uzdrowieniem niewidomych była też znamienna dla Szawła pod Damaszkiem. Szaweł z Tarsu¹⁸ był wysoce wyedukowanym, radykalnie antychrześcijańskim politykiem. Jego antychrześcijański sprzeciw wynikał z ogromnego przywiązania do prawa

¹⁷ Tamże, s. 21.

¹⁸ J. McDowell, S. McDowell, *Więcej niż cieśla*, Warszawa 2010, s. 69–76.

żydowskiego. Jest to odniesienie do ojca chłopca, wysokiego rangą oficera SS, który także miał moc sprawczą i wysoką pozycję w państwie. Szaweł, podobnie jak oficer z naszej historii, traktował chrześcijaństwo jako zagrażające istocie państwa i jego ideologii i pragnął je zniszczyć. Nim jednak Szaweł dojechał do Damaszku, spotkał Chrystusa. Spotkanie to i nawrócenie miało cztery wymiary¹⁹. (1) Dotyczyło psychologicznego charakteru jego osoby. Z nietolerancyjnego, neurotycznego, opanowanego manią prześladowczą fanatyka, pełnego pychy gwałtownika stał się on cierpliwym, dobrym, wytrwałym i pełnym poświęcenia chrześcijaninem. (2) Przemianie podlegało nastawienie Szawła do naśladowców Jezusa. „Jakiś czas spędził z uczniami w Damaszku”. A gdy Szaweł udał się do Apostołów, podali mu „prawicę na znak przyjaźni”. (3) Pomimo tego, że Szaweł dalej kochał swoje żydowskie dziedzictwo, „zaczął głosić w synagogach, że Jezus jest Synem Bożym”. Szaweł zrozumiał, że to, co miało stać się klęską i żalosnym końcem Chrystusa: Jego śmierć na krzyżu – okazało się być pojednaniem świata z Bogiem poprzez Chrystusa. Teraz Paweł, a nie Szaweł, wyjaśniał i nauczał: „Mesjasz musiał cierpieć i zmartwychwstać. Jezus, którego wam głoszę, jest tym Mesjaszem”. (4) Z gorliwego Żyda Paweł stał się ewangelizatorem wśród pogan. Z ortodoksyjnego faryzeusza chroniącego judaizm stał się propagatorem „radikalnej sekty”, którą do niedawna zwalczał. Sam własną przemianę udokumentował męczeńską śmiercią.

Czy więc Klemperer chce nam dać impuls do przewidywania dalszych losów narodzonego niewidomego dziecka? Czy ma to być predyktywna historia oparta na kliszy przemiany Szawła w Pawła, jaka stanie się udziałem ojca dziecka, oficera SS? Czy to historia, która pokazuje nieważność i fałsz doczesnego przesłania nienawiści właściwego dla ideologii NSDAP, jak też innych autorytarnych wizji w opozycji do pełnego miłości przesłania chrześcijaństwa? Czy pokazanie alternatywy: narodzin oczekiwanego syna oraz śmierci na krzyżu „żydowskiego chłopca” jest tu zderzeniem dwóch perspektyw? Czy niepełnosprawność syna dla zwolennika „czystości rasy”

¹⁹ *Przemiana Szawła*, <https://templumchristi.pl/przemiana-szawla/> [data dostępu: 10.12.2022].

oraz kultu sprawności i siły stanie się asumptem do wstydu (ideologia autorytarna) czy miłości (chrześcijaństwo)? Czy tożsamość społeczna (oficera SS) okaże się źródłem, wskazaniem dla życiowych wyborów i rozstrzygnięć, czy tożsamość indywidualna: tożsamość ojca niewidomego chłopca? A może chodzi o zbiorową odpowiedzialność: czy ludzkość pójdzie drogą miłości i pokory jak kochający ojciec czy przemocy i siły jak autorytarny oficer SS?

Przecież: „Pan przywraca wzrok niewidomym, Pan podnosi pochyłych, Pan miłuje sprawiedliwych” (Ps 146,8), ale ludzie nie zawsze odnoszą się do niewidomych z należytą troską czy współczuciem. Sytuacja niewidomej osoby oznacza często stałą zależność od innych. Pytanie o to, dlaczego inni mieliby zajmować się osobą niewidomą, poświęcać jej swój czas (życie) i energię, poświęcać się dla niej, pozostaje bez odpowiedzi w perspektywie ujęcia innego niż chrześcijańskie.

To, co wydaje się pewne: fascynacja tą historią nie jest przypadkowa. Jej głębia ma swoje żyzne podglebie, do którego w subtelny sposób odsyła nas Klemperer. Dotyka ona bowiem delikatnych i ważnych strun ludzkiej natury. Skłania do refleksji nad przedstawionymi zdarzeniami, ale także nad samym sobą. Tekst intryguje, jest zagadką, skłania do rozmowy i dzielenia się nim z innymi osobami, osobami szczególnie bliskimi, aby jego sens był wykuwany we wspólnej rozmowie. Aby stał się częścią MY i asumptem do duchowego rozwoju.

Klemperer, przecież Żyd, nie przyjmuje stanowiska, które – wydawałoby się – reprezentuje jego perspektywę. A może właśnie jest inaczej?

4. Trwoga

Przysłowie: „Jak trwoga to do Boga” kładzie akcent na słowo „trwoga”. Zasadniczo nie używa się go w innym kontekście niż w perspektywie śmierci, inaczej niż „strach” czy „banie się”, oznaczające coś rzeczywistego (np. banie się tygrysów, pajaków), czy „lęk”, jako banie się czegoś bliżej nieokreślonego, jakieś źródło „niepokoju”.

Samoświadomość nie była tak ważna dla skutecznej adaptacji w okresie zbieracko-łowieckim (około 14 000 lat temu), kiedy przed ludźmi stały w pierwszej kolejności wyzwania praktyczne, przetrwanie biologiczne. Kiedy jednak ludzie weszli na wyższy poziom oglądu rzeczywistości, potencjał trwogi wywierał narastająco silną presję na aktualne koncepcje rzeczywistości. Każdy pogląd na świat, aby mógł być zaakceptowany, musiał zapewniać środki do zarządzania śmiertelną trwogą. Wyraźnie uwidacznia się to w ewolucji obrzędów pogrzebowych, których różnorodność jest ogromna²⁰. Współcześnie, szczególnie w indywidualistycznej kulturze okcydentu, mają one na celu wyparcie myśli o śmierci i są wydarzeniami kulturalnymi, postrzeganymi przez pryzmat moralności i języka, marginalizując rolę religii czy utylitarny charakter grzebania zmarłych.

4.1.

Trwoga przed śmiercią jest obca małym dzieciom. Ich wyobraźnia nie zawiera w sobie trwogi. Mogłyby skoczyć z wysokiego piętra albo niespodziewanie wbiec pod samochód. Rodzice osłaniają ich przed trwogą, czuwając nad nimi dzień i noc. Wraz z wiekiem osoba odbiera coraz więcej sygnałów o psującym się jedzeniu, zwierzętach, które odeszły, oraz o ludziach, którzy chorują czy umierają. Liczba tych sygnałów narasta i jest lepiej kodowana przez osobę, w wyniku czego powstaje poczucie, że każdy kiedyś musi umrzeć. Około połowy czasu życia, tj. około 45. roku życia, mówimy za Carlem Jungiem o „kryzysie środka życia”, kiedy świadomość śmierci nie budzi już wątpliwości, a starzy rodzice dobitnie to ilustrują. Kryzys środka życia zapoczątkowuje też proces personalizacji, a więc stawania się nie tyle osobą dorosłą, dojrzałą czy o zintegrowanym „ja”, ile osobą względnie niezależną od innych ludzi, mającą dystans do wartości, w których była socjalizowana i wychowywana. Kryzys środka życia manifestuje się próbami projektowania suwerennego siebie, co wiąże się z podważaniem istniejącego *status quo*.

²⁰ K. Werner, *Najdziwniejsze zwyczaje pogrzebowe. Cmentarze świata*, <https://kolemsietoczy.pl/10-dziwne-zwyczaje-pogrzebowe-na-swiecie-cmentarze/> [data dostępu: 2.08.2022].

Myśli o zmianie życiowego partnera (życiowej partnerki), zawodu, miejsca życia, wykształcenia etc. stają się powszechne i są podyktowane wysokim rozpoznaniem potrzeb i pragnień podmiotu. Realizację tych zamysłów podważa istota kryzysu zawierająca się w pytaniach: Czy jeszcze zdążę? Czy warto jest trwonić dotychczasowe zasoby w imię iluzorycznych pragnień?

Czas jednak wszystko zmienia i intensyfikuje myśli o umieraniu i odchodzeniu. „Jak trwoga, to do Boga”. Późna dorosłość i okres emerytalny niosą ze sobą częste próby porozumienia się z Panem Bogiem, z którym spotkanie staje się narastająco bliskie. Jest to okres szczególny, bo inny od wcześniejszych. Wsobny. Szukanie porządku świata i własnej z nim zgody oznacza oddzielanie „ziarna od plew” – spraw ważnych od nieważnych. Sublimację treści znaczących i nieznaczących, a więc przyjęcie zindywidualizowanej filozofii i perspektywy widzenia linii własnego życia jako spójnych i sensownych. Kluczową rolę w budowaniu tej indywidualnej filozoficznej perspektywy odgrywają własne dzieci oraz wnuki. Dziadkowanie staje się jednym z najważniejszych i najradośniejszych obszarów wypełniających życie. Szczególnie odnosi się to do mężczyzn, którzy powierzchownie doświadczali dzieciństwa własnych dzieci zajęci pracą zawodową, karierą etc. Kompensowanie zaległości z tego okresu dojrzałym teraz mężczyznom dodaje witalności, a przyziemne wyzwania codziennego dnia stabilizują ich poczucie własnej wartości oraz wdzięczność dla nie zawsze dostrzeganych i docenianych żon. Okres przedśmiertnego preludium jest okresem pogodzenia i pojednania. Z bliskimi, z Bogiem, porządkiem świata, chorobami, samotnością, cierpieniem jako nieodłącznymi składowymi życia.

4.2.

Ludzie wskazali wiele różnych źródeł, ważkich źródeł ludzkiej motywacji. Uczenie się (behawioryści), instynkt, homeostaza, poczucie skuteczności, potrzeby – wszystkie te propozycje miały wiele racji i pączkowały w liczne subdyscyplinarne ujęcia. To jednak uznanie ludzkiej seksualności za fundament ludzkiej motywacji stało się od czasów Freuda najbardziej

plodną i wieloaspektową podstawą kontrowersyjnych wyzwań, takich jak: homoseksualizm, transseksualizm, gender, kulturowe aspekty seksualności i wiele innych.

Szerokie eksploatowanie tematu seksualności w celu zrozumienia istoty ludzkiej motywacji jeszcze do niedawna spychało w cień kwestie śmierci. Terror Management Theory (Teoria Opanowywania Trwogi), ogłoszona w ubiegłym wieku, przełamywała to milczenie. Jej autorzy, Jeff Greenberg, Thomas Pyszczynski i Sheldon Solomon²¹, szli – można rzec – przeciw obowiązującemu, szczególnie w USA, trendowi – ignorowania i przemilczania przykrych aspektów życia: cierpienia, śmierci i starości, jako alternatywy optymistycznych: sukcesu, powodzenia i samorealizacji. Szczególnie spektakularnie widać to w twórczości Walta Disneya. Po II wojnie światowej oferował on choćby Kaczora Donalda, który z wszelakich śmiertelnych opresji wychodził bez najmniejszego szwanku. Kult młodości, siły i witalności nie był obcy także krajom wschodnim, jak choćby w znanym wówczas sloganie: „Socjalizm młodością narodów”.

Książka Ernsta Beckera *Zaprzeczanie śmierci*²², wydana w 1976 r., a w Polsce – w 2016 r., stała się intelektualnym zaczynem zbudowania tej teorii. Becker pisał: „Wyobrażenie śmierci, trwoga przed nią prześladowuje ludzkie zwierzę w pierwszym rzędzie; jest to główna sprężyna ludzkiej aktywności, aktywności nakierowanej w pierwszym rzędzie na jej uniknięcie; przecięcie jej poprzez zaprzeczenie, iż jest ona ostatecznym przeznaczeniem człowieka”.

Człowiek jest jedyną istotą, która uświadamia sobie fakt, że kiedyś umrze, i konsekwencje tej świadomości są „robakiem jątrzącym rdzeń naszych radości” (William James). Zawsze widzimy jakąś „dziurę w całym” i mamy jakieś ale... (To właśnie świadomość tego, że kiedyś umrzemy, przenika wszelkie nasze doświadczenia). Właśnie wątek świadomości własnej

²¹ Niektórzy autorzy używają spolszczonego skrótu nazwy tej teorii TOT (Teoria Opanowywania Trwogi), ale pozostaną przy bardziej znanym angielskim skrócie TMT.

²² E. Becker, *Zaprzeczanie śmierci*, tłum. A. Trąbka, Kraków 2016.

śmiertelności leży u podstaw sformułowanej przez wymienionych wyżej autorów teorii, która stała się podstawą ogromnej liczby badań.

Przykra perspektywa nieuchronnej śmierci musiałaby stać się destruktywną przeszkodą w efektywnym i zdrowym funkcjonowaniu człowieka, gdyby nie stworzył on psychologicznego buforu, przynajmniej redukującego taki stan. Taki bufor konstruuje – w ujęciu TMT – dwa filary: światopogląd i samoocena. Światopogląd koncentruje uwagę na pragnieniu nieśmiertelności, wyjściu z zamkniętej bańki mentalnej życia „od” i „do”. Samoocena odsyła do pragnienia ukształtowania poczucia własnej wartości zaspokajającej bezpieczeństwo – fundamentalną ludzką potrzebę. Jednocześnie poziom jednostkowej samooceny nie jest dany raz na zawsze, ale podlega ciągłej fluktuacji i weryfikacji w zderzeniu z rzeczywistością: czy zasługujesz na prestiż, jaki posiadasz, czy też nie? Samoocena na pstrym koniu jeździ... Jest ona zawsze relacyjna: odnosi się do społecznie ukształtowanego i zinternalizowanego przez osobę systemu norm (światopoglądu). Ludzie skłonni są zabiegać o utrzymanie tego światopoglądu nawet kosztem utraty życia (np. w wypadku miłości do ojczyzny). On to bowiem konstytuuje racjonalność i sprawiedliwość świata, a te dają osobie poczucie zasadniczej sensowności jej egzystencji.

4.3.

Autorzy z kręgu TMT wskazują na rozliczne wyłaniające się – zamiecione pod dywan represjonowania śmierci – skutki tych praktyk. Jedne zostały wcześniej wskazane jako skłonność do dostrzegania „robaka jątrzącego rdzeń naszych radości”. Inne odnajdujemy w postawach kibiców „swojej” drużyny sportowej, partii politycznej czy narodu. Faworyzowaniu grupy własnej towarzyszy też defaworyzowanie grupy „onych” czy „innych”²³. Ludzie przejawiają skłonność do przynależenia do grup o wyższym prestiżu,

²³ Tajfel i Turner stworzyli teorię tożsamości społecznej (i indywidualnej). Zasoby tożsamości indywidualnej pozwalają osobie czuć się inną od pozostałych ludzi (różnica), natomiast tożsamość społeczna zaciera różnice indywidualne i podkreśla wspólne charakterystyki grupowe (podobieństwo). Na przykład: jestem wesoła; jestem Polką.

co podnosi ich samoocenę²⁴. Ci, którzy odnoszą sukcesy w ramach istniejącego porządku, skłonni są w większym stopniu identyfikować się z tym porządkiem oraz bronić go w sytuacji, kiedy jest on zagrożony.

Ludzie wierzący w Zbawienie znajdują pociechę w Bożej opiece, do której mogą się odwoływać, kiedy znajdują się w desperacji. Wiara jest gwarantem społecznego i metafizycznego ładu, nadaje sens osobowej egzystencji niezależnie od okoliczności, a nawet wtedy, kiedy okoliczności te są nie po myśli podmiotu. Wiara w nieśmiertelność, właściwa osobom wierzącym, w dosłowny sposób pozwala na bycie nieśmiertelnym. Niewierzący czy wątpiący starają się prolongować własną egzystencję w symboliczny sposób. Jednym z takich sposobów jest posiadanie potomstwa. Inwestowanie własnego zaangażowania w prosperity dzieci i wnuków. Stają się one – w tym ujęciu – depozytariuszami pamięci o rodzicach, gwarantami przetrwania w ich pamięci. Dzieci i wnuki są też spadkobiercami nie tylko majątków (często np. rodzinnych firm), lecz także tradycji, umiejętności, patriotyzmu i innych wartości, które czynią przodków nieśmiertelnymi. Za takim ujęciem przemawia stwierdzony fakt, że ogólnie miłość do własnych dzieci jest znacznie silniejsza niż miłość dzieci do ich rodziców. Zjawisko nepotyzmu jest także tego spektakularnym przykładem. Wracanie pamięcią przez dorosłe osoby do wspomnień rodziców, także tych, którzy odeszli, szczególnie matki, pełni funkcję ułatwiającą zarządzanie trwogą oraz jej buforowanie.

Inną formą symbolicznego przetrwania buforującego śmiertelną trwogę jest wkład w dorobek ludzkości, narodu czy choćby grupy, z którą osoba jest związana. Artefakty, takie jak: książki, dzieła sztuki, wynalazki, budowle etc., pozwalają osobie przetrwać w pamięci zbiorowości także po jej biologicznej śmierci. Co więcej, zasługi te, szczególnie w dobie narcyzmu, umożliwiają nie tylko przetrwanie w pamięci społecznej najlepszych, lecz także osób pokroju choćby Andersa Breivika²⁵.

²⁴ Banki oferują swoim wybranym klientom np. „złote karty”. Przynależność do niektórych profesji, np. artysty, dziennikarza czy naukowca, podnosi samoocenę bardziej niż wykonywanie innych zawodów. Bycie VIP-em czy celebrytą także zaspokaja narcystyczne tendencje osoby.

²⁵ E. Czykwin, *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*, Warszawa 2019.

Przynależność i identyfikacja z kategoriami społecznymi, jak naród czy religia, są współcześnie wzbogacane poprzez przynależność do płci, często przynależność i identyfikację z niestandardowymi pozycjami identyfikacyjnymi, jakie otwiera problematyka LGBT. Osoby z kręgu tych mniejszości seksualnych są gotowe zaciekle bronić własnej tożsamości i być zapamiętane, przetrwać w sensie symbolicznym jako osoby tego właśnie szczególnego rodzaju. Ich światopogląd jest skryształizowany, gwarantuje im wysoką należną samoocenę. Jest też w ich przekonaniu cenną wartością, jaką mogą wnieść w dorobek ludzkości jako prekursorzy, innowatorzy nowych ruchów społecznych, co może być – w ich mniemaniu – uznane za czyniących ich nieśmiertelnymi.

Istota ludzka podziela część swojej ontologicznej tożsamości ze zwierzętami. Biologia czyni ludzi i zwierzęta śmiertelnymi i podatnymi na choroby. Zwolennicy TMT skłonni są twierdzić, że dystansowanie się od zwierząt i podkreślanie naszej ludzkiej natury wynika z wypierania śmiertelnej trwogi. Wstręt wobec zwierząt, np. szczurów, myszy, dżdżownic, ma w dużej mierze charakter ponadkulturowy i wynika z kwestionowania wspólnej, biologicznej natury ludzi i zwierząt.

Emigracja jest zjawiskiem społecznym niezwykle obecnie powszechnym. Zdecydowana większość ludzi jej jednak nie zakłada i woli pozostawać we własnym „kokonie kulturowym”, gwarantującym bardziej jasne kryteria samooceny i bezpieczeństwa. Co więcej, ci, którzy wyemigrowali, przechodzą przez często bolesny proces adaptacji i tęsknoty za utraconym miejscem (światopoglądem kulturowym), który zdaje im się rajem, a więc najlepszym sposobem buforowania ich śmiertelnej trwogi.

Igranie ze śmiercią ma swoje spektakularne przejawy w takich powszechnych społecznych praktykach, jak: samobójstwa, uszkodzenia ciała, zachowania ryzykowne (palenie papierosów, używanie narkotyków, nadużywanie alkoholu, sporty ekstremalne, rezygnacja z leczenia poważnej choroby, nadmierne opalanie się czy korzystanie z solarium, radykalne niestosowanie się do wskazań zdrowej diety, korzystanie z usług znachorów etc.). Podejmowanie tego typu działań można traktować jako próby

świadczące o niezgodzie na warunki, jakie narzuca nam życie, na pewno, że umrzemy.

Znacząca liczba ludzi na świecie wierzących w życie po śmierci jest przez ateistycznie zorientowanych badaczy TMT traktowana jako dowód na uporczywą atrakcyjność takiej narracji. Narracji, która skutecznie pozwala zarządzać trwogą i buforować lęk przed śmiercią. Od Jannat Al-Na'im (islamskich ogrodów rozkoszy), przez Moksha (hinduskie zbawienie), do nieba (chrześcijańskiego raju) i Ching (krajności czystości dla niektórych buddystów) ta tęsknota za życiem wiecznym trwa do dziś. Dosłowna nieśmiertelność, co ciekawe, jest także ważna dla ateistów²⁶. Okazuje się, że osoby niewierzące w obliczu informacji o możliwym końcu świata i przerwaniu ziemskiego życia przejawiały skłonność do wiary w życie pozagrobowe²⁷.

Dyskryminacja i stygmatyzacja osób z uwagi na ich podeszły wiek, a więc zjawisko ageizmu, oznaczają ochronę poczucia własnej wartości oraz są strategią zarządzania trwogą egzystencjalną. Odbywa się to z kilku powodów: (1) ludzie starsi uosabiają przemijalność i brak kontroli nad procesami przemijania; (2) ujawniają zwierzęcy charakter natury ludzkiej, co wywołuje wstręt; (3) obecność osób starych prowokuje zagrożenie erozją obowiązujących sensów i znaczeń, naruszając przyjęte standardy piękna fizycznego, efektywności, kompetencji, racjonalności, a więc rysy stanowiące podstawę zachodniego światopoglądu kulturowego. Wiele badań potwierdziło tezę, że niechęć wobec ludzi starszych jest jednoznacznie pozytywnie skorelowana z trwogą przed śmiercią²⁸.

Co może wydać się zaskakujące, buforowanie lęku przed śmiercią drogą zarządzania trwogą ma też konsekwencje konsumenckie. Zostało stwierdzone, że paradoksalnie w sytuacji nasilenia zagrożenia śmiercią ludzie skłonni są inwestować w dobra luksusowe. Dobra takie osłabiają

²⁶ J. Jong, J. Halberstadt, M. Bleumke, *Foxhole Atheism, Revisited: The Effects of Mortality Salience on Explicit and Implicit Religious Belief*, „Journal of Experimental Social Psychology” 2012, no. 5, s. 983–989.

²⁷ Tamże.

²⁸ S.J. Depaola, M. Griffin, J.R. Young, *Death anxiety and attitudes toward the elderly among adults: The role of gender and ethnicity*, „Death Studies” 2003, no. 27, s. 335–354.

poczucie zagrożenia śmiercią, odsyłają do doczesnych wartości i podnoszą samoocenę kupującego.

Stwierdzono także inne obszary, w których uwidacznia się „worm at the core”. Dotyczą one pracy²⁹. Na przykład pracoholizm może być traktowany jako bufor trwogi oraz przynosić wzrost samooceny. Sztuka, preferencje polityczne, Internet, seks i intymność oraz wiele innych obszarów mogą być traktowane jako dające się głębiej rozumieć w perspektywie poszukiwań TMT.

Współcześnie ekspozycja na śmierć stała się udziałem wielu milionów ludzi. Zagrożenie ekologiczne, nuklearne, wojna w Ukrainie czy masowe zachorowania na COVID-19, ale także zamach na WTC w Nowym Yorku (11 września 2001 r.) czy katastrofa smoleńska w Polsce (10 kwietnia 2010 r.) stały się naturalnymi eksperymentami, w których uzmysłowienie szerokim rzeszom ludzi faktu możliwości ich śmierci wywołuje niespotykany rezonans społeczny³⁰. Teoria TMT stanowi ofertę interpretacyjną dla tych społecznych konsekwencji szczególnie w obszarze ludzkiej motywacji. Aktualne pozostaje pytanie: w jakiej mierze wiarygodną?

²⁹ Pracoholizm może być też rodzajem ucieczki od traumy, rodzajem *distraction* (rozproszenia) problemu osoby.

³⁰ E. Czykwin, *Wiedza społeczna w metaforze*, Warszawa 2023.

ANNA E. KUBIAK

Prawne i bioetyczne aspekty Oświadczenia *Pro Futuro*

Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta zawiera zapisy chroniące autonomię pacjenta, który „ma prawo do wyrażenia zgody na udzielenie określonych świadczeń zdrowotnych lub odmowy takiej zgody”¹. Dotyczy to jednak pacjenta przytomnego, zdolnego do zakomunikowania swojej decyzji. Ustawa ta nie odnosi się natomiast wprost do problemu wyrażenia woli, które nastąpiło przed utratą przytomności, jak również nie mówi o tym, czy gdyby pacjent miał taki dokument, to zawarte w nim wskazówki byłyby dla lekarza wiążące. Dlatego wielu prawników podnosi kwestię konieczności prawnego uregulowania Oświadczenia *Pro Futuro*². Jak pisze Katarzyna Waszkiewicz: „[...] prawna regulacja Oświadczeń *Pro Futuro* znacznie wzmocniłaby ochronę praw pacjenta. Pozwoliłaby bowiem na realizację zasady autonomii woli pacjenta i zapewniała możliwość uzyskania w odpowiednim terminie zgody na podjęcie przez lekarza działań medycznych”³.

¹ Rozdział 5. Prawo pacjenta do wyrażenia zgody na udzielenie świadczeń zdrowotnych – ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 581.

² B. Janiszewska, *Praktyczne problemy oświadczeń pro futuro (uwagi po rozstrzygnięciu sprawy)*, „Prawo i Medycyna” 2009, nr 4, s. 60.

³ K. Waszkiewicz, *Pełnomocnictwo medyczne w świetle obowiązujących przepisów ustawowych*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura” 2017, nr specjalny 26, s. 136; <https://kwartalnikrsk.pl/Artykuły/RSK-Specjalny-2017/RSK-Specjalny-2017-Waszkiewicz-pełnomocnictwo-medyczne-w-swietle-obowiazujacych-przepisow-ustawowych.pdf> [data dostępu: 12.10.22].

1. Czym jest dokument Oświadczenie *Pro Futuro*

Oświadczenie *Pro Futuro* ma różne nazwy i różny status prawny na świecie⁴. Oświadczeniem *Pro Futuro* (OPF) jest każde wyrażenie woli osoby, w kontekście medycznym, na wypadek utracenia w przyszłości możliwości decydowania o sobie, zarówno przez sformułowanie swojej woli bezpośrednio, jak i pośrednio, poprzez ustanowienie osoby godnej zaufania – pełnomocnika. Jedną z definicji OPF mówi, że: „[...] Oświadczenie *Pro Futuro* ma służyć pacjentowi do wyrażenia swojej woli w hipotetycznej sytuacji w przyszłości, w której utraci on – w sposób przejściowy lub trwały – zdolność do samodzielnego stanowienia o sobie i wyrażania zgody”⁵. Krzysztof Marczewski podczas debaty „Wokół Testamentu Życia”, którą w 2009 r. zorganizowało Polskie Towarzystwo Bioetyczne⁶, wskazał na szeroki zakres dokumentów OPF, które „mogą zawierać zarówno elementy negatywne, jak i pozytywne (np. gotowość poddania się eksperymentalnej terapii, operowania przez najmłodszego lekarza, prośby o sekcję zwłok w obecności studentów itp.)”⁷. Andrzej Poglódek i Piotr Mostowik również dostrzegają w OPF możliwość uwzględnienia wielu decyzji. Piszą oni:

⁴ Na przykład: Dyrektywy i Pełnomocnictwo w Sprawie Opieki Zdrowotnej, Oświadczenie Dla Służby Zdrowia, Testament Życia, ang. *Living will, Advance directives, Advance health care directive, End of life care*, niem. *Patiententestament, Medizinisches Testament*, franc. *Testament de vie living will*. Więcej na temat różnych rozwiązań prawnych na świecie por. D. Michoński, *Kwestia oświadczeń pro futuro w kontekście artykułu 9. Europejskiej Konwencji Bioetycznej i praktyki wybranych państw europejskich*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce” 2017, vol. 11, no. 3, s. 102–110; A. Poglódek, P. Mostowik, *Oświadczenia na wypadek przyszłego leczenia (dyspozycje pro futuro) w Kanadzie i Stanach Zjednoczonych Ameryki – ujęcie prawnoporównawcze z perspektywy Polski*, Warszawa 2018; A. Dąbrowska, K. Jarnutowska, *Wybrane problemy związane z wprowadzeniem do ustawodawstwa polskiego regulacji prawnych dotyczących tzw. testamentów życia*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, z. 22, nr 2, s. 85–95.

⁵ E. Przybyłek, A. Rej-Kietla, S. Kryska, D. Zawadzki, „Wola pacjenta wobec interwencji medycznej – oświadczenie „pro futuro”, „Roczniki Administracji i Prawa” 2018, nr XVIII (1), s. 292.

⁶ <http://www.ptb.org.pl/> [data dostępu: 12.10.22]. W debacie udział wzięli: Marian Machinek, Krzysztof Marczewski, Tomasz Orłowski, Agnieszka Sieńko, Janina Suchorzewska oraz Marcin Śliwka.

⁷ Za: M. Śliwka, *Wokół testamentu Życia – podsumowanie debaty*, „Diametros” 2009, nr 22, s. 4.

Obecnie Oświadczenia *Pro Futuro* pozwalają na określenie sposobu opieki medycznej w sytuacji, gdy pacjent sam nie będzie w stanie wyrazić swojej woli. Obejmuje to zarówno zagadnienia podtrzymywania życia w stanie wegetatywnym, jak również leczenia lub nie w przypadku chorób śmiertelnych, a także reanimacji. Mogą także przewidywać wyznaczenie pełnomocnika, który będzie uprawniony do podejmowania decyzji w sprawach opieki medycznej za pacjenta lub w zakresie przez niego nieujętych w Oświadczeniu *Pro Futuro*. Ustawodawstwo o Oświadczeniach *Pro Futuro* często obejmuje również inne zagadnienia, np. bycie dawcą organów⁸.

Na gruncie prawa polskiego brak jest regulacji w tym zakresie, niemniej jednak zagadnienia związane z OPF są obecne w ustawie o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, w ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentysty, w Kodeksie Etyki Lekarskiej oraz w orzecznictwie Sądu Najwyższego⁹. Są to takie kwestie, jak: prawo do decydowania o swoim życiu osobistym, prawo do godnego umierania, prawo do wyrażenia zgody na udzielenie określonych świadczeń zdrowotnych lub odmowy takiej zgody, respektowanie woli pacjenta wyrażonej w uprzednim oświadczeniu pacjenta na wypadek utraty przytomności.

Jak argumentują Monika Boniecka i Filina Sztandera, powołując się na stanowisko Macieja Syski, regulacja OPF powinna nie tylko „realizować

⁸ A. Poglódek, P. Mostowik, *Oświadczenia na wypadek przyszłego leczenia (dyspozycje pro futuro) w Kanadzie i Stanach Zjednoczonych Ameryki – ujęcie prawnoporównawcze z perspektywy Polski*, Warszawa 2018.

⁹ Zgodnie z postanowieniem Sądu Najwyższego z dnia 27 października 2005 r., III CK 155/05: „oświadczenie pacjenta wyrażone na wypadek utraty przytomności, określające wolę dotyczącą postępowania lekarza [...] w sytuacjach leczniczych, które mogą zaistnieć w przyszłości, jest dla lekarza – jeżeli zostało złożone w sposób wyraźny, jednoznaczny i nie budzi wątpliwości – wiążące”. Dalej zaś w niniejszym postanowieniu czytamy: „[...] zasada poszanowania autonomii pacjenta nakazuje respektowanie jego woli, niezależnie od motywów (konfesyjnych, ideologicznych, zdrowotnych itp.), toteż należy przyjąć, że brak zgody pacjenta na określony zabieg (rodzaj zabiegów) jest dla lekarza wiążący i znosi odpowiedzialność karną lub cywilną, natomiast w wypadku wykonania zabiegu delegalizuje go” (Postanowienie SN z dnia 27 października 2005 r., III CK 155/05, OSNC 2006, nr 7–8, poz. 137, za: A. Dąbrowska, K. Jarnutowska, *Wybrane problemy związane z wprowadzeniem do ustawodawstwa polskiego regulacji prawnych dotyczących tzw. testamentów życia*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, vol. 22, nr 2, s. 89).

zasadę ochrony autonomii pacjenta (m.in. poprzez gwarancję ich odwołalności), ale jednocześnie chronić interes lekarza poprzez ustanowienie czytelnych procedur postępowania z takimi oświadczeniami” (m.in. wymóg stosownej formy oświadczeń czy rejestr oświadczeń)”¹⁰. Obie autorki wskazują na negatywne konsekwencje braku prawnego uregulowania OPF dla lekarzy: „Kontynuowanie terapii przez lekarza w sytuacji, gdy nie znajduje ona medycznego uzasadnienia, naraża go co najmniej na odpowiedzialność za naruszenie prawa pacjenta do godnej śmierci lub nieludzkie traktowanie w rozumieniu Konwencji; natomiast zaprzestanie terapii w okolicznościach, w których była ona konieczna dla ratowania zdrowia lub życia pacjenta, może narazić lekarza na odpowiedzialność za naruszenie zasad sztuki lekarskiej, a w skrajnych przypadkach na odpowiedzialność karną”¹¹. Waszkiewicz przedstawia problemy lekarzy i sądów wynikające z braku regulacji OPF:

W art. 34 ust. 3 [ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty – A.E.K.] stanowi on, że w stosunku do osoby małoletniej, ubezwłasnowolnionej lub niezdolnej do świadomego wyrażenia pisemnej zgody, lekarz może wykonać zabieg lub zastosować metodę leczenia bądź diagnostyki po uzyskaniu zgody przedstawiciela ustawowego, a w przypadku braku takiej osoby po uzyskaniu zezwolenia sądu opiekuńczego [...]. Względem takiej osoby, w razie utraty możliwości wyrażenia świadomej zgody, władnym do jej wydania pozostaje sąd opiekuńczy. W teorii lekarz powinien zwracać się do sądu o zgodę za każdym razem, kiedy zaistniałaby potrzeba wykonania zabiegu, badania bądź przeprowadzenia leczenia. Nie ma w takiej sytuacji zgodnie z literą prawa możliwości, aby lekarz wnioskował o udzielenie zgody do rodziny pacjenta. Takie rozwiązanie w praktyce okazuje się kompletnie niefunkcjonalne. Utrudnia ono w dużej mierze

¹⁰ M. Boniecka, F. Sztandera, *Kryteria dyferencjacji dozwolonego od niedozwolonego zaniechania terapii – aspekty socjologiczne i prawne*, MW 2018, nr 10, s. 60, 1579518421_05-boniecka-sztandera.pdf (nil.org.pl) [data dostępu: 12.10.22]; M. Syska, *Medyczne oświadczenia pro futuro na tle prawnoporównawczym*, Warszawa 2013, s. 254.

¹¹ M. Boniecka, F. Sztandera, dz. cyt., s. 61.

działalność lekarzy i niepotrzebnie angażuje w proces decyzyjny sąd. Zabieganie o zgodę sądu powinno być ostatecznością¹².

W praktyce jednak w takiej sytuacji na ogół lekarze zwracają się do rodziny pacjenta o zgodę na zabieg medyczny¹³. Jak piszą autorzy projektu ustawy dotyczącej pełnomocnika medycznego: „Jeśli lekarze dosłownie trzymaliby się litery prawa, sądy zostałyby nadmiernie obciążone zawiadomieniami o konieczności wykonania kolejnego świadczenia medycznego wobec niekompetentnych pacjentów”¹⁴.

Wpływa to również na dylematy bioetyczne lekarzy i naraża ich na odpowiedzialność karną. Jak piszą Przybyłek i inni: „Lekarze coraz częściej podkreślają, że wspomniana niejednoznaczność wpływa na ich poczucie bezpieczeństwa. Obawiają się oni bowiem, że poszanowanie woli pacjenta wobec zaprzestania terapii, szczególnie nieprzytomnego, który takie oświadczenie woli wyraził wcześniej, może skutkować pociągnięciem do odpowiedzialności zawodowej, cywilnej lub karnej”¹⁵. Trzeba też dodać, że taki dokument zdejmowałby ciężar odpowiedzialności z członków rodziny, a także pozwoliłby uniknąć konfliktu w rodzinie w razie odmiennych opinii i światopoglądów.

2. Inicjatywy ustawodawcze dotyczące Oświadczenia *Pro Futuro*

Podjęte zostały w Polsce inicjatywy ustawodawcze mające doprowadzić do pełnego uregulowania problematyki funkcjonowania OPF. Najważniejszym dotychczas przedsięwzięciem jest projekt ustawy Polskiej Grupy

¹² K. Waszkiewicz, dz. cyt., s. 135.

¹³ R. Grzejszczak, M. Szeroczyńska, *Praktyka wyrażania zgody zastępczej za pacjentów faktycznie niekompetentnych: raport z badań*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2012, t. 4, s. 87–108.

¹⁴ M. Szeroczyńska i in., *Instytucja pełnomocnika medycznego w Polsce – stanowisko Polskiej Grupy Roboczej ds. Problemów Etycznych Końca Życia*, „Medycyna Praktyczna” 2016, nr 5, s. 104.

¹⁵ E. Przybyłek i in., dz. cyt., s. 296.

Roboczej do spraw Problemów Etycznych Końca Życia. Grupa ta została powołana w 2008 r. z zamiarem wypracowywania propozycji postępowania w przypadku różnych sytuacji związanych z potrzebą podejmowania decyzji medycznych pod koniec życia chorego¹⁶. Przygotowała ona stanowisko odnośnie do przyszłych przepisów dotyczących pełnomocnika medycznego. Autorzy proponują wprowadzenie do prawa polskiego instytucji pełnomocnika medycznego, wskazując zasady powoływania, zadania i zakres jego odpowiedzialności w świetle Rekomendacji nr 11 Rady Europy z 2009 r.¹⁷

Autorzy definiują nową instytucję w ten sposób: „Pełnomocnik medyczny to wybrana przez pacjenta osoba, która reprezentuje jego wolę, stanowisko oraz interesy w sytuacji, gdy sam pacjent nie może lub nie chce tego uczynić samodzielnie”¹⁸. Pełnomocnictwo może trwać tymczasowo lub do końca życia, ale może być odwołane w każdym czasie przez mocodawcę (pacjenta). „Zakres działania pełnomocnika medycznego dotyczy decyzji medycznych podejmowanych w imieniu mocodawcy, a więc takich, do których uprawniony byłby sam pacjent na mocy przysługujących mu praw”¹⁹. Powinien on uwzględniać i szanować wolę, autonomię i wyznawane wartości pacjenta. „Głównym zadaniem pełnomocnika medycznego jest więc odzwierciedlenie rzeczywistego i zarazem subiektywnego stanowiska pacjenta oraz jego późniejsza realizacja. W związku z tym wskazane jest, aby pełnomocnikiem pacjenta ustanawiać osobę, którą pacjent zna i darzy zaufaniem, co ma dawać gwarancję uszanowania jego woli”²⁰. Osoba pełnomocnika (może to być kilku pełnomocników) powinna być wyznaczona przez pacjenta w formie pisemnej (zalecane) z dwoma świadkami lub w formie ustnej. „Pełnomocnictwo ustne powinno być od razu spisane przez jednego ze świadków i podpisane przez dwóch świadków oraz mocodawcę,

¹⁶ M. Szeroczyńska i in., *Instytucja pełnomocnika medycznego w Polsce...*, s. 102–112.

¹⁷ Rekomendacja nr 11 Rady Europy dotyczy stałych pełnomocników (ang. *Continuing power of attorney*) i uprzednich oświadczeń na wypadek niezdolności wyrażenia woli przez pacjenta. Więcej na ten temat zob.: tamże, s. 103.

¹⁸ Tamże, s. 102.

¹⁹ Tamże, s. 103.

²⁰ Tamże, s. 103.

jeśli jest w stanie to uczynić”²¹. Warunkiem obowiązywania pełnomocnictwa jest zapoznanie z nim lekarza, który dołącza dokument do historii choroby pacjenta. Lekarz ten powinien zarejestrować dokument w elektronicznej historii choroby pacjenta. Pełnomocnik w imieniu pacjenta decyduje o zgodzie lub sprzeciwie na postępowanie medyczne. Nie może on jednak decydować w kwestiach medycznych niezgodnie z wolą pacjenta wyrażoną w OPF. Dlatego sądzę, że należy połączyć w jednym dokumencie Oświadczenie *Pro Futuro* i wyznaczenie pełnomocnika, a także – jeśli taka jest jego wola – inne decyzje, np. dotyczące pobrania narządów do transplantacji czy też zgody na przekazanie swojego ciała po śmierci do celów dydaktycznych i naukowych uczelni medycznej.

Projekt ten zapewnia poszanowanie autonomii pacjenta, który sam wyznacza na pełnomocnika osobę godną zaufania. „Autorzy stoją na stanowisku, że pacjent będzie zawsze lepiej niż jakakolwiek inna osoba lub instytucja wiedział, kto najlepiej się nadaje do reprezentowania jego interesów w sprawach dotyczących opieki zdrowotnej”²². Projekt ten nie wymusza na nikim wyznaczenia pełnomocnika, jeśli pacjent takiej woli nie ma lub ma zaufanie do członków rodziny.

Naczelna Rada Lekarska, w stanowisku nr 19/16/VII z dnia 4 listopada 2016 r. „w sprawie stworzenia w polskim prawie instytucji pełnomocnika medycznego”, w pełni poparła przedstawioną przez Polską Grupę Roboczą do spraw Problemów Etycznych Końca Życia propozycję²³. Rzecznik Praw Obywatelskich, Adam Bodnar, wyraził swoją opinię, w której zwrócił uwagę, że: „Istniejące regulacje w sposób niewystarczający chronią autonomię pacjentów niezdolnych do świadomego wyrażenia zgody, a jednocześnie nieposiadających przedstawiciela ustawowego”²⁴. W 2017 r. napisał w tej sprawie do Ministra Zdrowia, Łukasza Szumowskiego, z prośbą o podjęcie działań legislacyjnych mających na celu prawne uregulowanie instytucji

²¹ Tamże, s. 109.

²² Tamże, s. 111.

²³ K. Waszkiewicz, dz. cyt., s. 133.

²⁴ Rzecznik praw obywatelskich, Adam Bodnar, Do_MZ_oswiadczenia_pro_futuro_5.02.2021.pdf (brpo.gov.pl) [data dostępu: 12.10.22].

pełnomocnictwa medycznego. Ponowił swoją prośbę w 2021 r. do Adama Niedzielskiego.

Już w 2013 r. grupa prawników i lekarzy związanych z Warszawskim Hospicjum dla Dzieci przygotowała projekt ustawy, który z jednej strony porządkuje obecne przepisy dotyczące wyrażania zgody i sprzeciwu na leczenie, w tym także kwestie dotyczące zgody zastępczej, z drugiej – wprowadza wprost instytucje uprzedniego oświadczenia pacjenta oraz pełnomocnika medycznego²⁵. Projekt został skierowany do Kancelarii Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego z wnioskiem o podjęcie inicjatywy ustawodawczej.

Projekt zmian w ustawie o prawach pacjenta z 2013 r. przygotował również Ruch Palikota. Zawierał on wskazówki dotyczące wyrażenia przez pacjenta w formie pisemnej zgody lub sprzeciwu wobec określonych świadczeń zdrowotnych na wypadek, gdyby pacjent znalazł się w stanie uniemożliwiającym świadome wyrażenie zgody lub sprzeciwu. Dyspozycje takie byłyby rejestrowane w Centralnym Rejestrze Dyspozycji na Przyszłość. Komisja Ustawodawcza odrzuciła ten projekt.

3. Wnioski odnoszące się do koniecznych zmian prawnych i w praktyce lekarskiej

- 1) Oświadczenie *Pro Futuro* rozwiązałyby w dużym stopniu problemy niedostatecznej ochrony autonomii pacjenta oraz bioetyczne i praktyczne kwestie, przed jakimi stoją lekarze w sytuacji pacjenta, który utracił zdolność komunikowania się.
- 2) Szczegółowe regulacje powinny być zawarte w ustawie o zawodzie lekarza oraz prawach pacjenta – bezpośrednio odnoszącej się do Oświadczenia *Pro Futuro* oraz pełnomocników medycznych.
- 3) W takiej ustawie powinno się wyraźnie stawiać nad wolą pełnomocnika medycznego pisemne uprzednie Oświadczenie *Pro Futuro*

²⁵ K. Waszkiewicz, dz. cyt., s. 133.

pacjenta. Dobrym rozwiązaniem byłoby połączenie tych dwóch kwestii w jednym akcie. Pełnomocnicy medyczni powinni mieć kopie OPF pacjenta, podpisane przez siebie, aby nie było niezgodności ich opinii z wolą pacjenta i konfliktu między nimi.

- 4) Ważne jest utworzenie centralnego, ogólnopolskiego Rejestru Oświadczeń *Pro Futuro* wraz z wyznaczonymi pełnomocnikami, który lekarz przed dokonaniem interwencji miałby obowiązek sprawdzić.
- 5) Dopiero wprowadzenie ustawy o OPF uszanowałoby pacjenta jako podmiot decydujący o własnym życiu oraz jego prawo do godnego umierania.

LUCYNA TYSZKA

Owce przyglądają nam się z daleka. Na całej łące jest ich więcej niż uczestników ceremonii, ale przecież nie ma nas wielu – zaledwie 24 osoby, a i to dużo ponad dozwolone 10. Jest lockdown, rząd ograniczył liczbę uczestników uroczystości pogrzebowych do 10. Do niektórych miejsc, jak na przykład do krematoriów, wpuszczanych jest zaledwie 6 osób, a czas trwania uroczystości ograniczony jest do 20 minut. Dlatego nie będzie kremacji... A chcieliśmy rozrzucić Jego prochy w miejscach, które ukochał... Pozbawieni wyboru, dzwoniemy do miejsca, któremu, jako jedynemu, w naszej opinii powierzyć możemy ciało naszego Syna. Leedam zrzesza osoby, które swoje ziemie przeznaczyły na pochówek naturalny, który tu, gdzie mieszkamy, w Wielkiej Brytanii, praktykowany jest od wielu lat, choć prawdziwą popularność i rozgłos zyskał dopiero w ostatnim dziesięcioleciu.

Gdy, kilka lat temu, pierwszy raz odwiedziliśmy teren naturalnego pochówku znajdujący się w Usk, w południowej Walii, doznałam swobodnego zachwyty połączonego z ulgą – nareszcie znalazłam ziemię, w której chciałabym spocząć na wieczność. Kojąca wzrok zieleń rozpościerających się przede mną wzgórz, wolno przesuwane się obłoki, wiatr delikatnie szumiący w konarach starych drzew... Teren w niczym nie przypominał cmentarza, a przecież nim był. Gdzieś tam pasły się krowy, nad kwiatami krążyły zaaferowane pszczoły. To miejsce, choć oddane śmierci, pełne było życia. Zdałam sobie sprawę, że to właśnie wkomponowanie śmierci w życie (lub na odwrót?) stwarza równowagę w świecie, że to dzięki ich nieprzerwanemu tańcowi, tu oto widocznemu, możemy przetrwać nawet największą tragedię. Nie odgradzając się od niej cmentarnym murem czy ciężkimi nagrobnymi płytami, ale mając możliwość przebywania w miejscu,

które w sposób dobitnie namacalny daje dowód na to, że bez śmierci życie nie byłoby możliwe...

„Chciałabym pochować ciało mojego Syna na państwa ziemi” – mówię trzęsącym się głosem. „A gdzie konkretnie? – pyta Pani, do której się dodzwoniłam – bo mamy kilka terenów przeznaczonych na pochówek”. Okazało się, że najbliższy (co w czasie lockdownu, gdy przemieszczanie się również objęte zostało restrykcjami, miało olbrzymie znaczenie) znajdował się około 30 km od naszego miejsca zamieszkania, na obrzeżach miejscowości Bath, z którą mieliśmy wiele pięknych wspomnień. W ostatnich kilku latach w Leedam przybyło siedem nowych miejsc pochówku. O tym znajdującym się w okolicach Bath nie wiedziałam.

Na „naszej” łące pod Bath, w odróżnieniu od tej w Usk, pasą się owce. Wiosną na świat przychodzą jagnięta – małe, ciekawe świata, podchodzą najbliżej. Beczą cicho, jakby pytały zdziwione, co robimy na ich łące. A my stoimy w dużym kręgu wokół wykopanego w ziemi dołu, w którym, w trumnie z trawy morskiej, spoczywa ciało naszego Syna. Respektując przepisy zakazujące zbliżania się do siebie, zamiast za ręce, trzymamy się za dwumetrowe gałęzie jesionu z naszego ogrodu. Teraz łączą nas one, gdy wsłuchani w dźwięki melodii płynącej z głośnika Bluetooth kołyszymy się w jej rytm, śpiewając razem słowa refrenu. Nad naszymi głowami krąży jastrząb. Pędzone przez porywisty wiatr mydlane bańki fruną daleko poza łąkę, wysoko do nieba. To kolejny punkt uroczystości pogrzebowej – uczestnicy, każdy wyposażony w swój zestaw do baniek, przechadzają się po łące i z intencją, modlitwą, wdzięcznością lub czymkolwiek, co chcą powiedzieć naszemu zmarłemu Synowi, dają im odlecieć w przestrzeń. Piękny, wzruszający widok. Na koniec na trawie obok grobu z wcześniej przyniesionych szyszek, muszelek i kamieni układamy olbrzymie serce. Niektóre z kamieni pochodzą z miejsc, które już na zawsze kojarzyć będą się z tym, którego żegnamy. Przez cały czas trwania ceremonii istnieje możliwość zabrania głosu – podzielenia się swoimi refleksjami czy wspomnieniami. Kilka osób korzysta z tej okazji. Nie mamy scenariusza, nie jesteśmy też ograniczeni czasem – na łące możemy pozostać aż do zmierzchu. Oprócz kilku, wcześniej

zaplanowanych przeze mnie punktów uroczystość toczy się niejako sama. Gdy wybrzmia ostatnie dźwięki muzyki, opuścimy łąkę, trumnę z trawy morskiej przykryje ziemia, owce ucztować będą, ogryzając z łodyg pozostawione na grobie kwiaty... My udamy się do sąsiadującego z łąką sadu. Tam, w cieniu jabłoni mających uhonorować pochowane nieopodal osoby, rozłożymy koce i jeść będziemy wcześniej zamówioną pizzę. Nasz Syn uwielbiał pizzę, nie mogło jej zabraknąć. Późnym popołudniem wszyscy rozjadą się do domów. Łąkę, niczym kołdra, otuli wieczorna mgła.

Na Łąkę Naszego Syna, jak ją nazwaliśmy, powracać będziemy często. Będziemy siedzieć na kocu albo na turystycznych krzeselkach, czasami leżeć, z twarzą przytuloną do ziemi. Gdy wiatr wiać będzie zbyt mocno, usiądziemy w zaciszu pod nieopodal rosnącym dębem – to tam zwykle rozsypywane są prochy.

Na grobach nie ma tabliczek, z czasem wszystkie zrównają się z ziemią, zarosną... Ci, którzy przychodzą tu regularnie, orientują się według naturalnych wskazówek – wzgórze, krzew, furtka, kamień. Ci, którzy nie wiedzą, gdzie pochowana jest osoba, którą przyszli odwiedzić, mogą posłużyć się specjalną aplikacją lub wcześniej otrzymanymi parametrami. Mogą też zwyczajnie przysiąść na skraju łąki na ławce, nad którą tablice z imionami, nazwiskami i datami układają się w równe, coraz wyższe rzędkie... i nie szukać – ich zmarły jest przecież wszędzie.

I choć pozostawione na grobie płatki róży zjedzone zostaną przez owce zaraz po naszym odejściu, nie mamy do nich o to pretensji – w końcu nic nie trwa wiecznie... Chociaż... patrząc na bujną zieloną trawę porastającą to miejsce, chłonąc jego spokój i harmonię, trudno nie oprzeć się wrażeniu, że śmierć tak właściwie niczego nie kończy...

PAULA KIELAR

Śmierć w sieci. Antropologiczne interpretacje cmentarzy internetowych

Niniejszy artykuł jest analizą funkcjonowania problematyki eschatologicznej w Internecie. Refleksją objęłam fenomen cmentarza internetowego w kontekście socjologicznym, a zwłaszcza w odniesieniu do koncepcji przestrzeni symbolicznej. W rozważaniach stosowałam metodologię Cliforda Geertza zwaną „podejściem interpretacyjnym”. Artykuł stanowi część pracy magisterskiej, która powstała w roku 2009 w Instytucie Kultury Polskiej na Uniwersytecie Warszawskim. W kontekście tego, jak szybko rozwija się technologia oraz jak mocno wpływa na zmianę zachowania człowieka, można uznać badania tu przedstawione za historyczne. Minęło 13 lat od powstania pracy, w tym czasie częściowo zmieniły się również elementy badania. Z tego powodu opatruję wybrane aspekty badań czy powstałe wtedy wnioski aktualnym komentarzem.

Przed powstaniem Internetu cmentarz był przestrzenią świętą, w której spotykali się żywi i umarli. Zmieniało się jego położenie w przestrzeni miejskiej: w starożytności znajdował się daleko poza granicami miast, by w średniowieczu powrócić i skupić się wokół miejskich katedr, następnie znów rozłożył się poza miastem, często na niewielkim wzniesieniu przy głównej drodze. Nekropolie wędrowały, zmieniały swój charakter, ale nigdy nie zmieniły swojej głównej funkcji – zawsze pozostawały miejscem chowania zmarłych.

Cmentarze w Internecie istnieją na styku trzech światów: realnego, wirtualnego oraz świata zmarłych. W artykule poddam refleksji funkcje

cmentarza internetowego oraz poszukam odpowiedzi na pytanie, dla kogo zostały stworzone wirtualne nekropolie.

1. Cmentarze internetowe. Czym są, jak wyglądają, jak się ich używa

W polskiej przestrzeni internetowej cmentarze pojawiły się według mojej wiedzy w 2006 r. Nie jestem w stanie powiedzieć, dlaczego akurat wtedy. Zdaje się jednak, że Internet, podobnie jak każda inna przestrzeń medialna, jest poddany różnym modom. Ponadto sieć jest bardzo szybkim nośnikiem idei i pomysłów. Jeśli w którymś miejscu na świecie powstaje strona, która jest dobrze odbierana przez społeczeństwo lokalne i do tego szybko zwiększa swoją oglądalność, jej kopie w językach narodowych rozprzestrzeniają się po świecie. Ten globalny sposób wykorzystywania pomysłów był wcześniej znany z telewizyjnych programów rozrywkowych, tzw. formatów, które – nagrywane w językach narodowych – opierają się na tym samym scenariuszu.

Skupiając się na analizie i klasyfikacji internetowych nekropolii, należy przede wszystkim wymienić: księgę pamiątkową, wirtualne filie realnych cmentarzy, nekropolię animowaną oraz cmentarze dla zwierząt.

1.1. Księga pamiątkowa

Księga pamiątkowa jest to rodzaj strony internetowej, który przypomina odrobinę bazę danych. Znajdują się na niej imiona i nazwiska zmarłych osób, z których każdej poświęcono osobną stronę.

Przykładem księgi pamiątkowej jest portal internetowy www.zaduszki.com. Strona, o dość minimalistycznej stylistyce, wykonana jest bardzo starannie, a poruszanie się po niej może być intuicyjne. Ze strony

głównej jest wejście do kilku zakładek. Pierwsza z nich to *Misja*¹ – tu dokładnie wytłumaczona jest rola strony. Kolejną zakładką jest *Cmentarz*². Zbudowana bardzo małymi środkami, wygląda po prostu jak lista osób zmarłych, którzy ułożeni są na niej w kolejności dat śmierci. Można tu skorzystać z wyszukiwarki, by odnaleźć konkretną osobę, lub przejrzeć po kolei listy, na których nazwiska ułożone są w kolejności alfabetycznej. Na każdej stronie zakładki *Cmentarz* znajduje się dziesięć nazwisk. Po kliknięciu na nazwisko użytkownik zostaje przeniesiony w miejsce poświęcone wybranej osobie. Można tam zobaczyć fotografie, kluczowe daty z życia zmarłego, a także epitafium i życiorys. Można tu również umieścić film oraz założyć księgę kondolencyjną. Jest możliwość zabezpieczenia zawartości hasłem, co pozwala ograniczyć dostęp odwiedzających wyłącznie do rodziny i przyjaciół. Zarówno rejestracja w serwisie, jak i dostęp do niego są bezpłatne. Zwolnione z opłat jest także samo wystawienie grobu. Opłatom podlega wyłącznie zapalanie wirtualnych zniczy. Można zapalić świeczkę małą za złotówkę, średnią za 5 złotych, dużą za 9 złotych lub wieczystą za 49 złotych (ta podobno nigdy nie gaśnie). Prócz usług wirtualnych firma posiada również ofertę związaną ze światem realnym. Można zamówić w niej kompleksową opiekę nad konkretnym grobem, który znajduje się na terenie Polski. Kolejną usługą jest *Ostatnie pożegnanie*, polegające na rozesłaniu pośmiertnego e-maila. Wiadomość wraz z załącznikiem może trafić do wcześniej wybranych członków

¹ „Misją strony Zaduszki jest stworzenie możliwości Uczczenia Pamięci Naszych Zmarłych w nowoczesny i nieznany dotąd sposób. Naszą ofertę kierujemy do tych wszystkich, którym droga jest pamięć o ich zmarłych bliskich i jednocześnie nie jest im obca umiejętność porozumiewania się z innymi po przez Internet. Proponujemy wysokiej jakości usługi, które mamy nadzieję pomogą Państwu ukoić ból po stracie Drogich Wam Osób. Stworzą możliwość złożenia symbolicznego wyrazu szacunku dla zmarłych spoczywających w miejscach odległych lub nieznanach. Zdajemy sobie sprawę, że w świecie tak pełnym obowiązków, nie zawsze mamy czas i możliwość by odwiedzić groby naszych bliskich tak często jak byśmy tego pragnęli. Zaduszki stwarzają taką szansę. W każdej chwili możecie Państwo złożyć hołd tym, którzy odeszli. Jesteśmy przekonani, że informacje o Naszych Zmarłych Bliskich, zapisane w formie cyfrowej przetrwają dłużej niż ich nagrobki. Pragniemy zapewnić państwa, że szczególną troskę przykładamy do zagwarantowania temu serwisowi należytej powagi. Wszystkie napływające do nas informacje będą starannie analizowane, tak by na nasze strony nie przedostały się żadne nie licujące z tą powagą treści” (<http://www.zaduszki.com/> [data dostępu: 10.04.2009]). W cytatach przywołanych ze stron internetowych zachowano oryginalną pisownię – P.K.

² <http://www.zaduszki.com/memorial.php?mode=lista> [data dostępu: 10.04.2009].

rodziny i przyjaciół (lub wrogów) tuż po śmierci nadawcy. Argumentem przemawiającym za skorzystaniem z tego typu oferty jest to, że jeśli przyszły zmarły napisze list pożegnalny i zostawi go w świecie rzeczywistym, może on gdzieś zaginąć lub po prostu nie zostać znaleziony. E-mail natomiast ma być drogą niezawodną, m.in. dzięki temu, że wysłanie go zostaje zlecone wyspecjalizowanej firmie. W ofercie można znaleźć również opcję stworzenia własnego epitafium, które po śmierci klienta ukaże się na specjalnie przygotowanej stronie. Ma to być swego rodzaju głos zza grobu, pośmiertna wiadomość dla pozostałych na ziemi przyjaciół i bliskich. Do tej pory testament był zazwyczaj ostatnią wiadomością, jaką zmarły zostawiał na ziemi. Przez to, że dokument ten rozporządza głównie majątkiem zmarłego, często staje się on przedmiotem sporów najbliższej rodziny. Być może możliwość napisania własnego epitafium i pośmiertnego e-maila pozwala mieć nadzieję, że ci, którzy zostaną na ziemi, łatwiej osiągną spokój i zgodę. Ważne jest nie tylko rozporządzenie majątkiem, lecz także osobisty przekaz, kilka ciepłych słów. Mogę się tylko domyślać, co znajduje się w takim ostatnim pożegnaniu z bliskimi, które człowiek chce do nich rozesłać po śmierci. Na stronie nie można rozróżnić, które epitafia zostały napisane przez samych zmarłych, a które przez przyjaciół zakładających im wirtualne groby.

Znajdują tu również groby stworzone specjalnie dla osób publicznych, założone przez administratorów – można zapalić świeczkę Markowi Grechucie, Hance Bielickiej czy Stanisławowi Lemowi. Ma to, jak sądzę, spełniać funkcję popularyzacyjną serwisu. Dzięki możliwości wspomniania kogoś znanego trafia na stronę więcej użytkowników.

Strona www.zaduszki.com nie istnieje już w roku 2022, a jej domena jest wystawiona na sprzedaż. Nie udało mi się znaleźć strony, która byłaby równie funkcjonalna. Istnieje jednak strona: www.ogrodywspomnien.pl, która przejęła większość funkcji witryny [zaduszki.com](http://www.zaduszki.com), ale jest dużo bardziej rozbudowana. Można na niej opublikować m.in. wspomnienia³ o bliskich, które również wyświetlają się w postaci list. Podobnie można stworzyć profil

³ <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/wspomnienia> [data dostępu: 10.12.2022].

osoby zmarłej i umieścić w nim informacje dotyczące dat życia i śmierci, krótki życiorys, informacje genealogiczne oraz dodać zdjęcia i założyć księgę kondolencyjną. Na profilu osoby zmarłej możemy zobaczyć kondolencje umieszczone przez innych użytkowników portalu czy grafiki zakupionych specjalnie kwiatów wraz z datami. Ogrody wspomnień mają jeszcze jedną ciekawą funkcję, która odróżnia je od zaduszek, a mianowicie: sprawiają wrażenie serwisu zbudowanego specjalnie dla osób żyjących, którego głównym zadaniem jest zbieranie wspomnień z różnych etapów życia, a śmierć jest po prostu ostatnim etapem naszej ziemskiej wędrówki. Tak też strona zachęca do digitalizowania zbiorów fotograficznych zalegających w starych albumach, dodawania szczegółowych informacji genealogicznych oraz budowania i publikowania całego drzewa genealogicznego. Podczas zakładania profilu można m.in. dodać herb lub skorzystać z kalkulatora przeżytych dni. Strona ma wiele rozbudowanych funkcji, przy czym te związane ze śmiercią i wspominaniem zmarłych są tylko jednym z elementów. Na stronie możemy znaleźć również informacje dotyczące polskich cmentarzy poza granicami kraju⁴ – są to bazy danych oparte na zinwentaryzowanych nagrobkach mieszczących się np. w Paryżu czy w Lyonie (gdzie zostali pochowani polscy żołnierze), jak również w Domaczowie czy Kobryniu. Każdy ze zbiorów opisany jest danymi identyfikacyjnymi poszczególnych osób, jeśli udało się je odczytać, oraz bardziej ogólnymi informacjami: liczbą osób pochowanych, średnią długością życia i podziałem na płcie. Strona umożliwia również prowadzenie poszukiwań genealogicznych⁵, a także szukanie informacji dotyczących osób zmarłych lub zaginionych. Sam serwis określa swoją funkcjonalność w sposób następujący:

Witajcie w Ogrodach Wspomnień – serwisie stworzonym z myślą o osobach, które zapisały się w Waszej pamięci. Zastanówcie się, jaką postać chcielibyście przybliżyć innym użytkownikom tej strony. Czy będzie to ktoś z rodziny, czy po prostu znajomy. Podzielcie się informacjami na jej temat. Stwórzcie własny

⁴ <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/cmentarz-internetowy>,³⁷ [data dostępu: 10.12.2022].

⁵ <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/poszukiwania> [data dostępu: 10.12.2022].

album wspomnień, może na tej drodze uda Wam się spotkać innych ludzi związanych z opisywaną osobą. Pragniemy zainteresować Was możliwością zamieszczania na łamach naszego serwisu wspomnień rodzinnych, jak również tych związanych z szeroko pojętą przyjaźnią. Chcemy, aby to miejsce w Internecie stało się wyjątkową i zarazem wieczną pamiątką po bliskich, którzy żyją wśród nas, jak i tych, których już nie ma w naszym gronie⁶.

Możemy przeglądać innych użytkowników serwisu, czytać wspomnienia, ogłoszenia, a także zaglądać do zeskanowanych dokumentów wrzucanych do sieci. Z pewnością serwis ten ma szczególne znaczenie dla osób budujących własne drzewa genealogiczne lub szukających informacji.

1.2. Wirtualne filie realnych cmentarzy

Coraz częściej cmentarze istniejące w świecie realnym mają swoje strony internetowe. Można na nich odnaleźć podstawowe informacje – numery telefonów czy godziny otwarcia, a także szczegółowe tabele opłat. Można tu także skorzystać np. z wyszukiwarki kwater. Przykładem takiego rozwiązania jest strona Cmentarza Żydowskiego⁷, który mieści się przy ul. Okopowej w Warszawie. Możliwość wirtualnego wędrowania daje również strona żydowskiej nekropolii w Mińsku Mazowieckim⁸. Cmentarz ten istnieje w postaci interaktywnej mapy, której sektory powiększają się za pomocą kliknięcia. Wybrany obiekt zamienia się w fotografię konkretnych grobów. Obok zdjęcia znajduje się tłumaczenie napisów na nagrobkach (imię, nazwisko, data śmierci oraz epitafium – jeśli istnieje). To właśnie cmentarze żydowskie były pierwszymi w pełni zinwentaryzowanymi nekropoliami, które znalazły się w sieci. Zapewne ma to związek z częstymi poszukiwaniami dalekich krewnych prowadzonymi przez Żydów rozrzuconych po całym świecie. Internet znakomicie się do tego nadaje.

⁶ <https://www.ogrodywspomnien.pl/index/faq> [data dostępu: 10.12.2022].

⁷ www.cemetery.jewish.org.pl [data dostępu: 11.04.2009].

⁸ www.jewish.org.pl/minsk [data dostępu: 11.04.2009].

Po 13 latach od przeprowadzenia moich badań formuła zarządzania stronami cmentarzy żydowskich odrobinę się zmieniła. Większość cmentarzy żydowskich w Polsce zinwentaryzowano, a dokumentację fotograficzną oraz wszystkie informacje szczegółowe umieszczono na indywidualnych podstronach, które zebrane są na stronie prowadzonej i redagowanej przez zespół społeczny: <http://cmentarze-zydowskie.pl/>. Na stronie tej można znaleźć szczegółowe informacje dotyczące położenia każdego z cmentarzy, historii obiektów, dane dotyczące pochówków oraz własności ziemi. Co ciekawe, na stronie można również znaleźć historie tzw. żydowskich cmentarzy gościnnych, które znajdują się w innych krajach, m.in. w Białorusi, Ukrainie, Litwie, ale również USA. Informacje o pochowanych na cmentarzach żydowskich w naszym kraju zebrała natomiast Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce, która stworzyła zbiory fotograficzne nagrobków oraz opracowała bazy danych i udostępniła je w sieci wszystkim osobom zainteresowanym genealogią polskich Żydów⁹.

Idąc za cmentarzami żydowskimi, również miejskie cmentarze komunalne stworzyły swoje wirtualne wersje. Na stronie miasta Poznania można skorzystać z wyszukiwarki osób pochowanych na poznańskich cmentarzach. Informacja znaleziona w *Dzienniku Internautów* głosi:

Mapy cmentarzy komunalnych są połączone z wyszukiwarką miejsca pochowania, która dokładnie wskaże poszukiwane groby. Ponadto można zobaczyć i wydrukować plan dojścia do danego miejsca oraz sprawdzić rozkład jazdy autobusów i tramwajów zatrzymujących się w pobliżu cmentarzy¹⁰. Podobne wyszukiwarki posiadają również komunalne cmentarze warszawskie¹¹.

W roku 2009 nie udało mi się znaleźć w sieci strony cmentarza, na której można by dodawać groby czy zapalać wirtualne świece. Często natomiast można znaleźć na nich informacje dotyczące dodatkowych usług

⁹ https://cemetery.jewish.org.pl/page/p_sponsors [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁰ <http://di.com.pl/archiwum/11754.html> [data dostępu: 12.04.2009].

¹¹ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/mapa.htm> [data dostępu: 15.04.2009].

wykonywanych przez pracowników cmentarza (mycie pomnika, wykładanie kwiatów, zapalanie zniczy). Zamówienie takiej usługi umożliwia Internet. Następnie wykonawca – by udowodnić, że wzorowo wykonał swoje zadanie – wysyła zamawiającemu dowody rzeczowe, czyli plik zdjęć z posprzątanego i zadbanego grobu. Okazuje się, że opieka nad grobami, prowadzona przez cmentarze realne lub wirtualne, a także różne firmy handlowo-usługowe, stała się w Polsce bardzo popularna. Świadczy o tym liczba tego typu punktów usługowych na rynku.

Obecnie internetowe wyszukiwarki grobów czy lokalizatory grobów są często integralną częścią stron każdego z cmentarzy lub stron zarządców poszczególnych nekropolii¹². Dzięki nim w łatwy sposób można wyszukiwać pochowanych, używając samego nazwiska lub daty zgonu. Wśród funkcji często można znaleźć możliwość wydrukowania mapy dojścia do konkretnej kwatery czy osoby pochowanej. W sieci powstała również ogólnopolska wyszukiwarka osób pochowanych¹³, która jest połączoną bazą ponad 1300 cmentarzy w całej Polsce i w której można wyszukać osoby pochowane, korzystając z imienia, nazwiska, miasta lub województwa. Administratorzy zapewniają, że baza ta jest na bieżąco aktualizowana przez zarządy cmentarzy.

Cmentarze komunalne zarządzane przez miasto często mają dodatkowo wspólne strony internetowe¹⁴, na których są zbierane najważniejsze informacje dotyczące wszystkich takich cmentarzy. Możemy na nich sprawdzić takie bieżące sprawy, jak: najbliższy termin kremacji, rezerwacja terminu pogrzebu, cenniki, a na koniec wypełnić ankietę satysfakcji¹⁵. Znajdziemy tam wszelkie druki¹⁶, informacje organizacyjne, np. zasady wjazdu na teren

¹² <http://www.rakowice.eu/>, <https://www.zck-krakow.pl/locator>, <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/mapa/szukaj.php>, https://cmentarze.szczecin.pl/chapter_11975.asp [data dostępu: 9.12.2022].

¹³ <https://grobnet.com/> [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁴ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/> [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁵ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/mapa/ankieta.php> [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁶ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/cmentarnictwo/druki-do-pobrania> [data dostępu: 9.12.2022].

cmentarzy¹⁷, ale również akty prawne¹⁸ czy wymogi związane z przygotowaniem grobu przez osobę żyjącą, czyli tzw. grobu za życia¹⁹. Strony te powstały zarówno dla mieszkańców, którzy mogą poszukiwać informacji, jak i dla biznesu funeralnego, który skoncentrowany jest wokół nekropolii (domy pogrzebowe mające bezpośredni i szybki dostęp do najważniejszych informacji dotyczących sytuacji na cmentarzach, handlarze dzierżawiący nieruchomości od zarządów cmentarzy).

Podczas aktualizacji informacji w roku 2022 udało mi się znaleźć stronę cmentarza²⁰, na której można zapalić wirtualny znicz. Cmentarz Bródnowski w Warszawie ma aktywną taką funkcję. Dzięki wyszukiwarce możemy nie tylko odszukać na stronie osobę pochowaną z datą urodzin, śmierci oraz terminem pogrzebu, lecz także zostawić krótki życiorys czy zapalić wirtualną świeczkę – administracja cmentarza nie pobiera za to żadnych opłat, a znicz na stronie wybranego grobu pali się przez siedem dni. Z podstrony każdego grobu dowiemy się, czy są w nim pochowane inne osoby, możemy również zgłosić błędy dotyczące umieszczonych informacji. Wszystko bardzo intuicyjnie i szybko – za pomocą jednego kliknięcia. Na stronie cmentarza dodatkowo znajdziemy informacje o rocznicach urodzin i śmierci pochowanych, możemy umieścić nekrologi²¹ lub skorzystać z mapy cmentarza. Stare Powązki, które również znajdują się w Warszawie, już takiej funkcji nie mają, podejrzewam, że może zależeć to od systemu zarządzania informacją, którego używa administracja cmentarza, oraz funkcji, które mają poszczególne systemy.

¹⁷ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/cmentarnictwo/wjazdy-na-teren-cmentarzy> [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁸ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/cmentarnictwo/obowiazujace-akty-prawne> [data dostępu: 9.12.2022].

¹⁹ <http://www.cmentarzekomunalne.com.pl/cmentarnictwo/groby-za-zycia-przekształcenia-grobow> [data dostępu: 9.12.2022].

²⁰ <https://brodnowski.grobonet.com/grobonet/start.php> [data dostępu: 10.12.2022].

²¹ <https://brodnowski.grobonet.com/nekrologi.php> [data dostępu: 10.12.2022].

1.3. Nekropolia animowana

Jest to główny przedmiot moich zainteresowań badawczych. Przede wszystkim dlatego, że wizualnie najbardziej przypomina realny cmentarz. Dzięki zastosowaniu animacji komputerowej i narzędzi graficznych może silniej oddziaływać na emocje użytkownika. Została stworzona jako kompletny, niezależny świat. Dodatkowe efekty, takie jak: muzyka, śpiew ptaków, odgłosy kroków czy szczęk otwieranej bramy, mają wytworzyć atmosferę cmentarza rzeczywistego. Doskonale obrazuje to zaawansowana technicznie i rozbudowana strona: <http://www.wirtualnycmentarz.pl/>. Wędrówkę po tym cmentarzu zaczyna się od bramy głównej.

Po jej lewej stronie znajduje się odnośnik do: www.cmentarzeswiata.pl (jest to strona poświęcona sztuce i architekturze cmentarzy na całym świecie) oraz www.cmentarzezuc.pl (strona, która pomaga w rozstaniu się z niechcianymi uczuciami – można tu pochować nienawiść do kogoś, miłość, która się skończyła, lub utracone zaufanie, a także nałóg, tęsknoty, marzenia i wiarę). Jest to jedyna znana mi strona służąca do rozstania się ze złymi emocjami lub nawykami. Kobra90 pochowała na nim uczucia do szkolnego kolegi:

2008-11-01

dodane przez Kobra90

to zaczęło się na początku szkoły średniej. niebieskie oczy, cudny uśmiech, kojący głos – to ON, mój oblubieniec. czułam do niego przywiązanie i wydawało mi się, że on do mnie też. ale myliłam się... po 2 miesiącach zaczął traktować mnie obco i już nie był taki miły. nie wiem, czy mu się znudziłam, czy też w ogóle nic do mnie nie czuł i tylko tak dobrze grał. ale wiem jedno: mimo iż tak mnie potraktował, nadal coś mnie do niego ciągnie. może on się boi tego uczucia, a może to tylko moja wyobraźnia. jeśli jednak nie pochowam tej miłości tu, na tym cmentarzu, moje serce kiedyś pęknie z rozpacz... ;(²²

²² http://www.cmentarzezuc.pl/Uczucie/Cmentarz_milosci,MWLM,4 [data dostępu: 15.04.2009].

Poza miłością można tam również pożegnać się z tęsknotą za kimś, tak jak zrobiła to mary_ann:

2008-12-06

dodane przez mary_ann

Krolewno, dzis byłyby Twoje urodziny.. 16ste.. za trzy dni minął dwa lata jak przeszłaś na drugą stronę tęczy... pusto bez Ciebie, cicho, smutno.. i tak strasznie strasznie tęskno.. nie uda się tak po prostu pochować tej tęsknoty, ale nie mówinie o niej wcale nie jej nie zmniejsza... a rozmowa o Tobie, a raczej o braku Ciebie jest dla wszystkich na tyle bolesna, że po prostu nie rozmawiamy... tak strasznie strasznie tęsknimy....²³

Doris pochowała na cmentarzu uczuć swoją wiarę w Boga następującymi słowami:

2008-11-28

dodane przez doris

Żegnam cię i chowam w wilgotnym grobie. ty którego istnienie kocham je. Kocham siebie i kocham to co robię, bo każdy nowy dzień to cud, każdy promień słońca padający na mą twarz daje mi chęć by żyć. Sama jestem sobie sterem, żeglarzem, okrętem. Porzuciłam ślepą wiarę w ciebie, nie chcę iść do twojego nieba, i wiesz co? Jestem cholernie szczęśliwa. Teraz sama sobie jestem celem i drogą po której mam do niego trafić. Razem z tobą chowam tu moje nieszczęścia, to co zrobili mi ludzie dotąd, zakopuje tu także miłość do rodziców, którzy nie byli tak idealni jak kiedyś mi się zdawało. Zakopuje tu te wszystkie złe rzeczy jakie od nich poznałam. Ale dziękuję wam tylko za jedno, tylko jedno dobre słowo jestem w stanie do was powiedzieć: dziękuję, dziękuję za to że pokazaliście mi jakie życie potrafi być okrutne, że świat nie zawsze jest kolorowy. Spoczywajcie tu z Bogiem w jakiego wierzyliście i jakiego próbowaliście mi wpoić. Teraz odchodzę swoimi drogami, nie padając na kolana przed nikim. Od nikogo nie

²³ http://www.cmentarzucuc.pl/Uczucie/Cmentarz_Tesknoty,Dla_Mojej_Krolewny,43 [data dostępu: 15.04.2009].

chcę wyjaśnień dlaczego tu jestem i co robię, bo moje istnienie jest cudem i nie potrzebuje wyjaśnień. Bo to co mam to wyłącznie mój trud i moja praca. Za nic nie muszę nikomu dziękować, niczym nie jestem dłużnikiem. Po prostu jestem sobą, Bogiem i celem dla samego siebie, najważniejszą dla mnie istotą na ziemi.

Strona cmentarza uczuć, będąca częścią strony <http://www.wirtualnycmentarz.pl>, w przeciwieństwie do innych stron tego rodzaju nie jest grupą wsparcia ani forum dyskusyjnym – służy wyłącznie do ostatecznego rozstania się z uczuciami.

Obecnie strona startowa Wirtualnego Cmentarza²⁴ wygląda inaczej. Nie istnieją już odnośniki po lewej stronie, które kiedyś prowadziły do cmentarzy świata i cmentarzy uczuć. Strona została uproszczona i jest wyłącznie stroną główną wirtualnego cmentarza, na którym, podobnie jak w roku 2009, ciągle znajdują się cmentarz dla zwierząt oraz cmentarze wyznaniowe i organizacja tychże nie została zmieniona. Cała nawigacja strony została uproszczona. Obecnie główne menu użytkownika znajduje się w prawym górnym rogu ekranu i z tego punktu możemy dostać się do tablicy informacyjnej, sklepu, panelu logowania. W tym miejscu możemy dodać nowy pochówek lub jednym kliknięciem przejść z cmentarza ludzi do cmentarza zwierząt. To również miejsce ustawiania pogody – tu wybieramy słońce, deszcz lub burzę.

W roku 2009 została opisana w następujący sposób: Po prawej stronie bramy znajduje się małe wejście na cmentarz dla zwierząt. Po kliknięciu na bramę główną użytkownik przenosi się na cmentarz „właściwy”, czyli pod tablicę informacyjną – jest to centrum nawigacji, dzięki któremu można się poruszać po całym terytorium nekropolii oraz korzystać ze wszystkich usług, które oferuje serwis. Po lewej stronie tablicy znajdują się klepsydry, na których bliscy z „głębokim żalem zawiadamiają o śmierci”²⁵. Tu również w kilku punktach umieszczono podstawowe informacje na temat cmentarza, dotyczące nie tylko opłat, promocji oraz możliwości przekazania darowizn,

²⁴ Wirtualny Cmentarz [data dostępu: 9.12.2022].

²⁵ <http://wirtualnycmentarz.pl/> [data dostępu: 13.04.2009].

lecz także jego misji. Portal jest niezwykle rozbudowany. Spod tablicy informacyjnej można dostać się na cmentarze wyznaniowe (anglikański, hinduski, katolicki, luterkański, muzułmański, prawosławny, protestancki, żydowski, buddyjski), a także inne (komunalny, ateistyczny, wojskowy, dziecięcy, polskich Tatarów, romski), jak również do katakumb, grobów innych oraz specjalnych.

Ten podział wydaje się zaskakujący. Nie wiem np., dlaczego polscy Tatarzy nie mogą być na tym samym cmentarzu co muzułmanie – wszak są wyznawcami islamu. Podobnie nie rozumiem rozróżnienia cmentarza komunalnego i ateistycznego. Z pewnego punktu widzenia różnica jest znacząca – na cmentarzu komunalnym można pochować wszystkich, bez względu na wyznanie. Natomiast cmentarz ateistyczny przeznaczony jest dla osób negujących istnienie jakichkolwiek bogów. Skoro negują, to może mogliby leżeć na komunalnym? Nie rozumiem również, dlaczego Mahatma Gandhi ma swój wirtualny grób akurat na cmentarzu buddyjskim, skoro w danych cmentarnych określa się go jako wyznawcę hinduizmu²⁶.

Kiedy użytkownik już się zdecyduje, na którym z cmentarzy wybudować grób, może mieć również wpływ na pogodę, przy jakiej dziś odwiedzi to szczególne miejsce. Można zwiedzać w dzień lub nocą, przy pełnym słońcu lub w strugach deszczu. Jeśli użytkownik jest niezdecydowany, może skorzystać z losowego wyboru aury. Siedzi się więc przy komputerze, jest ciepło i sucho, a na wirtualnym cmentarzu może być burza. Albo na odwrót, kiedy deszcz smaga okna, a jesienna słońca daje się we znaki, na cmentarzu wirtualnym można doświadczyć pięknego słońca.

Kiedy już pogoda zostanie wybrana, użytkownik porusza się wzdłuż wysokiego, czerwonego cmentarnego muru, zostaje przeniesiony na wybrany przez siebie cmentarz. Szata graficzna poszczególnych cmentarzy różni się przede wszystkim tłem. Na przykład na cmentarzu żydowskim w tle widać macewy, a na prawosławnym najbardziej widoczny szczegół stanowi krzyż. Niemal niczym nie różnią się od siebie cmentarze buddyjski i hinduski.

²⁶ <http://wirtualnycmentarz.pl/> , kwatery nr 1017 [data dostępu: 12.04.2009].

Nie bardzo wiadomo, dlaczego cmentarz prawosławny i katolicki różnią się od siebie szatą graficzną – m.in. wizerunkiem krzyża – natomiast buddyjski i hinduski wyglądają identycznie. Zarówno na jednym, jak i na drugim można zobaczyć w tle posąg siedzącego buddy (lub sędziwego starca z laską). W tym wypadku nie można mówić właściwie o cmentarzu *stricte* wyznaniowym. Każda religia ma swoje symbole wizualne, swoje znaki – gwarantujące, jeśli nie kontakt z bóstwem, to przynajmniej, jak w przypadku reinkarnacji (obecnej w buddyzmie i hinduizmie), bezpieczny transfer do kolejnego ciała. Zdaje się jednak, że twórcy portalu nie zadali sobie trudu, żeby te różnice poznać, w związku z czym zarówno buddyści, jak i hinduiści mogą założyć groby swoim bliskim jedynie w przestrzeni wypełnionej popkulturowymi wyobrażeniami, którą ogólnie można by nazwać Krainą Dalekiego Wschodu, odległą od tradycyjnej symboliki religijnej. Wygląda to tak, jakby twórcy nie widzieli różnicy między buddyzmem a hinduizmem, nie wspominając już o różnych odłamach tych dwóch religii. Nie różnią się od siebie również cmentarze komunalny i ateistyczny – w tym wypadku brak różnic można zrozumieć. Główną cechą cmentarza komunalnego jest to, że można na nim chować absolutnie wszystkich – bez względu na wyznanie. Natomiast na cmentarzu ateistycznym znajdują się ciała osób, które za życia określały się jako niewierzące. W tej sytuacji nie zdumiewa podobieństwo szaty graficznej: w pierwszym wypadku wygląda ona tak, żeby nie urazić czyichś uczuć religijnych, w drugim natomiast symbole religijne są nieobecne z zasady.

Portal ten jest wyposażony w zaawansowaną wyszukiwarkę kwater, która obsługuje numery i nazwiska zmarłych. Można również zajrzeć do księgi zmarłych, czyli katalogu alfabetycznego. Administratorzy strony zadbali o bogatą ofertę i mogą zaspokoić oczekiwania nawet bardzo wymagających klientów. Poza wyborem rodzaju cmentarza oraz rodzaju grobu (pojedynczy, rodzinny, wieloosobowy) można za odpowiednią opłatą zamówić nagrobek specjalny²⁷, wykonany wyłącznie na zamówienie klienta. Zresztą

²⁷ Na stronie czytamy: „Groby specjalne wykonywane są na zamówienie, za dodatkową opłatą ustalaną indywidualnie z klientem. Aby stworzyć grób VIP, proszę dokonać rejestracji w dalszej części procesu, wypełniając wszelkie niezbędne pola (do których należą: imię, nazwisko, data urodzin i śmierci osoby zmarłej, oraz płeć), a następnie skontaktować się z administratorem” (<http://>

rezerwacja każdego miejsca na cmentarzu wirtualnym jest płatna. Tak zwany wpis do bazy danych – czyli zwykły nagrobek – kosztuje 20 złotych + VAT. Cena grobu VIP zależy od grafika, z pewnością jednak nie będzie to mniej niż 300 złotych. Jeśli użytkownik chce, żeby wirtualny znicz palił się dłużej niż 24 godziny, powinien za to zapłacić. Ceny wirtualnych bukietów kwiatów i świeczek wahają się od 9 złotych za 30 dni do 50 złotych za świecę lub bukiet na zawsze.

Poza wirtualnymi grobami serwis oferuje również możliwość podyskutowania na cmentarnym dużym forum dyskusyjnym²⁸, które służy do wymiany opinii o życiu doczesnym, o śmierci, o pamięci o bliskich, o kulcie, jakim powinno otaczać się zmarłych, i o formie, w jakiej ten kult powinien być wyrażony. Małe forum, które jest przy każdym nagrobku, służy do składania kondolencji i dzielenia się wspomnieniami o zmarłym²⁹.

Na łamach dużego forum użytkownicy wymieniają się opiniami na temat wirtualnych grobów oraz całego cmentarza wirtualnego. Do funkcji forum i jego użytkowników jeszcze wrócę.

W roku 2022 strona wirtualnycmentarz.pl wygląda podobnie do tej, jaką miałam okazję badać w roku 2009. W ciągu tych 13 lat zdecydowanie zmieniła się jednak moja percepcja odbioru. Kiedy pisałam pracę, strona ta wydawała mi się jedną z bardziej zaawansowanych technologicznie i skomplikowanych. Dziś patrzę na nią jak na jedną z prostszych realizacji. Wpływ na moje postrzeganie z pewnością miał rozwój technologii oraz animacji, a także samych możliwości, jakie daje nam w tej chwili Internet. Tym razem moją uwagę zwrócił język twórców witryny. W cenniku³⁰ możemy zobaczyć opisy usług: *Pochowanie zmarłej osoby w kwaterze jednoosobowej* lub *Pochowanie zmarłej osoby w katakumbach*. Język zaczerpnięto z cenników nekropolii w świecie rzeczywistym. Oczywiście pozycji jest dużo mniej, podobnie jak usług na cmentarzu wirtualnym. Sam cennik został też

wirtualnycmentarz.pl/ [data dostępu: 13.04.2009]).

²⁸ http://wirtualnycmentarz.pl/html_core/forum/0/ [data dostępu: 13.04.2009].

²⁹ http://wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/informacja_o_serwisie.html/ [data dostępu: 13.04.2009].

³⁰ <https://www.wirtualnycmentarz.pl/cennik> [data dostępu: 11.12.2022].

uproszczony. Przestały istnieć groby VIP, zostały tylko groby pojedyncze, wieloosobowe lub katakumby oraz możliwość zakupu pamiątek w postaci zniczy, kwiatów, kamieni, animowanych maskotek czy dekoracji związanych ze świętami, np. ubrana choinka. Dzięki tablicy³¹ informacyjnej można sprawdzić popularność serwisu. Znajdują się na niej informacje o wszystkich osobach, których groby zostały zbudowane na wirtualnym cmentarzu. W chwili pisania tych słów – 11 grudnia 2022 r. o godzinie 13:16 – możemy ich znaleźć ok. 1300.

W polskiej przestrzeni internetowej znajduje się jeszcze jedna animowana nekropolia, którą warto opisać choćby w kilku zdaniach. Jest to <http://www.nekropolia.pl> – wirtualny park pamięci, będący darmowym portalem nagrobków i zniczy. Interfejs jest bardzo prosty, co umożliwia łatwe poruszanie się po cmentarzu. Na pierwszej stronie, podobnie jak na uprzednio omawianym cmentarzu, można zauważyć klepsydry zawierające informacje o zmarłych. Podobne są również inne kategorie: księga wspominkowa, w której można znaleźć konkretną osobę za pomocą wyszukiwarki lub na liście alfabetycznej, czy odwołania do najważniejszych miejsc w serwisie (m.in. wejście do katakumb oraz na cmentarz zwierzęcy). W miejscu forum dyskusyjnego pojawia się zakładka *Historie*, gdzie osoby wystawiające pomniki swoim bliskim często wylewają swój smutek i tęsknotę. Interesujące jest również rozwiązanie animacji samego cmentarza. Nie jest ona tak zaawansowana jak w poprzednim przypadku, została jednak rozwiązana w ciekawy sposób. Cmentarz jest animowany jako mapa, z rozrysowanymi poszczególnymi alejkami, przedzielonymi szpalerami drzew. Na panelu nawigacyjnym można zobaczyć, w której alejce się znajdujemy oraz ile jest w niej wolnych miejsc. Z mapy wynika, że cmentarz jest dość duży – liczy 31 sektorów. Mimo dość prostej szaty graficznej oraz intuicyjnego rozplanowania przestrzeni nie udało mi się odnaleźć możliwości wyboru formy graficznej znicza bądź nagrobka. Jediną funkcją, na jaką ma wpływ użytkownik, jest wybranie alejki, w której ma się znajdować nagrobek. Również

³¹ <https://www.wirtualnycmentarz.pl/tablica/ludzie> [data dostępu: 11.12.2022].

na tej stronie znalazła się aleja zasłużonych, w której leżą m.in. Kornel Makuszyński, Bolesław Chrobry i Anna (Hanka) Bielicka. Zapewne aleja ta pełni funkcję podobną do innych cmentarnych przestrzeni internetowych – ma popularyzować stronę, a zarazem stwarzać możliwość oddania hołdu osobie publicznej. Warto zauważyć, że dzięki Internetowi groby się rozmnożyły. W rzeczywistości grób jest zawsze jeden – znajduje się tam, gdzie leży ciało. W sieci można mieć kilka grobów – przykładem są właśnie wspomniane aleje zasłużonych, gdzie dublują się nie tylko miejsca wspomnień, lecz także groby.

W 2022 strona nekropolia.pl już nie istnieje. Witryna jest określana jako nieosiągalna.

1.4. Cmentarze dla zwierząt

Cmentarze internetowe dla zwierząt nie są głównym przedmiotem mojej analizy. Stanowią jednak ciekawe zjawisko, a poza tym wydają się budowane na tych samych zasadach, co cmentarze internetowe dla ludzi. Okazuje się, że w sieci można upamiętnić nie tylko gwiazdę filmową lub kogoś bliskiego. Najbardziej popularną gałęzią biznesu funeralnego online są właśnie nekropolie przeznaczone dla zwierząt. Przykładem takiej strony jest www.cmentarz-zwierzat.pl. Jest to witryna prawdziwego cmentarza znajdującego się we wsi Rzędziany, a jednocześnie cmentarz wirtualny. Forma strony przypomina raczej zwyczajną wizualizację świata realnego. W zakładce *Wirtualny Cmentarz*³² znajdujemy zdjęcia prawdziwych nagrobków. Nie ma tam wyszukiwarek grobów, możliwości zapalania zniczy ani położenia wirtualnych kwiatów. Wirtualne cmentarze dla zwierząt nie są specjalnie popularne w Polsce. Być może jedną z pośrednich przyczyn jest brak wiedzy na temat przepisów sanitarnych, według których zwłoki psa lub innego zwierzęcia domowego należy pochować w specjalnie do tego przeznaczonym miejscu, zutylizować w specjalnym zakładzie lub poddać

³² <http://www.cmentarz-zwierzat.pl/?page=wirtualny&num=1> [data dostępu: 16.04.2009].

spopieleniu – inaczej mogą skazić wody gruntowe. Większość ludzi jednak, nie przejmując się przepisami, zakopuje zwierzęta w okolicy domu, na polu, w zagajniku, lesie czy ogródku. Na forum internetowym poświęconym psom można odnaleźć potwierdzenie moich przypuszczeń:

A ja mam w d... przepisy bo skoro ludzkie cmentarze mogą być w centrum miasta i pochówków jest na tysiące i wszystko sanitarnie jest cacy to nie widzę powodów epidemiologicznych aby mój Przyjaciel musiał iść na przemiał. Wykopałam głęboki dół (ponad metr na pewno) w Jego ukochanym uroczysku pod lasem i tam Go pochowałam a na wierzchu posadziłam krzak leszczyny. Uważam, że odpowiednio wybrane miejsce (z dala od siedlisk ludzkich, studni itp) i głęboki pochówek niczemu nie zagraża a przepisy są jakie są bo muszą chronić przed nieodpowiedzialnymi ludźmi którzy np. wywalą padlinę do rzeki...³³

Cmentarze dla zwierząt to zarówno proste wizualizacje świata rzeczywistego, jak w przypadku strony www.cmentarz-zwierzat.pl, jak i skomplikowane graficznie strony internetowe o wymiarze symbolicznym. W takiej postaci znajdują się jako dodatkowe zakładki na stronie <http://www.wirtualnycmentarz.pl> oraz na <http://www.nekropolia.pl>. Jako podstrony dużych cmentarzy dla ludzi posiadają nie tylko taką samą szatę graficzną co serwisy główne, lecz także założono je na podstawie tego samego formatu. Znaczący to, że wszystkie funkcje komunikacyjne oraz sposoby poruszania się po stronie wyglądają dokładnie tak samo, jak w przypadku „strony matki”. Na stronie <http://www.wirtualnycmentarz.pl> administratorzy rekomendują np. możliwość założenia zwierzakowi grobu VIP słowami:

Chociaż w obliczu śmierci wszyscy jesteśmy równi, nie oznacza, że pamięć o nas ma być równie obsługiwana. Za drobną opłatą nagrobek typu VIP będzie projektowany indywidualnie i wcale nie musi przypominać grobowca, może to być grafika, dźwięk, lub inny element, który da się przechować na serwerze.

³³ <http://www.dogomania.pl/forum/f1057/co-zrobic-ze-zwlokami-psa-105899/index4.html> [data dostępu: 11.04.2009].

Zastanawia mnie sformułowanie dotyczące „obsługiwania pamięci”. Doprawdy, kto może „obsłużyć” pamięć i komu? Czy jeśli wystawimy swojemu psu nagrobek VIP w Internecie, nasza pamięć będzie „lepiej obsłużona”? Czy to jest równoznaczne z tym, że będziemy lepiej o tym psie pamiętać? Czy będzie nam mniej smutno?

Podczas gdy cmentarz dla ludzi w tym serwisie podzielono m.in. ze względu na wyznanie, kategoryzacji cmentarza zwierzęcego dokonano ze względu na gatunek (gady, ptaki, ryby, owady, płazy, małpy, konie, gryzonie itp.). Występuje tu również oddzielny cmentarz dla VIP-ów oraz dla ssaków określanych jako „inne”. Na cmentarzu nie zostały pochowane żadne owady, natomiast wśród gadów można znaleźć pomniki postawione legwanowi zielonemu, węzom i żółwiom wodno-lądowych. Swoje pomniki mają również chomiki, świnki morskie i króliki, a także szczury. Wśród VIP-ów zdecydowanie dominują pomniki wystawione psom. Kiedy się kliknie na jeden z nich, pojawia się strona główna psa, z zakładkami: *Dane*, *Wspomnienie*, *Album pamiątkowy*, *Znicze*. Najciekawsze są wspomnienia, które wpisują właściciele zwierzaków. Czasami, jak w przypadku pana Marcina, wspomnienie brzmi po prostu:

Mądry Pies

Innym razem właściciele ulegają sentymentalnym nastrojom i jak w przypadku wspomnienia o małym terierze piszą:

Malutki Benuś był dla nas wszystkim. Największą radością i największą miłością. Uwielbiał spać z nami w łóżku i przytulać się rano. Miał swoje ukochane przekąski i wszystko czego tylko zapragnął. Odszedł nagle, jego małe serduszko przestało bić...

Nie możemy się pogodzić z tą stratą. Mam nadzieję że spotkamy się w niebie nasz najukochańszy na świecie Benusiu...

Rodzice

Wspomnienie to może obrazować specjalne stosunki, jakie mają „psy VIP” z ludźmi. To właśnie dla właścicieli szczególnie związanych ze swoimi pupilami powstała przestrzeń VIP. To ich pamięć musi być szczególnie „obsłużona”.

Obecnie cmentarz zwierząt wygląda podobnie jak w roku 2009, został jednak uproszczony. Na tablicy możemy zobaczyć, że istnieje około 1000 wirtualnych grobów zwierząt. Zdecydowana większość z nich została ukryta przed zwiedzającymi i jest dostępna wyłącznie dla zakładających je użytkowników. Z cennika zniknęła możliwość zakupu grobu VIP. Możliwe są wyłącznie „pochowanie zmarłego zwierzęcia”³⁴ i zakup pamiątki.

2. Cmentarze internetowe – próba interpretacji

O ile przestrzeń miejska jest polisemiczna, o tyle Internet chyba jeszcze nie osiągnął poziomu wieloznaczności. Miasta Europy potrzebowały setek lat, by zostawić pustą katedrę w środku wielkiego kompleksu mieszkaniowego i pozwolić jej po prostu trwać bez żadnej szczególnej funkcji. Do tego, aby obiekt architektoniczny stał się wieloznaczny, potrzebny jest czas. Potrzebne są kolejne pokolenia ludzi, które będą miały odwagę przeciwstawić się starym znaczeniom tradycyjnych obiektów i nadadzą im nowe. Tymczasem sieć jest środowiskiem nowym, gdzie wprawdzie powstają różne zadziwiające miejsca, zwykle jednak są one swoistym przeniesieniem świata realnego. Zgodnie z zasadą, że człowiek może nazwać wyłącznie to, co już kiedyś widział, pojawiają się w sieci coraz to nowe serwisy – klony miejsc ze świata rzeczywistego. Powstają wirtualni lekarze, wirtualne cmentarze, wirtualne komunikaty oraz wirtualne życie. W sieci na dobrą sprawę nie powstaje nic, czego nie można by znaleźć w realnym świecie. W komputerze jest cały świat – globalna wioska połączona łączem satelitarnym, w której spotykają się wędrowcy z całego świata, traktujący Internet jako kolejną przestrzeń

³⁴ <https://www.wirtualnycmentarz.pl/cennik> [data dostępu: 11.12.2022].

swojej aktywności. Sieć w miarę swojego rozwoju stała się dla ludzi kolejną przestrzenią aktywności i życia. Doskonale spełniała postawione przed nią zadania – ułatwienie komunikacji, budowanie tożsamości, pokonywanie barier geograficznych – została zatem całkowicie zaakceptowana. W ciągu dalszego rozwoju zaczęły powstawać różne produkty i usługi, które odpowiadały zapotrzebowaniu globalnych wędrowców. Dla pragnących odpoczynku od rzeczywistości powstał Second Life, dla chorych – możliwość internetowych konsultacji z lekarzem, dla pograżonych w żałobie – cmentarz. Podobnie jak realnym światem przestrzeni sieci rządzą prawa rynku. Znajdzie się na nim to, na co jest popyt. I na tej zasadzie powstały również cmentarze. W dzisiejszym świecie, zanim dokona się inwestycji, należy najpierw przeprowadzić zakrojone na szeroką skalę badania konsumenckie, określające zapotrzebowanie rynku na daną usługę lub produkt. Zmieniają się wędrowcy, dla których powstają konkretne produkty, a te następnie ewoluują zgodnie z zapotrzebowaniem rynku. Wędrowcy są różnych wyznań, różnych narodowości, pochodzą z różnych kręgów kulturowych. W świecie realnym miejsca, w których spotyka się wiele kultur, są zazwyczaj punktem zapalnym, często wybuchają tam konflikty na tle religijnym lub etnicznym. Czy w sieci mogą spotkać się ludzie różnych narodowości, nie powodując tym samym żadnej wojny? Wydaje się, że tak – świadczą o tym choćby serwisy społecznościowe. Sfera *sacrum* jednak zawsze była przestrzenią szczególną – często niedostępną dla obcych. Jak wygląda to w sieci?

Można mieć zastrzeżenia co do kategorii służących charakterystyce Internetu, zwłaszcza że opisanie za ich pomocą cmentarza internetowego może sprawić trudność. Powiedzenie, że cmentarz w sieci jest przestrzenią informacyjną, zdaje się niesatysfakcjonujące. Uważam, że jedyną kategorią, dzięki której można całościowo określić przestrzeń cmentarza online, jest potraktowanie sieci jako nowej przestrzeni publicznej, swoiście jednak rozumianej. Trzeba odrzucić pogląd, że jest to świat pozwalający ludziom jedynie na komunikowanie się i rozwijanie różnych talentów, których nie mogliby realizować w realnym świecie. Należy spróbować dostrzec w sieci przestrzeń publiczną – taką, jaką widzimy codziennie wokół siebie. Internet przestał

być wyłącznie kioskiem z gazetami, narzędziem komunikacji czy sposobem na wymianę opinii. Stał się również przestrzenią publiczną. Może zatem uda się go lepiej uchwycić, posługując się narzędziami używanymi do tej pory do badania realnej przestrzeni miejskiej? Jak mówi Jałowiecki:

Wojny, trzęsienia ziemi, a ostatnio na południowym Manhattanie terrorystyczny zamach pozostawiają puste tereny – nowe rodzaje przestrzeni miejskiej – umożliwiając wiele różnych czasowych i spontanicznych form użytkowania. Znany współczesny architekt Rem Koolhaas odkrył temat pustki, zajmujący tak istotne miejsce w jego twórczości, w swym studium *The Berlin Wall as Architecture*. Postrzegał te puste miejsca jako miejsca o potencjale wolności: „Gdzie nic nie istnieje, wszystko jest możliwe”. Wydaje się, że owa wolność jest jedynie złudzeniem, a pustka w istocie pozorna, bo na przykład miejsce po strąconych nowojorskich wieżach jest wypełnione wyobrazeniami milionów ludzi, którym bardzo trudno sprostać³⁵.

Internet jest oczywiście również miejscem o potencjale wolności, ciągle pozwala realizować spontaniczne projekty. Jest także w pewnym sensie miejscem wypełnionym milionami wyobrażeń, bo jak inaczej można opisać sferę, gdzie wszystko dzieje się w przestrzeni symbolicznej, gdzie ludzie składają kwiaty w postaci graficznych ikon na wirtualnych grobach. W tej sytuacji zawsze można zapytać, gdzie się to wszystko wydarza.

Uważam, że z jednej strony groby te istnieją w przestrzeni wirtualnej – i to jest ich istnienie graficzne. Z drugiej zaś istnieją w przestrzeni wyobrażonej przez użytkowników. Cmentarze internetowe, podobnie jak cmentarze prawdziwe, są miejscami wypełnionymi milionami myśli. Są to myśli rodzin, przyjaciół, przypadkowych wędrowców i przechodniów, a także badaczy. Czy zatem przestrzeń cmentarza internetowego można porównać do miejskiej przestrzeni pustki? Nie jest on oczywiście miejscem, w którym wszystko jest możliwe. Na wirtualnym cmentarzu nie może powstać nowy

³⁵ B. Jałowiecki, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006, s. 344.

wysokościowiec, nie może się na nim również odbyć żaden koncert, nie dojdzie do katastrofy ekologicznej. W tej sytuacji należy brać pod uwagę ograniczenia i różnice wynikające z funkcjonowania tych dwóch systemów (świata realnego i wirtualnego). Sieć bowiem, w przeciwieństwie do rzeczywistości, nie podlega prawom fizyki, a jej świat nie jest materialny. Najtrafniejszym określeniem materii, z której się składa, jest powiedzenie, że cmentarz ten jest wizualny. Mimo że kamienie nagrobne nie przetrwają kolejnych kilkuset lat, twórcy strony zapewniają, że:

na tym cmentarzu w wirtualnym świecie przetrwamy do końca dziejów ludzkości dzięki Internetowi, który przechowa informacje o nas i naszych bliskich³⁶.

W moim przekonaniu cmentarz internetowy może być przestrzenią wolności, mimo swoich ograniczeń związanych z niematerialnością. Zgodnie z regulaminem strony administratorzy nie ponoszą odpowiedzialności za treści, które są na niej umieszczane przez osoby trzecie – czyli przez użytkowników. Jeśli tak, na stronie może znaleźć się absolutnie wszystko – w tym sensie jest to potencjalnie wolna przestrzeń.

Można zatem porównać przestrzeń cmentarza internetowego do miejskiej przestrzeni pustki, ponieważ spełnia on, choć w ograniczonym stopniu, warunki opisane przez Rema Koolhaasa – znajduje się tam miejsce dla działań spontanicznych. Myślę, że niejedna osoba wystawiła sobie na internetowym cmentarzu fikcyjny nagrobek. Często jednak zdarza się tak, że wirtualny cmentarz jest jednym ze sposobów na ekspresję bólu po stracie bliskiej osoby. Podobnie jak miejsca po zamachach terrorystycznych w Stanach Zjednoczonych stały się miejscem upamiętnienia i wyrażenia bólu. Kiedy zniknęło już zagrożenie, ludzie grupami chodzili do strefy zero, żeby wspomnieć tych, którzy zginęli. Rodziny zaginionych i ofiar przynosiły tam zdjęcia bliskich z nadzieją, że być może nie zdążyli tego dnia do pracy i są gdzieś w masie zdezorientowanych nowojorczyków. Tłumy ludzi przynosiły kwiaty

³⁶ http://www.wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/informacja_o_serwisie.html [data dostępu: 16.04.2009].

i zapalały świece na miejscu katastrofy. Wtedy z Nowym Jorkiem solidaryzował się cały świat. W Warszawie mieszkańcy zapalili światełka przed ambasadą USA. Świat pogrążył się w głębokim bólu po ofiarach katastrofy i we współczuciu dla ich rodzin.

Wspominam o tym, gdyż na cmentarzu internetowym również jest miejsce na to, żeby wyrazić swój ból i współczucie. Każdy grób ma swoją prywatną kartę z zakładkami. Na pierwszej stronie znajdują się dość szczegółowe dane osoby zmarłej (imię, nazwisko, numer kwatery, data urodzenia, miasto urodzenia, państwo urodzenia, data śmierci, miasto i państwo, gdzie nastąpiła śmierć, przyczyna zgonu, wyznawana religia, małżonkowie, zawód). Kolejna zakładka to miejsce przeznaczone na wspomnienie. W tym miejscu zwykle krótką notatkę pisze osoba zakładająca grób. Często najbliższe osoby wyrażają tu swój ból po stracie bliskiej osoby – np. na grobie Aleksandry Kawki mąż napisał:

Z niewyobrażalnym bólem, morzem łez i cierpieniu dzień po dniu pożegnaliśmy najukochańszą naszemu sercu ALEKSANDRĘ, która tak spieszyła się by nas pokochać. I choć BÓG tak chciał – to jednak zbyt szybko nam ją zabrał pozostawiając straszną pustkę w moim życiu. Jak na nas czasem spojrzysz z innego świata, to pamiętaj jednak, że ja tu czekam i codziennie tęskniąc, nadal chcę żyć tylko dla ciebie.

Czekam:

Twój mąż³⁷

Kolejna zakładka to *Wpisy pamiątkowe*, gdzie wiadomości mogą zostawiać inni członkowie rodziny bądź zupełnie obcy ludzie. Osoby te, podobnie jak zakładający grób, wyrażają swój ból po stracie lub solidaryzują się z najbliższą rodziną. Na karcie pani Aleksandry goście wpisali trzy wiadomości:

1. Pozostaniesz na zawsze w naszej pamięci...

666 2009-01-10

³⁷ <http://www.wirtualnycmentarz.pl/>, kwatera numer: 2590 [data dostępu: 19.04.2009].

2.	I w naszej też. Tęsknimy	777 2009-0111
3.	Rest in peace	Man 2009-01-24

Kolejna zakładka to *Album pamiątkowy*, w którym można umieścić zdjęcia zmarłej osoby. Rozbudowane albumy towarzyszą zazwyczaj grobom osób publicznych, założonym przez administratorów serwisu. Tak jest np. w przypadku albumu Księżnej Walii Diany Spencer. Użytkownicy serwisu robią to jednak niezwykle rzadko. Pojedyncze fotografie udało mi się odnaleźć na cmentarzu dziecięcym³⁸.

Ostatnią zakładką jest zakładka *Znicze*, gdzie każdy może zapalić świeczkę. Znicze mają również różne formy graficzne, można wybierać spośród trzydziestu trzech animowanych obrazów. Podobnie jest z bukietami kwiatów. Twórcy portalu uchwycili też ciekawy motyw pochodzący z tradycji judaistycznej: w portalu razem ze zniczami i kwiatami można również kupić małe kamienie. Jacek Proszczyk pisze, że na rzeczywistych:

nagrobkach żydowskich można zauważyć położone nieduże kamienie, natomiast niewiele spotyka się kwiatów. Związane to jest z tradycją żydowską. Kamień uważa się – jako martwą rzecz – za symbol pamięci, który można położyć na grobie, zaś kwiaty jako rzeczy żyjące należą się osobom żywym [...]. Obecnie wielu Żydów odchodzi od tradycji układania samych kamieni i dlatego na polskich cmentarzach żydowskich można spotkać groby udekorowane kwiatami³⁹.

Na cmentarzu internetowym można zatem wykonywać czynności podobne do tych, którym zazwyczaj ludzie oddają się w miejscach po wielkich katastrofach. W jednej i drugiej przestrzeni ludzie zostawiają kwiaty, znicze, listy do zmarłych, zdjęcia. Przestrzeń rzeczywista jest jednak bardziej dynamiczna, podlega szybkim zmianom. W rok po zamachach na Nowy Jork agencja zarządzająca rekonstrukcją WTC podjęła decyzję o odbudowaniu

³⁸ <http://www.wirtualnycmentarz.pl/>, kwatery numer: 2404, 2184 [data dostępu: 20.04.2009].

³⁹ J. Proszczyk, *Obrządek pogrzebowy w tradycji żydowskiej*, http://www.cpt.org.pl/teksty.php?subaction=showfull&id=1152051406&archive=&start_from=&ucat=32& [data dostępu: 20.04.2009].

kompleksu budynków. Wygrał projekt Davida Libeskinda, nazwany Wieżą Wolności, której towarzyszy kompleks budynków będących jednocześnie siedzibą organizacji zajmujących się upamiętnianiem tamtych tragicznych wydarzeń. Cmentarz i zarazem miejsce pamięci zamieniają się w plac budowy. Natomiast ślady pozostawione na cmentarzu internetowym pozostaną, według zapewnień administratorów, do „końca istnienia systemu”⁴⁰. Będzie on zapewne istniał tak długo, jak długo będzie miał zwolenników. Strona <http://www.wirtualnycmentarz.pl> wydaje się funkcjonować całkiem dobrze. Cmentarz w sieci jest o tyle wyjątkową witryną, że utrzymuje się wyłącznie z darowizn i wpłat wnoszonych przez użytkowników. Twórcy nie korzystają tu z najbardziej popularnej formy zarobku, jaką jest umieszczanie banerów reklamowych. Z pewnością była to przemyślana decyzja: umieszczanie reklam na stronie związanej ze śmiercią mogłoby spotkać się ze złym odbiorem wśród użytkowników. Kampanie internetowe są zazwyczaj bardzo agresywne, a przecież zarówno zmarłym, jak i żałobnikom należy się spokój.

W świecie rzeczywistym bez względu na to, czy człowiek jest religijny czy nie, cmentarz jest miejscem szczególnym. Zawsze jest przestrzenią wyróżnioną przez to, że pochowane są w niej ciała osób bliskich. Rodzina wybiera się tam, by z nimi porozmawiać, zwierzyć się z bolączek dnia codziennego, podzielić się dobrą wiadomością. Dzięki grobom ludzie jakby nie całkiem umierają. Wprawdzie odbywają się pogrzeby, to jednak dzięki miejscu na cmentarzu zmarli mogą ciągle być materialnie obecni dla swoich przyjaciół, rodzin, kolejnych pokoleń, którym zostanie powierzona opieka nad pomnikiem. Ludzie potrzebują materialnych znaków gwarantujących spokój. Potrzebują talizmanów pomagających szczęściu, a także masek odpędzających złe duchy oraz grobów, które pozwalają wierzyć, że zmarły trafił już do Boga i teraz jest szczęśliwszy niż na ziemi. W procesie przechodzenia żałoby następuje utożsamienie ciała z nagrobkiem. Odwiedzający, którzy mówią do pomnika, są przekonani, że zmarły ich słyszy – że rozmawiają

⁴⁰ http://www.wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/regulamin_cmentarza.html [data dostępu: 16.04.2009].

z konkretną osobą. Potwierdzają to opinie na forum tematycznym *Umarł mi ktoś bliski*, np. wypowiedź Oli:

Dziadka zaraz po śmierci odwiedzałam bardzo często. Cmentarz jest blisko więc nie sprawiało mi to żadnego problemu. Czułam, że muszę być przy Nim... stanąć nad pomnikiem, zapalić znicz i pomodlić się. Każda wizyta tam uspokajała mnie, upewniałam się, że w miejscu gdzie jest On teraz, na pewno jest Mu lepiej. Tęsknie niesamowicie!! Bez Niego nie jest tak samo. Mieszkamy w grupie i akurat Jego brak odczuwa się szczególnie. Ostatnio zaniedbałam te sprawy i naprawdę mi z tym źle. Wakacje, praca, wyjazdy... ciągle coś. Nie jestem w stanie powiedzieć kiedy byłam u Niego – to jest okropne... mimo, że mam tak blisko wciąż znajduje się coś co nie pozwala mi Go odwiedzić...⁴¹

W przestrzeni miejskiej cmentarz nie jest obszarem – jest miejscem. W sieci w ogóle nie istnieją obszary – każda strona, z której korzystają użytkownicy, staje się miejscem. W Internecie nie istnieją obszary niczyje. Warunkiem utworzenia strony internetowej jest posiadanie praw własności domeny. Obszary mogą istnieć w takim razie o tyle, o ile ktoś nada im taką funkcję. W sieci nie istnieją rozległe obszary bez granic, istnieją wyłącznie miejsca o ściśle określonych funkcjach. Cmentarz online, podobnie jak cmentarz rzeczywisty, jest zatem miejscem. Jest to jednak miejsce szczególne, ponieważ spotykają się w nim wyznawcy wszystkich głównych religii świata, nie powodując przy tym żadnych konfliktów. Jest to idea realizowana na cmentarzach komunalnych w realnym świecie i, jak się okazuje, doskonale sprawdzająca się również w sieci. Oczywiście administratorzy strony zabezpieczyli się, umieszczając w regulaminie punkt wskazujący, że:

Na jednym Cmentarzu mogą znaleźć się groby osób odmiennej wiary, co nie wynika z działania mającego na celu naruszenie czyichkolwiek dóbr lub przekonań⁴².

⁴¹ <http://grono.net/forum/topic/876152/1/0/36939075/1/?> [data dostępu: 21.04.2009].

⁴² Regulamin serwisu, http://www.wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/regulamin_cmentarza.

Wydaje się to zupełnie niepotrzebne. Wielokulturowość nekropolii wirtualnej nie wzbudza żadnych sprzeciwów wśród użytkowników, a przy najmniej nie dają oni wyrazu swojemu niezadowoleniu na forach internetowych. Przestrzeń cmentarza w sieci jest więc miejscem wypełnionym grobami ludzi różnych kultur i wyznań. Dla kogo jednak konkretnie został stworzony i jaką spełnia funkcję?

Wspomniałam już wcześniej, że siecią, podobnie jak światem realnym, rządzą prawa rynku, a więc najprawdopodobniej cmentarze wirtualne powstały jako odpowiedź na wcześniejsze zapotrzebowanie. Dziś ludzie są wędrowcami. Świat, w którym całe rodziny mieszkaly w jednym miejscu od pokoleń, odszedł w zapomnienie. Migracja ludności jest jednym z najbardziej czytelnych znaków naszych czasów. Stworzenie wędrującego „domu rodzinnego” nie jest skomplikowane, gdyż kiedy sami się przemieszczamy, możemy zabrać ze sobą dzieci lub wymagających opieki rodziców, ale zabranie ze sobą zmarłych jest raczej niemożliwe. Wymaga to skomplikowanych działań prawnych, a przede wszystkim innego stałego miejsca, w którym moglibyśmy ich odwiedzać. A przecież nie wiadomo, czy za trzy lata znów nie pojawi się pomysł, by wyruszyć w świat, czy nie zmienimy wyznania i nie postanowimy zaangażować się np. w chrystianizację Chin, wraz z jakąś protestancką wspólnotą. A jak zabrać zmarłych do Chin? Właśnie dzięki cmentarzom wirtualnym zabieranie ze sobą grobów staje się niepotrzebne, to on daje możliwość:

pochowania naszych bliskich tak jak w świecie realnym w grobie pojedynczym, podwójnym, rodzinnym, katakumbach. Możemy stworzyć Wirtualny Cmentarz, gdzie znajdą się wszyscy nasi bliscy, rodzina i przyjaciele w jednym miejscu bez względu na to gdzie i kiedy żyli oraz gdzie i kiedy zmarli⁴³.

html/ [data dostępu: 16.04.2009].

⁴³ http://www.wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/informacja_o_serwisie.html/ [data dostępu: 16.04.2009].

Tym samym centrum świata – miejsce pochowania bliskich – może być ciągle z nami. Dzisiejsi ludzie biorą swój dom ze sobą i wędrują z nim jak ślimaki po całym świecie. Tym domem nie jest przestrzeń mieszkania. Przestała nią być nawet przestrzeń miasta. Domem w dzisiejszym świecie stał się komputer osobisty, w którym są wszyscy przyjaciele z różnych stron, groby bliskich i reszta świata. Nieobecna jest tam wprawdzie przestrzeń kulturowa, z którą użytkownik mógłby się identyfikować. W świecie wielokulturowości jednak wędrowcy chyba nie mają problemu z tożsamością, chociaż zapewne definiują ją w inny sposób, niż czyniono to dotychczas. Uważam, że głównie dla nich powstały cmentarze internetowe – dla obywateli świata i wędrowców. Niewielu pozostało takich, którzy trwają w jednym miejscu i mogą cieszyć się wielopokoleniową rodziną. Zdecydowana większość to poszukiwacze lepszego życia w innych miastach i na innych kontynentach. To oni na cmentarzach internetowych budują groby swoim bliskim, by móc je zabrać ze sobą w komputerze. Zmieniła się forma życia, wszystko dzieje się szybciej. Nie zmieniły się jednak podstawowe potrzeby ludzi, którzy ciągle pragną punktu odniesienia w postaci domu rodzinnego lub grobów bliskich. Obie te rzeczy zmieniły jedynie swoją formę – stały się wędrujące. Internetowe mogiły mają podobną funkcję do tych rzeczywistych. Wędrowcy zapalają na nich wirtualne lampki, składają wirtualne kwiaty. Mówią do monitorów. Zupełnie tak, jakby zmarli byli w komputerach, a przecież leżą gdzieś w realnym grobie. To jednak nie ma dla wędrowców znaczenia, wykonują oni bowiem dokładnie te same czynności, które ludzie wykonują na cmentarzu. Opinie na forum tematycznym *Umarł mi ktoś bliski* zdają się potwierdzać, że ludziom potrzebny jest kontakt z grobem osoby bliskiej. Klaudina pisze:

niestety. nie ma mnie tam za często. Ale jestem zawsze wtedy, gdy odwiedzam Dziadka, w mieście, w którym razem mieszkali... Teraz kiedy jest cieplej mogę usiąść na dłużej, wygadać się i poczuć, że mnie słucha... I może to nawet lepsze, bo dzięki temu, te odwiedziny dają mi tak dużo i czuję się po niech lepiej...⁴⁴

⁴⁴ <http://grono.net/forum/topic/876152/4/3/36939075/1/?> [data dostępu: 21.04.2009].

Użytkowniczka nie wspomina wprawdzie o cmentarzu internetowym, podkreśla jednak, jak ważny jest dla niej kontakt z grobem zmarłej babci. Choć ludzie radzą sobie ze śmiercią na różne sposoby, to śmiało można powiedzieć, że wszyscy przeżywają odejście członka rodziny. Gdy odwiedzają groby, czują się wysłuchani. To tak, jakby zmarli ciągle pozostawali przyjaciółmi tych, którzy zostali na tym świecie. Groby realne i wirtualne spełniają zatem podobne funkcje. Można zapalić znicz na cmentarzu, a można w Internecie – i oba te światelka będą odgrywały tę samą rolę. Pozwolą przede wszystkim uspokoić sumienia żyjących, umożliwiając im kultywowanie aktywnej pamięci⁴⁵.

Wątpliwości budzi jednak stosunek do ciała osoby nieżyjącej. Kiedy zapytałam przyjaciół, jaka jest główna różnica między cmentarzem w sieci a cmentarzem rzeczywistym, odpowiedzieli, że na cmentarzu realnym leży ciało, a w Internecie go nie ma. Absolutnie nie dali się przekonać, że przecież ludzie wykonują te same czynności w obu przestrzeniach. Próbowалам argumentować, że aktywna pamięć przejawia się w zachowaniach symbolicznych, które tak czy inaczej spełniają swoją funkcję. Niestety, argumentu dotyczącego ciała nie da się podważyć. Bezspornie nie da się pogrzebać zwłok w Internecie. Można kogoś uśmiercić – wystawiając mu fikcyjny pomnik – nie ma tam jednak wykopanego grobu, o konkretnej głębokości i szerokości, nie ma też żadnych pogrzebanych prochów, nie da się zatem z całkowitą pewnością udowodnić, że dana osoba nie żyje. Poza tym na świecie mogą istnieć różne osoby o takim samym imieniu i nazwisku, co może wzbudzać wątpliwości związane z tym, czy znaleziony przez nas grób należy do osoby, o której myślimy. Przestrzeń internetowa nie zostaje również pobłogosławiona przez odpowiednią osobę duchowną – nie może zatem być przestrzenią świętą. Jeśli założyć, że sieć jest przedłużeniem świata realnego, to zapewne cmentarz internetowy, podobnie jak rzeczywisty, powinien być przestrzenią świętą, w podobny sposób jak święte są katedry. Nie może jednak nią być, ponieważ

⁴⁵ Aktywna pamięć to upamiętnianie osób zmarłych przez działanie. Do działań tych mogą należeć m.in.: zanoszenie kwiatów na cmentarz, zapalanie zniczy, zamawianie mszy, robienie czegoś w intencji zmarłego, np. darowizny na cele charytatywne.

poświęcenie czegoś, co istnieje wyłącznie w sferze wirtualnej, jest niemożliwe. Podobnie jak niemożliwe jest pochowanie ciała w sieci lub przyjęcie komunii przez Internet. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku niemożliwe jest wykonanie najważniejszych czynności religijnych – wydaje się jednak, że schodzą one na drugi plan, a ważniejsze staje się ukojenie sumienia konkretnego użytkownika. Co jest najważniejsze dla internautów wędrujących po wirtualnych cmentarzach i dlaczego z nich korzystają? Odpowiedź udało mi się znaleźć na forum jednego z polskich miast:

A ja jestem za. Miałam bliską przyjaciółkę, która zniknęła z mojego życia jakiś czas temu. Niczego o Niej nie mogłam się dowiedzieć. Aż pewnego razu dowiedziałam się, że nie żyje. Nikt nie może mi określić, nawet w przybliżeniu, gdzie jest Jej mogiła. Więc umieściłam świeczkę w wirtualnym cmentarzu. Może to głupie, ale mam takie miejsce, gdzie mogę Ją wspomnieć⁴⁶.

NECIA55

Zapewne, podobnie jak autorce tej wypowiedzi, cmentarz w sieci dał wielu innym użytkownikom możliwość stworzenia grobów symbolicznych. Dzięki portalom społecznościowym, takim jak Nasza-Klasa, często dostajemy wiadomość o tym, że ktoś z naszych starych przyjaciół miał wypadek lub zmarł w wyniku choroby. Gdyby świat nie był tak silnie zinformowany, ludzie o śmierci przyjaciół dowiadywaliby się po latach – tak jak Wiktor w *Pannach z Wilka*, lub nigdy, wędrując własnymi drogami i nie patrząc wstecz. Dziś w pamięci portali internetowych możemy pomieścić przyjaciół z całego życia i wiedzieć, komu urodziło się pierwsze dziecko, komu kolejne, kto zmarł, a kto został wdowcem. Mimo że trzy razy zmieniliśmy już miejsce zamieszkania, możemy z uwagą śledzić losy innych, którzy podobnie ja my wędrują po świecie. Przyjaźnie te są internetowe – ludzie częściej pokazują sobie zdjęcia z wakacji, niż rozmawiają o codzienności przy kawie. Dlatego też powstają dla tych przyjaciół wirtualne groby.

⁴⁶ <http://www.bielsko.biala.pl/forum/viewtopic.php?id=76717> [data dostępu: 23.04.2009].

Z pewnością też po to istnieją takie cmentarze, aby umożliwić jak największej liczbie przyjaciół wędrujących po świecie odwiedzenie jednego grobu. Na tym samym forum, na którym udało mi się znaleźć poprzednio przytaczaną wypowiedź, natrafiłam na taką opinię:

Dobry pomysł – jeśli mogą być nekrologi w gazetach to dlaczego nie może być cmentarza w Internecie gdzie można zamieścić sporo dodatkowych informacji⁴⁷.

Dargi

Cmentarz internetowy ma być zatem trochę jak strona z nekrologami w ogólnopolskim dzienniku. W odpowiedzi na słowa Dargiego od razu pojawiły się zarzuty związane z tym, że nekrologi są przeglądane przy okazji codziennej lektury gazet, natomiast tych w sieci nikt nie czyta. Zarzut ten dotyczy tego, że prawdopodobieństwo przypadkowego znalezienia takiej informacji w Internecie jest równe zero, żeby bowiem odnaleźć konkretną rzecz w sieci, należy przede wszystkim wiedzieć dokładnie, czego się szuka. Informacje o ludzkich tragediach roznoszą się w sieci bardzo szybko. Dzieje się to głównie za sprawą portali społecznościowych, których jest bardzo dużo, a liczba przyjaciół objętych wirtualną pamięcią bywa ogromna. W związku z tym można założyć, że jeśli umiera któryś z nich, informacja na ten temat szybko się rozprzestrzeni, choćby z pomocą innych przyjaciół, którzy pozostali w tym samym mieście i przekażą informację dalej. Można odnaleźć w sieci specjalne fora dyskusyjne, na których użytkownicy zapalają świeczki konkretnym osobom. Taki wątek jest na forum *Umarł mi ktoś bliski*⁴⁸ pod nazwą *Wieczny odpoczynek*⁴⁹. Idea tego wątku polega na tym, że użytkownicy upamiętniają konkretne osoby, zapalając im świeczki, np.:

[*] [*] [*]

Ś.P. Lucyna Bis zm. 08.08.1997r.

⁴⁷ <http://www.bielsko.biala.pl/forum/viewtopic.php?id=76717> [data dostępu: 23.04.2009].

⁴⁸ <http://grono.net/forum/65770/0/> [data dostępu: 21.04.2009].

⁴⁹ <http://grono.net/forum/topic/901424/7/6/25419053/1/?> [data dostępu: 21.04.2009].

Ś.P. Maksymilian Bis zm. 4.03.2006r.

Ś.P. Szymon Makuch zm. 04.04.2006r.

KOCHAM WAS I NIGDY O WAS NIE ZAPOMNĘ!!!

Madziola

Lub:

Ś.P. Ukochany brat, syn i przyjaciel Michał Zbieć zm. 29.01.2006

Panie świeć nad jego duszą

[*] [*] [*]

Zazuzizuziza

Główną funkcją nekrologów umieszczanych w gazetach jest funkcja informacyjna. Na stronach dzienników umieszcza się je po to, by zawiadomić bliskich i dalekich przyjaciół, a także wszystkich ludzi, którzy mogli znać zmarłego, o dacie pogrzebu. Drugą funkcją nekrologu jest wyrażenie współczucia i żalu w stosunku do rodziny zmarłego przez pracodawcę, przyjaciół lub inne osoby. Fora internetowe poświęcone zmarłym z pewnością nie spełniają funkcji informacyjnej. Przede wszystkim nie ma mowy o przypadkowości przeczytania informacji o zapalanych dla kogoś wirtualnych świeczkach. Wątpliwe jest, żeby użytkownicy sieci spontanicznie wpisywali w wyszukiwarki cmentarzy internetowych imiona i nazwiska swoich przyjaciół. Zarówno fora internetowe, jak i wirtualne cmentarze spełniają natomiast drugą funkcję nekrologów – stają się sposobem wyrażenia żalu i połączenia się w bólu z rodziną zmarłego. Najbardziej popularnym sposobem jest tworzenie na portalu typu księga pamiątkowa specjalnej strony poświęconej konkretnej osobie. Taką stroną jest np. ta poświęcona Marcinowi Parzuchowi na portalu <http://www.pamietajmy.pl>⁵⁰, gdzie od 29 listopada 2007 r. do 25 kwietnia 2009 r. zapalono ponad sto dwadzieścia wirtualnych świec.

⁵⁰ Strona [pamietajmy.pl](http://www.pamietajmy.pl) została zmieniona na witrynę funer.com.pl, na której możemy znaleźć informacje na temat domów pogrzebowych w Polsce, ale również zapalić wirtualną świeczkę, napisać epitafium, skorzystać z wizytówek firm funeralnych oraz wysłać do nich zapytanie biznesowe. Według danych z dnia 11.12.2022 w serwisie od początku istnienia zostało zapalonych 10 222 287

Funkcję czysto informacyjną miała w przestrzeni miejskiej tzw. klepsydra, czyli ogłoszenie o czyjejś śmierci rozwieszane na życzenie rodziny zmarłego w miejscach publicznych. Wydaje się, że instytucja klepsydry przestała mieć rację bytu. Często ludzie nie znają sąsiadów z piętra, na którym mieszkają, nie wspominając o całym bloku – wywieszanie ogłoszenia na ścianie budynku mieszkalnego mija się więc z celem. Przyjaciele natomiast, jeśli nawet nie są rozrzucony po świecie, to mieszkają w różnych częściach miasta, nie mają tym samym szansy na uzyskanie informacji o śmierci kogoś bliskiego inaczej niż przez Internet – za pomocą portali społecznościowych. Nie można raczej liczyć na przypadkowe znalezienie w sieci informacji dotyczącej czyjejś śmierci. Poza konkretnymi portalami lub wątkami tematycznymi Internet jest wolny od tej tematyki. Tak jakby ludzie w ogóle nie umierali albo traktowali ten temat z dystansem i pobłażliwością. Tymczasem, jak mówi jeden z punktów informacji o serwisie (portalu: <http://www.wirtualny.cmentarz.pl>), „śmierć jest zjawiskiem nieuniknionym”⁵¹. Ci, którzy są zapobiegliwi i pamiętają o przemijalności wszystkiego, co materialne, mogą skorzystać z usługi związanej z wysłaniem do przyjaciół pośmiertnego e-maila. Można tym samym pomyśleć o wszystkim, co by się chciało przekazać najbliższym, zadbać, by nie pojawiły się wątpliwości i niedopowiedzenia w sprawach materialnych, a firma, której powierzymy takie zadanie, z pewnością się z niego wywiąże. Taki czarny gołąb pocztowy pojawi się w skrzynkach naszych przyjaciół, zawiadamiając ich o naszej śmierci i zapraszając na pogrzeb. Trochę jak nekrolog w gazecie, trochę jak klepsydra. W przeciwieństwie do starych ogłoszeń zamieszczanych w realnych przestrzeniach publicznych, taki pośmiertny e-mail jest niezawodny i na nasz pogrzeb zaprosi wszystkich, których chętnie tam obejrzymy – z zaświatów, gdziekolwiek by były.

wirtualnych świeczek i opublikowanych 8708 epitafiów. Serwis jest na rynku od 16 lat. Portal zrzesza 3836 firm związanych z branżą funeralną. Strona poświęcona Marcinowi Parzuchowi: <http://marcinparzuch.pamietajmy.com.pl/index.php> [data dostępu: 11.12.2022].

⁵¹ http://www.wirtualnycmentarz.pl/html_core/tekst/informacja_o_serwisie.html/ [data dostępu: 16.04.2009].

Możliwie szczegółowa analiza zjawiska cmentarza internetowego w kontekście socjologii przestrzeni pozwala sformułować kilka tez dotyczących przestrzeni wirtualnej. Przestrzeń wirtualna, w przeciwieństwie do znakowych przestrzeni w rzeczywistości, nie jest polisemiczna, ponieważ Internet zawieszony jest w doraźności. Ta jednoznaczność znakowa Internetu nie wyklucza jednak obecności przestrzeni *sacrum* w sieci, tyle że *sacrum* to wydaje się „celowo zaprojektowane” jako sakralne, a nie staje się takie w wyniku objawienia czy teofanii.

Jeśli zaś chodzi o analizę zjawiska cmentarza internetowego, należy przede wszystkim podkreślić, że cmentarz ten spełnia podobne funkcje do cmentarza realnego, służąc głównie upamiętnieniu osoby zmarłej. Cmentarz internetowy odwzorowuje sferę symboliczną cmentarza realnego i przez to dialektycznie się z nim wiąże. Internet w tym względzie staje się przedłużeniem obrzędu wykonanego w realnej rzeczywistości. Pogrzeb jako rytuał nie może odbyć się li tylko w przestrzeni wirtualnej, lecz upamiętnianie zmarłego już tak. Pojedynczy grób założony w sieci stanowi także pewną strategię tworzenia tożsamości w Internecie i w tym sensie staje się podobny do profili zakładanych w serwisach społecznościowych. Natura samego medium, jego powszechna dostępność i masowość powodują, że do cmentarzy internetowych wkracza świat popkultury. Wybitne lub znane jednostki mają po kilka wirtualnych grobów, zakładanych najczęściej przez fanów lub posiadaczy witryn, którzy chcą w ten sposób podnieść atrakcyjność marketingową swojego internetowego „przedsiębiorstwa pogrzebowego”.

Analiza cmentarzy internetowych daje także asumpt do ogólniejszej refleksji na temat zmian społecznych związanych z przechodzeniem żałoby. Śmierć bliskiego spychana zostaje do przestrzeni indywidualnej, a sam rytuał żałoby odbierany jest jako opresyjny. Ta indywidualizacja żałoby prowadzi do rozwoju Internetu jako przestrzeni społecznej, gdzie normy obowiązujące w świecie rzeczywistym mogą być kwestionowane. Internet daje bowiem iluzję anonimowości, pojętej jako bycie samemu ze... światem.

III

Projekt ustawy – Prawo pogrzebowe

USTAWA z dnia _____ 202__ r. Prawo pogrzebowe

Rozdział 1 Przepisy ogólne

Art. 1. [Przedmiot ustawy]

Ustawa określa zasady zakładania, rozszerzania, zamykania cmentarzy i innych miejsc pochówku, zasady ich prowadzenia, rodzaje pochówków oraz zasady i formy ochrony cmentarzy, grobów wojennych, grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, jak również zasady działania przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów oraz zasady stwierdzania zgonu.

Art. 2. [Definicje] Użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) balsamacja – specjalistyczny zabieg mający na celu powstrzymanie lub spowolnienie rozkładu zwłok;
- 2) cmentarz – nieruchomość gruntową przeznaczoną do pochówku zwłok, szczątków lub prochów w grobach, kolumbariach, katakumbach lub poprzez rozsypanie prochów na polach pamięci;
- 3) cmentarz czynny – cmentarz, na którym odbywają się pochówki;
- 4) cmentarz ekologiczny – cmentarz znajdujący się na przeznaczonym do tego celu terenie rolnym, leśnym lub łukowym, na którym odbywają się wyłącznie pochówki ekologiczne;

- 5) cmentarz komunalny – cmentarz będący własnością gminy;
- 6) cmentarz nieczynny – cmentarz, na którym z przyczyn faktycznych lub prawnych nie odbywają się pochówki;
- 7) cmentarz wojenny – cmentarz przeznaczony do pochówku zwłok, szczątków lub prochów osób, o których mowa w art. 92 ust. 1;
- 8) cmentarz wyznaniowy – cmentarz będący własnością kościoła lub innego związku wyznaniowego;
- 9) ekshumacja – wydobywanie z grobu zwłok lub szczątków i ich ponowne pochowanie, w tym samym lub innym grobie;
- 10) grób masowy – miejsce pochówku dwóch lub więcej ofiar działań zbrojnych lub innych form przemocy fizycznej, epidemii lub klęsk żywiołowych;
- 11) grób zbiorowy – grób służący do pochowania w nim więcej niż jednej trumny ze zwłokami lub szczątkami lub urny z prochami;
- 12) konkubent – osobę pozostającą we wspólnym pożyciu z osobą zmarłą, w tym również osobę tej samej płci;
- 13) koroner – lekarza uprawnionego do stwierdzania zgonu oraz potwierdzania stwierdzenia zgonu wystawionego przez lekarza, który jako ostatni udzielał świadczeń zdrowotnych osobie zmarłej;
- 14) kościół lub inny związek wyznaniowy – kościół lub inny związek wyznaniowy o uregulowanej sytuacji prawnej w rozumieniu ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz.1153);
- 15) kremacja – spalenie w wysokiej temperaturze z dostępem tlenu zwłok lub szczątków w celu ich pochowania lub rozsypania;
- 16) pochówek – złożenie zwłok, szczątków lub prochów w grobach, kolumbariach, katakumbach, zatopienie zwłok lub prochów w morzu albo rozsypanie prochów;
- 17) pochówek ekologiczny – pochówek zwłok, szczątków lub prochów w trumnie lub urnie ekologicznej w grobie ziemnym, gdzie funkcję nagrobków pełnią wyłącznie oznaczenia w postaci drzew, krzewów lub kwiatów, jak również naturalnych kamieni lub drewnianych tabliczek;

- 18) prochy – pozostałe po kremacji niespalone fragmenty kości ludzkich, które podlegają rozdrobnieniu w kremulatorze;
- 19) przedsiębiorca pogrzebowy – osobę fizyczną, osobę prawną lub jednostkę organizacyjną niebędącą osobą prawną, której ustawa przyznała zdolność prawną, świadczącą usługi związane z wykonywaniem usług pogrzebowych;
- 20) szczątki – pozostałości zwłok lub ich części, w tym wydobyte z miejsca ich pochówku;
- 21) teren pocmentarny – nieruchomość będącą wcześniej cmentarzem, z której ekshumowano zwłoki i ich szczątki;
- 22) trumna ekologiczna – trumnę wytworzoną z biodegradowalnych materiałów;
- 23) urna ekologiczna – urnę wytworzoną z biodegradowalnych materiałów, w tym biournę, przeznaczoną do umieszczania w niej prochów z nasionami lub sadzonkami drzew;
- 24) usługi pogrzebowe – usługi świadczone przez przedsiębiorcę pogrzebowego związane z organizacją i przeprowadzeniem pochówków;
- 25) zwłoki – martwe ciało człowieka.

Art. 3. [Miejsce pochówku]

1. Z wyjątkiem przypadków określonych w ustępach 2–5 zwłoki, szczątki i prochy mogą być pochowane wyłącznie na cmentarzach.
2. Na warunkach określonych w art. 31 zwłoki mogą zostać pochowane w morzu.
3. Na warunkach określonych w art. 24 ust. 6 w morzu mogą być pochowane również prochy w urnach ekologicznych.
4. Prochy mogą zostać pochowane także poza cmentarzami przez ich rozsypanie:
 - 1) w morzu;
 - 2) na terenie nieruchomości prywatnej, za zgodą jej właściciela;
 - 3) na terenie nieogrodzonej nieruchomości publicznej, bez zgody jej właściciela.

5. Za zgodą państwowego powiatowego inspektora sanitarnego zwłoki duchownych i osób zakonnych mogą zostać pochowane poza cmentarzami na terenie przyświętynnym albo w świątyni lub krypcie świątyni.

Art. 4. [Własność cmentarzy]

1. Cmentarze jako dobro użytku publicznego mogą być wyłącznie własnością publiczną (Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego) oraz własnością kościołów lub innych związków wyznaniowych.
2. Cmentarze mogą zostać oddane w zarząd podmiotom niepublicznym na warunkach określonych w art. 15.

Art. 5. [Ochrona cmentarzy]

Cmentarze jako elementy dziedzictwa narodowego podlegają szczególnej ochronie.

Art. 6. [Zakaz zbywania i zabudowy cmentarzy]

Cmentarze nie podlegają zbyciu ani zabudowie budynkami lub budowlami przeznaczonymi na cele inne niż związane z dokonywaniem pochówków.

Art. 7. [Wywłaszczenie cmentarzy wyznaniowych]

Z wyjątkiem przypadków określonych w przepisach szczególnych cmentarze wyznaniowe nie podlegają wywłaszczeniu.

Art. 8. [Interes prawny związków wyznaniowych]

Kościółom i innym związkom wyznaniowym przysługuje interes prawny w zakresie ochrony cmentarzy przed ich profanacją lub niszczeniem, w tym w drodze zabudowy, w odniesieniu do wszystkich cmentarzy, które stanowią lub kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościołów lub innych związków wyznaniowych.

Rozdział 2

Zakładanie, prowadzenie i zamykanie cmentarzy oraz zmiana ich przeznaczenia

Art. 9. [Zakładanie i rozszerzanie cmentarzy]

Cmentarz zakłada się i rozszerza na terenie przeznaczonym do tego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, a w wypadku braku takiego planu – w decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, niesprzecznej z ustaleniami studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy.

Art. 10. [Zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy komunalnych]

1. Zakładanie, rozszerzanie, prowadzenie i zamykanie cmentarzy komunalnych należy do zadań własnych gminy.
2. O założeniu lub rozszerzeniu cmentarza komunalnego decyduje rada gminy, a w miastach na prawach powiatu – rada miasta po uzyskaniu zgody właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.
3. O zamknięciu cmentarza komunalnego decyduje rada gminy, a w miastach na prawach powiatu – rada miasta po zasięgnięciu opinii właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.

Art. 11. [Zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy wyznaniowych]

1. Zakładanie, rozszerzanie, prowadzenie i zamykanie cmentarzy wyznaniowych należy do kościołów lub innych związków wyznaniowych.
2. Założenie lub rozszerzenie cmentarza wyznaniowego wymaga uzyskania zgody właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.
3. Zamknięcie cmentarza wyznaniowego wymaga zasięgnięcia opinii właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.

Art. 12. [Zamknięcie dawnego cmentarza wyznaniowego]

1. O zamknięciu cmentarza nieczynnego stanowiącego własność Skarbu Państwa, który kiedykolwiek uprzednio stanowił własność kościoła lub innego związku wyznaniowego, decyduje starosta po uprzednim uzyskaniu zgody Rady Ochrony Cmentarzy.
2. O zamknięciu cmentarza nieczynnego stanowiącego własność jednostki samorządu terytorialnego, który kiedykolwiek uprzednio stanowił własność kościoła lub innego związku wyznaniowego, decyduje organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego po uprzednim uzyskaniu zgody Rady Ochrony Cmentarzy.
3. Rada Ochrony Cmentarzy udziela zgody albo odmawia jej udzielenia w terminie trzydziestu dni od uzyskania wniosku właściciela cmentarza w tej sprawie. Decyzja Rady Ochrony Cmentarzy podlega zaskarżeniu do wojewódzkiego sądu administracyjnego.
4. W przypadkach określonych w ustępach 1 i 2 przepis art. 11 ust. 3 stosuje się odpowiednio.

Art. 13. [Obligatoryjność istnienia cmentarzy komunalnych w gminach]

Na terenie każdej gminy powinien być co najmniej jeden czynny cmentarz komunalny. Jednakże w uzasadnionych przypadkach dopuszcza się założenie jednego cmentarza komunalnego dla kilku sąsiednich gmin.

Art. 14. [Prowadzenie cmentarzy]

1. Utrzymanie cmentarzy komunalnych i zarządzanie nimi należy do wójtów, burmistrzów i prezydentów miast, na których terenie cmentarze są położone.
2. Utrzymanie cmentarzy wyznaniowych i zarządzanie nimi należy do kościołów lub innych związków wyznaniowych.
3. Utrzymanie cmentarzy nieczynnych stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego, a będących kiedykolwiek uprzednio cmentarzami stanowiącymi własność kościołów

lub innych związków wyznaniowych, oraz zarządzanie takimi cmentarzami należy do starostów albo wójtów, burmistrzów i prezydentów miast działających w porozumieniu z właściwymi kościołami lub innymi związkami wyznaniowymi.

4. W przypadku braku właściwych kościołów lub innych związków wyznaniowych, o których mowa w ust. 3, lub ich następców prawnych starosta albo wójt, burmistrz lub prezydent miasta zwracają się do Rady Ochrony Cmentarzy z wnioskiem o potwierdzenie tego faktu w formie zaświadczenia.

Art. 15. [Powierzenie zarządu cmentarzami]

1. Z wyjątkiem przepisów dotyczących cmentarzy wojennych właściciel cmentarza może powierzyć, w drodze umowy, obowiązek jego utrzymywania i zarządzania nim osobie fizycznej albo osobie prawnej lub jednostce organizacyjnej niebędącej osobą prawną, której ustawa przyznała zdolność prawną, a jej wyłącznym celem statutowym jest sprawowanie pieczy nad cmentarzami (zarządca cmentarza).
2. Zarządca cmentarza uprawniony jest do czynności zwykłego zarządu. W sprawach przekraczających zakres zwykłego zarządu zarządca obowiązany jest uzyskiwać zgodę właściciela cmentarza.
3. Zarządca cmentarza wykonuje powierzone mu obowiązki odpłatnie bądź nieodpłatnie.
4. Zarządca cmentarza co roku składa właścicielowi cmentarza sprawozdanie ze swojej działalności.
5. Zarządca cmentarza nie może oddawać go do używania innym podmiotom.
6. Do obowiązków zarządcy cmentarza należą w szczególności: organizacja cmentarza, wyznaczanie miejsc pochówku, porządkowanie terenu, wywóz nieczystości oraz ochrona zieleni znajdującej się na cmentarzu i opieka nad nią.

7. Zarządca cmentarza opracowuje regulamin cmentarza, podawany do wiadomości publicznej przez wywieszenie oraz opublikowanie na stronie internetowej prowadzonej dla cmentarza.
8. Zarządcy cmentarzy obowiązani są prowadzić cyfrową inwentaryzację pochówków i nagrobków. Spisy pochówków i nagrobków podlegają udostępnieniu na stronie internetowej prowadzonej dla cmentarza. Obowiązek ten dotyczy także cmentarzy nieczynnych.

Art. 16. [Wymagania, jakie muszą spełniać cmentarze]

1. Teren cmentarza powinien być zlokalizowany w sposób wykluczający możliwość szkodliwego oddziaływania na otoczenie.
2. Cmentarze powinny być ogrodzone.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia, w porozumieniu z ministrami właściwymi do spraw: budownictwa, planowania i zagospodarowania przestrzennego oraz mieszkalnictwa, gospodarki wodnej, klimatu i środowiska, określi, w drodze rozporządzenia, jakie tereny uznaje się za odpowiednie na cmentarze pod względem sanitarnym, wymagania, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku, z uwzględnieniem wymagań techniczno-budowlanych. Rozporządzenie powinno określać w szczególności:
 - 1) wymagania co do usytuowania terenu cmentarza;
 - 2) szerokość pasów izolujących teren cmentarza od innych terenów, zwłaszcza terenów zamieszkałych;
 - 3) odległość cmentarza od źródeł ujęcia wody;
 - 4) wymagania co do poziomu wód gruntowych na terenach przeznaczonych pod cmentarze;
 - 5) sposób ustalania powierzchni cmentarza;
 - 6) rodzaj powierzchni grzebalnych i wymagania, jakim musi odpowiadać ich zagospodarowanie;
 - 7) wymagania, jakim muszą odpowiadać inne miejsca pochówku zwłok, szczątków lub prochów.

Art. 17. [Cmentarze ekologiczne]

1. Cmentarze komunalne i wyznaniowe mogą być cmentarzami ekologicznymi.
2. Cmentarze ekologiczne zakłada się na terenach rolnych, łąkach lub terenach leśnych, z wyłączeniem parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych.
3. Pochówki ekologiczne na cmentarzach ekologicznych polegają na złożeniu do grobu ziemnego w trumnie ekologicznej zwłok niepoddanych balsamacji, ubranych w naturalne materiały albo na złożeniu do grobu ziemnego szczątków lub prochów w urnie ekologicznej, w tym w biournie.
4. Obowiązkiem zarządcy cmentarza jest oznaczanie grobów na planie cmentarza ekologicznego, również w formie zapisu cyfrowego umożliwiającego zlokalizowanie grobu za pomocą funkcji GPS.
5. Z wyjątkiem prac porządkowych na cmentarzu ekologicznym nie wolno ingerować w zastany krajobraz, niwelować terenu, wycinać drzew i krzewów. Można jednak sadzić drzewa i krzewy, w tym na grobach.
6. Cmentarze ekologiczne mogą być ogrodzone wyłącznie przy użyciu naturalnych materiałów.
7. Na grobach stawia się przedmioty wykonane wyłącznie z materiałów naturalnych podlegających biodegradacji.
8. Na cmentarzu ekologicznym prawo do grobu jest bezterminowe i powstaje na podstawie umowy o pochowanie zawartej z właścicielem cmentarza po uiszczeniu jednorazowej opłaty.
9. Na cmentarzach ekologicznych nie przeprowadza się ekshumacji na wniosek osób najbliższych zmarłego.
10. Nie dokonuje się zmiany przeznaczenia cmentarzy ekologicznych.
11. Do cmentarzy ekologicznych stosuje się odpowiednio przepisy niniejszej ustawy z zachowaniem zmian wprowadzonych w niniejszym artykule i w innych przepisach szczególnych.

Art. 18. [Zmiana przeznaczenia cmentarza]

1. Z wyjątkiem przepisów dotyczących cmentarzy wojennych po upływie stu lat od ostatniego pochówku teren cmentarza, po jego zamknięciu zgodnie z art. 10–12, może być przeznaczony na inny cel, chyba że w przypadku cmentarzy wyznaniowych sprzeciwiają się temu zasady religijne właściwego kościoła lub innego związku wyznaniowego.
2. Przeznaczenia terenu cmentarza na inny cel dokonuje się w formie decyzji wydanej przez starostę albo wójta, burmistrza lub prezydenta miasta.
3. Po wydaniu decyzji, o której mowa w ustępie poprzedzającym, użycie terenu cmentarza na inny cel jest dopuszczalne tylko pod warunkiem uprzedniego przekształcenia go w teren pocmentarny, tj. wydobywania i przeniesienia poszczególnych, a zarazem wszystkich szczątków lub prochów na inny cmentarz. Wydobywania i przeniesienia szczątków lub prochów na inny cmentarz dokonuje starosta albo wójt, burmistrz lub prezydent miasta na koszt nabywcy terenu pocmentarnego lub jego nowego użytkownika.
4. Użycie terenu pocmentarnego na inny cel jest dopuszczalne pod warunkiem zachowania znajdujących się na nim zabytków ruchomych, nad którymi opiekę sprawuje właściwy wojewódzki konserwator zabytków.
5. Tereny pocmentarne oznacza się i upamiętnia w sposób uzgodniony z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków, a w przypadku terenów pocmentarnych po cmentarzach wyznaniowych – także w uzgodnieniu z właściwym kościołem lub innym związkiem wyznaniowym.
6. W przypadku cmentarzy wyznaniowych albo cmentarzy nieczynnych stanowiących własność Skarbu Państwa albo jednostek samorządu terytorialnego, które kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościoła lub innego związku wyznaniowego, wydanie decyzji o zmianie przeznaczenia terenu cmentarza wymaga uzyskania zgody Rady Ochrony Cmentarzy.

Rozdział 3

Rejestry cmentarzy oraz ich oznakowanie, taksa cmentarna

Art. 19. [Rejestr cmentarzy i terenów cmentarnych]

1. Gminy prowadzą rejestry cmentarzy czynnych i nieczynnych oraz cmentarzy wojennych.
2. Rejestry cmentarzy publikowane są w Biuletynie Informacji Publicznej.
3. Zasady prowadzenia rejestrów cmentarzy oraz ich wzór określa, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw budownictwa, planowania i zagospodarowania przestrzennego oraz mieszkalnictwa w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw informatyzacji, mając na względzie kompletność oraz jawność danych zawartych w rejestrach.

Art. 20. [Ujawnienie cmentarzy i terenów pocmentarnych w ewidencji gruntów i budynków]

1. Cmentarze, w tym cmentarze wojenne, oraz tereny pocmentarne podlegają ujawnieniu w ewidencji gruntów i budynków.
2. Sposób oznaczania cmentarzy i terenów pocmentarnych w ewidencji gruntów i budynków określi, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw budownictwa, planowania i zagospodarowania przestrzennego oraz mieszkalnictwa, mając na względzie kompletność informacji i publiczny dostęp do informacji zawartych w ewidencji.

Art. 21. [Wpis cmentarzy do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków]

Cmentarze, z wyjątkiem cmentarzy ekologicznych, podlegają wpisowi do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, chyba że wymagają wpisu do rejestru zabytków, przy czym cmentarze nieczynne uważa się za zabytki archeologiczne podlegające wpisowi do rejestru zabytków archeologicznych.

Art. 22. [Oznaczenie cmentarzy i terenów pocmentarnych]

1. Zarządcy cmentarzy i właściciele terenów pocmentarnych oznaczają je i upamiętniają w sposób uzgodniony z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków.
2. Sposoby oznaczenia i upamiętnienia cmentarzy i terenów pocmentarnych określi, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, mając na względzie historyczne, kulturowe i społeczne znaczenie cmentarzy.

Art. 23. [Taksa cmentarna]

Na podstawie wysokości przeciętnego rocznego wynagrodzenia w gminie rada gminy ustala co roku, w drodze uchwały, taksy cmentarne obejmujące maksymalne stawki usług cmentarnych.

Rozdział 4

Rodzaje pochówków

Art. 24. [Pochówki na cmentarzach i poza cmentarzami]

1. Pochowania zwłok i ich szczątków można dokonywać wyłącznie na cmentarzach oraz przez zatopienie w morzu na obszarach morskich państwa w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej zgodnie z art. 31.
2. Zwłoki i ich szczątki mogą być pochowane na cmentarzach, w tym cmentarzach ekologicznych, w grobach i katakumbach.
3. Prochy mogą być pochowane na cmentarzach wyłącznie w urnach. Urny z prochami składa się w grobach, kolumbariach i katakumbach, z zastrzeżeniem ust. 4 i 5.
4. Prochy mogą być rozsypane na cmentarzach na polach pamięci.
5. Dopuszczalne jest rozsypywanie prochów na terenach innych niż cmentarze za zgodą właścicieli tych terenów. Zgoda nie jest wymagana w odniesieniu do gruntów rolnych i leśnych będących własnością

Skarbu Państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego, jeśli nie są one ogrodzone, a także w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej. Nie rozsypuje się prochów w wodach śródlądowych.

6. Dopuszczalny jest pochówek prochów w urnie ekologicznej przez jej zatopienie w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej.

Art. 25. [Pochówki w grobach]

1. W grobach można chować trumny ze zwłokami lub szczątkami oraz urny z prochami.
2. W jednym grobie można chować trumny i urny.

Art. 26. [Groby ziemne i murowane]

1. Groby dzielą się na groby ziemne i groby murowane.
2. Grób ziemny jest dołem pozbawionym elementów kamiennych, murowanych, metalowych, plastikowych i drewnianych, po dokonaniu pochówku zasypany ziemią.
3. Grób murowany jest dołem z bokami wymurowanymi do poziomu gruntu, po dokonaniu pochówku zamkniętym sklepieniem.

Art. 27. [Kolumbarium]

Na cmentarzach mogą być wznoszone kolumbaria, które są budowlami z niszami przeznaczonymi do składania urn z prochami.

Art. 28. [Katakumby]

Na cmentarzach mogą być tworzone katakumby, które są podziemnymi lub naziemnymi pomieszczeniami posiadającymi nisze w ścianach przeznaczone do składania zwłok i szczątków w trumnach.

Art. 29. [Części składowe gruntu]

Groby ziemne i murowane, kolumbaria i katakumby stanowią część składową gruntu. Jednakże nagrobki są rzeczami ruchomymi stanowiącymi odrębny od gruntu przedmiot własności.

Art. 30. [Pole pamięci]

1. Na cmentarzach mogą być tworzone pola pamięci, które są wydzielonymi terenami wolnymi od grobów, kolumbariów i katakumb, przeznaczonymi do umieszczania na nich prochów, przy czym żadne miejsce pochówku nie może być indywidualnie oznaczone.
2. Na polu pamięci może zostać wzniesiona ściana pamięci, na której umieszcza się dane pochowanych tam osób.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, sposób tworzenia i wielkość pól pamięci oraz szczegółowy sposób dokonywania na nich pochówków, uwzględniając wymagania sanitarne, jakie powinna spełniać powierzchnia grzebalna cmentarza.

Art. 31. [Pochówki na morzu]

1. Zwłoki osób zmarłych na okrętach lub statkach będących na pełnym morzu mogą być pochowane przez zatopienie w morzu zgodnie ze zwyczajami morskimi. Jednakże w przypadkach, kiedy okręt lub statek może w ciągu dwudziestu czterech godzin przybyć do portu objętego programem podróży, zwłoki należy przewieźć na ląd i tam pochować.
2. Wyjątki od przepisów ust. 1 mogą być czynione przez kapitana okrętu z uwzględnieniem wskazań sanitarnych lub wojskowych, jeżeli chodzi o okręty wojenne lub inne używane do celów wojskowych.

Art. 32. [Pochówki w świątyniach]

1. Zwłoki duchownych i zwłoki osób zakonnych, ich szczątki lub prochy, na zasadach określonych przez kościół lub inny związek wyznaniowy, mogą zostać pochowane poza cmentarzami w świątyniach,

katakumbach pod świątyniami oraz na terenach przyświątynnych za zgodą państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.

2. Warunki sanitarne i sposób chowania zwłok, szczątków lub prochów poza cmentarzami w świątyniach, katakumbach pod świątyniami oraz na terenach przyświątynnych określi, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw zdrowia, mając na względzie bezpieczeństwo sanitarne takich pochówków.

Art. 33. [Pochówki osób zasłużonych]

1. Prawo do pochowania zwłok osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej, ich szczątków lub prochów przysługuje organom państwowym po uzyskaniu zgody osób najbliższych zmarłego.
2. Zwłoki, szczątki lub prochy osób, o których mowa w ust. 1, mogą być pochowane na cmentarzach w alejach zasłużonych lub w mauzoleach albo w Panteonie Rzeczypospolitej.
3. Prezes Rady Ministrów określi, w drodze rozporządzenia, zasady i warunki odbywania ceremonii pogrzebowych osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej, mając na względzie rangę ceremonii oraz bezpieczeństwo sanitarne.
4. Pochówki osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej w Panteonie Rzeczypospolitej odbywają się na zasadach określonych w odrębnej ustawie.

Art. 34. [Nienaruszalność pochówków osób zasłużonych]

1. Groby osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej są nienaruszalne.
2. Ochronę i opiekę nad grobami i nagrobkami osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej pochowanych w Panteonie Rzeczypospolitej sprawuje wojewoda, właściwy ze względu na usytuowanie Panteonu Rzeczypospolitej.

3. Ochronę i opiekę nad grobami i nagrobkami osób wybitnie zasłużonych dla życia publicznego pochowanych na cmentarzach sprawują gminy, na których terenie pochowane są takie osoby.

Rozdział 5

Prawo do grobu

Art. 35. [Nabycie prawa do grobu]

1. Prawo do grobu powstaje z chwilą zawarcia z właścicielem cmentarza umowy o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów (umowa o pochowanie).
2. W umowie o pochowanie określa się:
 - 1) miejsce na grób lub miejsce w katakumbach albo miejsce w kolumbarium;
 - 2) rodzaj grobu;
 - 3) przeznaczenie grobu, czyli oznaczenie osoby lub osób, które mają być w grobie pochowane;
 - 4) opłaty za nabycie miejsca na grób oraz za pochowanie zwłok, szczątków lub prochów.
3. Ponadto w umowie o pochowanie można w szczególności:
 - 1) określić losy prawne nagrobka i innych naziemnych elementów grobu w razie wygaśnięcia prawa do grobu lub zamknięcia cmentarza;
 - 2) zastrzec trwanie prawa do grobu po upływie dwudziestu lat, zgodnie z art. 43 ust. 2;
 - 3) określić warunki zmiany charakteru grobu;
 - 4) określić czas trwania prawa do grobu, nie krótszy niż dwudziestoletni;
 - 5) uzgodnić inne prawa i obowiązki stron umowy o pochowanie.
4. Prawo do grobu może przysługiwać osobom fizycznym albo podmiotom, o których mowa w art. 33 ust. 1 oraz art. 48 ust. 2 i 3.

Art. 36. [Charakter prawny i treść prawa do grobu]

1. Prawo do grobu jest podmiotowym prawem cywilnym o charakterze osobisto-majątkowym.
2. Uprawnienia osobiste prawa do grobu obejmują w szczególności:
 - 1) uprawnienie do pochowania zwłok, szczątków lub prochów;
 - 2) uprawnienie do opieki nad grobem;
 - 3) uprawnienie do sprawowania kultu pamięci osoby pochowanej w grobie.
3. Uprawnienia majątkowe prawa do grobu obejmują w szczególności:
 - 1) uprawnienie do utrzymania prawa do grobu;
 - 2) uprawnienie do urządzenia grobu, w tym wzniesienia nagrobka;
 - 3) uprawnienie do utrzymania grobu w należytym stanie;
 - 4) wyłączne prawo do posiadania grobu i korzystania z niego, z wyjątkiem uprawnień przysługujących właścicielowi cmentarza.

Art. 37. [Wspólne prawo do grobu]

1. Prawo do grobu przysługujące co najmniej dwóm osobom wykonuje się wspólnie.
2. W przypadku sporu decyduje zwykła większość głosów. W przypadku równego rozkładu głosów spór rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.
3. Każdemu ze współuprawnionych przysługuje jeden głos.
4. Głosowanie jest ważne, jeżeli weźmie w nim udział co najmniej połowa współuprawnionych.

Art. 38. [Wspólne uprawnienia do grobu]

1. Z chwilą pochówku w grobie powstają dobra osobiste osób najbliższych osoby w nim pochowanej związane z kultem pamięci osoby zmarłej.
2. Osoba uprawniona z tytułu prawa do grobu nie może wykonywać swoich uprawnień majątkowych z uszczerbkiem dla osób najbliższych,

którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej.

3. W sporach pomiędzy osobą, której przysługuje prawo do grobu, a osobami najbliższymi, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej, w tym w sporach dotyczących pochówku kolejnych osób, decyduje głos osoby, której przysługuje prawo do grobu.
4. Jeżeli prawo do grobu wygasło, w sporach pomiędzy osobami najbliższymi, którym przysługuje dobro osobiste w postaci kultu pamięci osoby zmarłej, w tym w sporach dotyczących pochówku kolejnych osób, decyduje zwykła większość głosów. Stosuje się przepisy art. 37 ust. 3 i 4.
5. Spory nierozwiązane zgodnie z ust. 3 i 4 rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Art. 39. [Niezbymalność prawa do grobu]

Prawo do grobu, w którym pochowano zwłoki, szczątki lub urnę z prochami co najmniej jednej osoby, nie podlega zbyciu ani dziedziczeniu.

Art. 40. [Ograniczenie uprawnień właściciela cmentarza]

Właściciel cmentarza nie może wykonywać przysługujących mu praw w sposób naruszający prawo do grobu lub kult pamięci osoby zmarłej.

Art. 41. [Wygaśnięcie prawa do grobu]

1. Prawo do grobu wygasa wskutek upływu umównionego terminu albo wskutek śmierci uprawnionego.
2. W przypadku niezgodnienia w umowie z właścicielem cmentarza czasu trwania prawa do grobu prawo do grobu ziemnego i grobu murowanego, z wyjątkiem grobu zbiorowego, wygasa po upływie dwudziestu lat, chyba że osoba uprawniona z tytułu prawa do grobu zgłosi zastrzeżenie, o którym mowa w art. 43 ust. 2.

Art. 42. [Prawo do utrzymania istniejącego grobu]

W przypadku wygaśnięcia prawa do grobu każdy może uiścić opłatę za dalsze, co najmniej dwudziestoletnie, istnienie tego grobu bez prawa do jego ponownego użycia do pochowania. Czas istnienia grobu można przedłużać za opłatą.

Art. 43. [Ponowne użycie grobu]

1. Grób ziemny, w którym dokonano pochówku w trumnie, nie może być użyty do pochowania w nim kolejnych zwłok lub szczątków przed upływem dwudziestu lat. W grobie tym w przestrzeni izolacyjnej można dokonywać w każdym czasie pochówku prochów w urnach.
2. Po upływie dwudziestu lat nie może nastąpić ponowne użycie grobu ziemnego do chowania zwłok lub szczątków, jeżeli osoba, której przysługuje prawo do grobu, zgłosi zastrzeżenie przeciw temu i uiści opłatę przewidzianą za pochowanie zwłok. Zastrzeżenie to ma skutek na dalsze dwadzieścia lat i może być odnowione.
3. Przepisy ust. 1 i 2 stosuje się do grobów murowanych, z wyjątkiem takich grobów, które są przeznaczone do pochowania w nich zwłok, szczątków lub prochów więcej niż jednej osoby (groby zbiorowe).
4. Dozwolone są umowy przedłużające termin, przed upływem którego nie wolno użyć grobu do ponownego pochowania.
5. Niezależnie od powyższych przepisów zakazuje się użycia do ponownego pochowania grobów mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną.
6. W istniejących grobach murowanych dopuszcza się chowanie zwłok, szczątków lub prochów osób zmarłych w ciągu dwudziestu lat po wydaniu decyzji o zamknięciu cmentarza. Przy zmianie przeznaczenia cmentarza przepis art. 18 ma zastosowanie również do zwłok, szczątków lub prochów pochowanych w tym dwudziestoletnim okresie.

Art. 44. [Ponowne użycie niszy w kolumbariach]

1. Nisze w kolumbariach mogą być ponownie użyte do pochowania prochów w każdym czasie.
2. Dopuszcza się chowanie prochów osób zmarłych w ciągu dwudziestu lat po wydaniu decyzji o zamknięciu cmentarza. Przy zmianie przeznaczenia terenu cmentarnego przepis art. 18 ma zastosowanie również do prochów pochowanych w kolumbariach w tym dwudziestoletnim okresie.

Art. 45. [Ponowne użycie niszy w katakumbach]

Nisze w katakumbach mogą być ponownie użyte zgodnie z zasadami określonymi w art. 44.

Art. 46. [Odpowiednie stosowanie]

Przepisy art. 35–43 stosuje się odpowiednio do katakumb i kolumbariów.

Rozdział 6

Prawo do pochowania zwłok, szczątków i prochów

Art. 47. [Powstanie prawa do pochowania]

1. Prawo do pochowania zwłok, szczątków lub prochów (prawo do pochowania) powstaje z chwilą śmierci osoby zmarłej.
2. Prawo to obejmuje także ekshumację; jednakże podmiotom wymienionym w art. 33 ust. 1 i art. 48 ust. 2–3 nie przysługuje prawo żądania ekshumacji.
3. Prawo do pochowania stanowi dobro osobiste osób najbliższych zmarłego podlegające ochronie prawnej.

Art. 48. [Uprawnieni do prawa pochowania]

1. Prawo do pochowania przysługuje osobom najbliższym zmarłego, w poniższej kolejności:

2. osobie pozostającej we wspólnym pożyciu ze zmarłym, w tym małżonkowi lub konkubentowi;
 - 1) zstępnym;
 - 2) wstępnym;
 - 3) rodzeństwu;
 - 4) powinowatym w tej samej linii lub stopniu;
 - 5) osobie pozostającej w stosunku przysposobienia oraz jej małżonkowi.
3. Prawo do pochowania zwłok osób wojskowych zmarłych w czynnej służbie wojskowej przysługuje również właściwym organom wojskowym w myśl przepisów wojskowych.
4. Prawo do pochowania przysługuje również osobom, które do tego dobrowolnie się zobowiązały.
5. Osoba najbliższa zmarłego może nie wyrazić zgody na pochówek dokonywany przez podmioty określone w ust. 2–3.
6. Spory o prawo pochowania rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Art. 49. [Prawo do decydowania o sposobie swojego pochówku]

1. Każdy może decydować o sposobie swojego pochówku, dokonując wyboru jednej z form, o których mowa w art. 24.
2. Prawo to przysługuje również małoletniemu, który ukończył szesnaście lat.
3. Decyzja, o której mowa w ust. 1, jest wiążąca dla osób uprawnionych do pochowania, jeżeli została wpisana do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku.
4. Decyzja, o której mowa w ust. 1, może być w każdym czasie cofnięta lub zmieniona.

Art. 50. [Centralny rejestr decyzji dotyczących sposobu pochówku]

1. Tworzy się centralny rejestr decyzji dotyczących sposobu pochówku, zwany dalej „centralnym rejestrem decyzji”, w celu rejestrowania, przechowywania i udostępniania:
 - 1) decyzji o sposobie pochówku, o której mowa w art. 49 ust. 1;
 - 2) decyzji o przekazaniu zwłok do celów naukowych, o której mowa w art. 58 ust. 1 i 2 oraz
 - 3) zgłoszeń o wykreśleniu lub zmianie wskazanych powyżej decyzji.
2. Centralny rejestr decyzji prowadzi minister właściwy do spraw wewnętrznych.
3. Rejestr jest prowadzony w systemie teleinformatycznym.
4. Minister właściwy do spraw wewnętrznych określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe zasady prowadzenia centralnego rejestru decyzji, w tym zasady i tryb składania oświadczeń woli, na podstawie których decyzje są wpisywane do centralnego rejestru decyzji, zasady składania oświadczeń woli o zmianie lub wykreśleniu decyzji z centralnego rejestru decyzji, zasady dostępności danych zawartych w centralnym rejestrze decyzji z uwzględnieniem zasad określonych w art. 52 i 53 oraz zasady wykonywania obowiązku złożenia oświadczenia o miejscu rozsypania lub zatopienia prochów przez osobę realizującą wolę zmarłego.

Art. 51. [Zakres przedmiotowy centralnego rejestru decyzji]

1. W centralnym rejestrze decyzji wpisowi podlegają obligatoryjnie następujące dane osoby, która decyduje o sposobie swojego pochówku lub decyduje o przekazaniu swoich zwłok do celów naukowych:
 - 1) imię i nazwisko;
 - 2) data i miejsce urodzenia;
 - 3) numer PESEL, jeżeli osoba go posiada;
 - 4) adres i miejsce zamieszkania oraz
 - 5) data wpłynięcia decyzji albo data wpłynięcia zgłoszenia o wykreślenie lub zmianę decyzji.

2. W centralnym rejestrze decyzji wpisowi podlegają obligatoryjnie informacje o treści decyzji o sposobie swojego pochówku lub przekazywaniu ciała do celów naukowych. Osoba podejmująca decyzję powinna określić sposób postępowania ze swoimi zwłokami, dokonując wyboru jednego z ustalonych poniżej sposobów:
 - 1) pochowanie zwłok na cmentarzu,
 - 2) pochowanie zwłok na cmentarzu ekologicznym,
 - 3) poddanie ciała kremacji i pochowanie urny z prochami na cmentarzu,
 - 4) poddanie ciała kremacji i rozsypanie prochów na polu pamięci na cmentarzu,
 - 5) poddanie ciała kremacji i zatopienie urny z prochami w morzu,
 - 6) poddanie ciała kremacji i rozsypanie prochów poza cmentarzem na zasadach określonych w art. 24 ust. 5,
 - 7) przekazanie ciała do celów naukowych na zasadach określonych w art. 58 ust. 1 i 2.
3. W przypadku, o którym mowa w ust. 2 pkt 5–6, w centralnym rejestrze decyzji wpisowi podlegają dane dotyczące miejsca, w jakim urna z prochami ma być zatopiona w morzu lub prochy mają być rozsypane, oraz dane osoby upoważnionej do ich rozsypania lub zatopienia: imię i nazwisko i numer PESEL, a w przypadku, gdy go nie posiada, data urodzenia.
4. Po rozsypaniu prochów lub zatopieniu urny z prochami w morzu w centralnym rejestrze decyzji zamieszcza się dokładne współrzędne geograficzne GPS miejsca, w jakim to nastąpiło, na podstawie oświadczenia osoby wykonującej wolę zmarłego.
5. W przypadku, o którym mowa w art. 50 ust. 1 pkt 2, w centralnym rejestrze decyzji zamieszcza się dane dotyczące uczelni, której zwłoki mają być przekazane na zasadach określonych w art. 58. W rejestrze mogą być zamieszczone informacje o sposobie pochówku zwłok przekazanych w celach naukowych po ich wykorzystaniu przez uczelnię

lub upływie czasu, na jaki są przekazane. W tym zakresie ust. 3 stosuje się odpowiednio.

Art. 52. [Zasady retencji danych w centralnym rejestrze decyzji]

1. Dane, o których mowa w art. 51, przechowuje się przez okres pięciu lat, licząc od dnia śmierci podejmującego decyzję, a po jego upływie, niszczy się je w sposób uniemożliwiający identyfikację tej osoby.
2. W przypadku decyzji dotyczącej rozsypania prochów poza cmentarzem lub zatopienia w morzu w rejestrze pozostawia się informacje, o których mowa w art. 51 ust. 1 pkt 1–3, oraz informacje, o których mowa w art. 51 ust. 4.
3. Informacje, o których mowa w ust. 2, przechowuje się wiecznie.

Art. 53. [Prawo do uzyskania informacji z centralnego rejestru decyzji]

1. Prawo do uzyskania wypisu z centralnego rejestru decyzji przysługuje podejmującemu decyzję podlegającą wpisowi do rejestru w zakresie dotyczących go danych.
2. Prawo do uzyskania wypisu z centralnego rejestru decyzji przysługuje również osobom uprawnionym do pochowania po śmierci podejmującego decyzję oraz osobie upoważnionej do rozsypania prochów lub zatopienia urny z prochami w morzu.
3. Prawo do uzyskania informacji z centralnego rejestru decyzji przysługuje kierownikowi urzędu stanu cywilnego w celu zamieszczenia odpowiedniej adnotacji w akcie zgonu lub wydania wypisu z rejestru.
4. Wydanie wypisu z rejestru jest bezpłatne.
5. Po śmierci podejmującego decyzję dane, o których mowa w art. 52 ust. 2, są jawne i dostępne za pośrednictwem sieci teleinformatycznej.
6. Dane z rejestru nie mogą podlegać ponownemu wykorzystywaniu na zasadach określonych w ustawie z dnia 11 sierpnia 2021 r. o otwartych danych i ponownym wykorzystywaniu informacji sektora publicznego (Dz.U. z 2021 r. poz. 1641).

7. Zasady dostępu do centralnego rejestru decyzji przez kierownika urzędu stanu cywilnego określa w drodze rozporządzenia minister właściwy do spraw wewnętrznych.

Art. 54. [Obowiązki przedsiębiorcy pogrzebowego]

1. Przedsiębiorca pogrzebowy organizujący pochówek jest zobowiązany sprawdzić, czy w akcie zgonu znajduje się adnotacja o decyzji zamieszczonej w centralnym rejestrze decyzji, a w przypadku istnienia takiej decyzji – zażądać wypisu z centralnego rejestru decyzji od osób uprawnionych do jego otrzymania.
2. Obowiązkiem przedsiębiorcy pogrzebowego jest organizacja pochówku zgodnie z wolą zmarłego ujawnioną w centralnym rejestrze decyzji.

Art. 55. [Ekshumacja]

Z wyjątkiem przypadków określonych w przepisach szczególnych ekshumacja wymaga zgody wszystkich, którym przysługuje prawo do pochowania.

Rozdział 7

Chowanie zwłok, szczątków lub prochów

Art. 56. [Przyjęcie zwłok, szczątków lub prochów do pochowania na cmentarzu]

1. Przyjęcie na cmentarz zwłok, szczątków lub prochów do pochowania następuje po przedstawieniu dokumentów określonych w art. 63 ust. 1.
2. W miejscowościach, w których nie ma cmentarzy komunalnych, zarządca cmentarza wyznaniowego jest obowiązany umożliwić pochowanie na tym cmentarzu, bez jakiegokolwiek dyskryminacji, osób zmarłych innego wyznania lub bezwyznaniowych.

3. Zarządca cmentarza wyznaniowego nie może odmówić pochowania zwłok, szczątków lub prochów osób, które posiadają nabyte prawo do pochówku w określonym miejscu tego cmentarza.
4. Prawo to służy zarówno osobie określonej w ust. 3, jak i osobom jej najbliższym, określonym w art. 48 ust. 1.
5. Zwłoki, szczątki lub prochy osób, o których mowa w ust. 3 i 4, powinny być traktowane przez zarządcę cmentarza na równi ze zwłokami, szczątkami lub prochami osób należących do wyznania, do którego należy cmentarz, a w szczególności pod względem wyznaczenia miejsca pochowania, właściwego ceremoniału pogrzebowego i wznoszenia stosownych nagrobków.

Art. 57. [Czas dokonania pochówku]

1. Zwłoki nie mogą być pochowane przed upływem dwudziestu czterech godzin od chwili zgonu, z wyjątkiem określonym w ust. 3.
2. Najpóźniej w ciągu siedemdziesięciu dwóch godzin od chwili zgonu zwłoki powinny być usunięte z mieszkania w celu ich pochowania lub – w razie odroczenia terminu pochowania – złożone w domu pogrzebowym lub prosektorium do czasu pochowania.
3. Zwłoki osób zmarłych na niektóre choroby zakaźne powinny być natychmiast po stwierdzeniu zgonu usunięte z mieszkania i pochowane na najbliższym cmentarzu w ciągu dwudziestu czterech godzin od chwili zgonu.
4. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, wykaz chorób zakaźnych, o których mowa w ust. 3, z uwzględnieniem chorób zakaźnych występujących w krajach tropikalnych.
5. Wyjątki od terminów określonych w ust. 2 mogą być czynione jedynie po dokonaniu balsamacji zwłok za zezwoleniem właściwego miejscowo państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.
6. Od chwili zgonu aż do pochówku zwłoki powinny być przechowywane w taki sposób, aby nie mogły powodować szkodliwego wpływu na otoczenie.

7. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, sposób przechowywania zwłok i szczątków, uwzględniając:
 - 1) wymagania sanitarne, jakim powinna odpowiadać powierzchnia grzebalna cmentarza;
 - 2) wymagania sanitarne, jakim powinny odpowiadać dom pogrzebowy lub prosektorium na terenie cmentarza;
 - 3) warunki i sposób przechowywania zwłok i szczątków;
 - 4) warunki sanitarne przeprowadzania ekshumacji, mając na względzie zapewnienie poszanowania zwłok i szczątków oraz bezpieczeństwo sanitarne.

Art. 58. [Prawo do pochowania zwłok, szczątków lub prochów]

1. Zwłoki mogą być przekazane do celów dydaktycznych i naukowych uczelni medycznej lub innej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną i naukową w zakresie nauk medycznych, lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność naukową w zakresie nauk medycznych w wyniku dyspozycji wyrażonej za życia i wpisanej do centralnego rejestru decyzji, o którym mowa w art. 50.
2. Zwłoki niepochowane przez podmioty wymienione w art. 48 ust. 1–3 mogą być przekazane do celów dydaktycznych i naukowych uczelni medycznej lub innej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną i naukową w zakresie nauk medycznych, lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność naukową w zakresie nauk medycznych. Decyzję w sprawie przekazania zwłok wydaje właściwy starosta na wniosek uczelni lub federacji.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, tryb i warunki przekazywania zwłok do celów naukowych, w tym:
 - 1) warunki uzasadniające przekazanie zwłok do celów naukowych w przypadkach, o których mowa w ust. 1;
 - 2) tryb przekazywania zwłok;
 - 3) sposób ponoszenia kosztów transportu zwłok,

mając na względzie zapewnienie poszanowania zwłok oraz bezpieczeństwo sanitarne.

4. Zwłoki niepochowane przez podmioty, o których mowa w art. 48 ust. 1–3, albo nieprzekazane uczelni lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność naukową w zakresie nauk medycznych są chowane przez gminę właściwą ze względu na miejsce zgonu, a w przypadku osób pozbawionych wolności zmarłych w zakładach karnych lub aresztach śledczych – przez dany zakład karny lub areszt śledczy, z wyjątkiem zwłok osób, które uwolniły się z zakładu karnego lub aresztu śledczego, oraz osób, które przebywały poza terenem zakładu karnego lub aresztu śledczego, w szczególności w trakcie korzystania z zezwolenia na czasowe opuszczenie tego zakładu lub aresztu bez dozoru lub asysty funkcjonariusza Służby Więziennej.
5. Obowiązek pochowania zwłok, określony w ust. 4, nie wyklucza żądania zwrotu kosztów na podstawie innych ustaw.
6. Minister właściwy do spraw sprawiedliwości określi, w drodze rozporządzenia, sposób postępowania ze zwłokami osób pozbawionych wolności zmarłych w zakładach karnych i aresztach śledczych, uwzględniając w szczególności obowiązek powiadamiania osób najbliższych, o których mowa w art. 48 ust. 1, o zgonie, a także sposób tego powiadamiania, wskazanie podmiotów wydających zgodę na pochowanie zwłok, tryb postępowania ze zwłokami, które nie zostaną odebrane, oraz sposób ponoszenia kosztów pochówku zleconego przez zakład karny lub areszt śledczy, mając na względzie zapewnienie poszanowania zwłok oraz bezpieczeństwo sanitarne.
7. Minister właściwy do spraw wewnętrznych określi, w drodze rozporządzenia, postępowanie ze zwłokami cudzoziemców umieszczonych w strzeżonym ośrodku lub przebywających w areszcie dla cudzoziemców, w szczególności sposób powiadamiania osób najbliższych, o których mowa w art. 48, o zgonie cudzoziemca, a także podmioty wydające zgodę na pochowanie zwłok, tryb postępowania ze zwłokami, które

nie zostaną odebrane, oraz sposób ponoszenia kosztów pochówku zleconego przez strzeżony ośrodek lub areszt dla cudzoziemców, mając na względzie zapewnienie poszanowania zwłok oraz bezpieczeństwo sanitarne.

8. Koszty transportu zwłok w przypadkach, o których mowa w ust. 1 i 2, ponosi uczelnia.

Art. 59. [Stwierdzenie zgonu]

1. Zgon i jego przyczyna powinny być stwierdzone w drodze oględzin w miejscu ujawnienia ciała osoby bez oznak życia.
2. Zgon i jego przyczynę stwierdzają:
 - 1) lekarz podstawowej opieki zdrowotnej, pod którego opieką pozostawał zmarły;
 - 2) lekarz sprawujący opiekę nad zmarłym w podmiocie leczniczym wykonującym szpitalną lub ambulatoryjną działalność leczniczą;
 - 3) lekarz udzielający świadczeń opieki zdrowotnej w ramach nocnej lub świątecznej opieki zdrowotnej;
 - 4) lekarz udzielający świadczeń opieki zdrowotnej w podmiocie innym niż podmiot leczniczy, w którym zgon ma być stwierdzony;
 - 5) kierownik zespołu ratownictwa medycznego, o którym mowa w art. 32 ust. 1 pkt 2 ustawy z 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (Dz.U. z 2020 r. poz. 882), w przypadku:
 - a) odstąpienia od prowadzenia medycznych czynności ratunkowych w sytuacji stwierdzenia znamion śmierci u ratowanej osoby w trakcie prowadzenia tych czynności;
 - b) stwierdzenia, po przybyciu na miejsce zdarzenia, znamion śmierci u osoby, wobec której miały być podjęte medyczne czynności ratunkowe;

- 6) koroner w przypadkach innych niż określone w pkt 1–5 oraz w sytuacji, gdy osoby, o których mowa w pkt 1–5, mają wątpliwości co do przyczyny zgonu.
1. Koszty oględzin i stwierdzania zgonu nie mogą obciążać rodziny zmarłego.
2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi w drodze rozporządzenia:
 - 1) sposób dokonywania oględzin;
 - 2) zasady wzywania lekarzy, o których mowa w ust. 2, w celu stwierdzenia zgonu i jego przyczyny, a także –
 - 3) w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw finansów publicznych – zasady pokrywania wydatków związanych z dokonywaniem oględzin.

Art. 60. [Karta zgonu]

1. Stwierdzenie zgonu dokumentuje się kartą zgonu, a martwe urodzenie – kartą urodzenia z adnotacją o martwym urodzeniu.
2. Karta zgonu jest wydawana podmiotom, o których mowa w art. 48 ust. 1–3 i art. 58 ust. 1, 2 i 4, w jednym egzemplarzu.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowy zakres informacji zawartych w karcie zgonu i karcie urodzenia z adnotacją o martwym urodzeniu, mając na względzie potrzebę identyfikacji zmarłego, bezpieczeństwo sanitarne oraz potrzeby statystyczne.

Art. 61. [Obowiązki lekarza w wypadku stwierdzenia zgonu]

1. Koronerzy i inni lekarze stwierdzający zgon i jego przyczynę obowiązani są, dla potrzeb statystyki publicznej, udzielać, na żądanie właściwych organów, wyjaśnień odnoszących się do faktu zgonu i jego przyczyny. Jeżeli zmarły pozostawał podczas ostatniej choroby pod opieką lekarską, wyjaśnienia powinny również dotyczyć przebiegu tej choroby. Wyjaśnienia te stanowią tajemnicę prawnie chronioną

- i mogą być wykorzystywane tylko dla potrzeb statystyki publicznej oraz w postępowaniu sądowym.
2. Zarówno koroner, jak i inny lekarz stwierdzający zgon i jego przyczynę powinni zawiadomić natychmiast właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego, jeżeli przy dokonaniu oględzin zwłok powzięli pewność lub uzasadnione podejrzenie, że przyczyną zgonu była choroba zakaźna podlegająca obowiązkowemu zgłoszeniu.
 3. W przypadku uzasadnionego podejrzenia, że przyczyną zgonu było przestępstwo albo że zgon był wynikiem nieszczęśliwego wypadku lub samobójstwa, koroner lub inny lekarz stwierdzający zgon i jego przyczynę powinni zawiadomić o tym natychmiast właściwego prokuratora lub najbliższy komisariat Policji.
 4. W przypadku, gdy brak jest możliwości jednoznacznej identyfikacji tożsamości osoby, której ciało jest poddawane oględzinom, koroner lub inny lekarz stwierdzający zgon i jego przyczynę powiadamia najbliższy komisariat Policji.

Art. 62. [Akty stanu cywilnego]

1. Podmiot, któremu zostanie wydana karta zgonu, przedkłada ją kierownikowi urzędu stanu cywilnego, który uzupełnia ją wraz z adnotacją o zarejestrowaniu zgonu w rejestrze stanu cywilnego lub adnotacją o zgłoszeniu zgonu, jeżeli z powodu niedostępności rejestru nie jest możliwe zarejestrowanie zgonu w dniu jego zgłoszenia.
2. W przypadku dziecka martwo urodzonego, bez względu na czas trwania ciąży, dla którego na wniosek osoby uprawnionej do pochowania, o której mowa w art. 48 ust. 1 lub 3, sporządzono kartę zgonu, nie jest wymagana – w celu pochowania zwłok lub prochów – adnotacja urzędu stanu cywilnego o zarejestrowaniu zgonu.

Art. 63. [Formalności przed pochowaniem zwłok, szczątków lub prochów]

1. Podmiot, któremu została wydana karta zgonu, przekazuje część karty zgonu, zawierającą:
 - 1) nazwisko, nazwisko rodowe, imię (imiona) osoby zmarłej, stan cywilny osoby zmarłej, datę i miejsce zgonu, datę i miejsce urodzenia osoby zmarłej, imiona i nazwiska rodziców osoby zmarłej;
 - 2) informację, czy zgon nastąpił w wyniku choroby zakaźnej;
 - 3) adnotację o zarejestrowaniu zgonu lub zgłoszeniu zgonu, zarządcy cmentarza w celu pochowania zwłok lub prochów.
2. Jeżeli w związku z niedostępnością rejestru stanu cywilnego zgon nie został zarejestrowany w dniu jego zgłoszenia, zgłaszający zgon składa zarządcy cmentarza, niezwłocznie po otrzymaniu, akt zgonu.
3. Pochowanie zwłok, szczątków lub prochów albo przekazanie zwłok uczelni lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki, o których mowa w art. 58 ust. 1 i 2, wymaga uprzedniego stwierdzenia zgonu i jego przyczyn w karcie zgonu zawierającej adnotację urzędu stanu cywilnego o zarejestrowaniu zgonu.
4. W przypadkach, w których zachodzi uzasadnione podejrzenie, że przyczyną zgonu było przestępstwo, do pochowania zwłok oprócz karty zgonu wymagane jest zezwolenie prokuratora.

Rozdział 8

Koroner

Art. 64. [Wyznaczenie koronera]

1. Koroner wykonuje czynności stwierdzania zgonu i potwierdzania stwierdzenia zgonu na terenie jednego powiatu lub sąsiadujących ze sobą powiatów, dla których został wyznaczony.

2. Koronerów wyznacza wojewoda spośród lekarzy wskazanych przez właściwe okręgowe izby lekarskie. Okręgowe izby lekarskie wskazują kandydatów na koronerów w liczbie określonej przez wojewodę w terminie nie dłuższym niż sześćdziesiąt dni od dnia otrzymania pisemnego wniosku wojewody.
3. Wojewoda ma obowiązek wyznaczenia koronerów dla wszystkich powiatów w województwie w liczbie odpowiadającej zapotrzebowaniu, w której uwzględnia się potrzebę zastępstwa.
4. Lekarz, o którym mowa w ust. 2, musi wyróżniać się wiedzą i doświadczeniem niezbędnymi do czynności związanych ze stwierdzaniem zgonu.
5. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, kwalifikacje wymagane od kandydatów na koronera, mając na względzie specyfikę wykonywanych przez koronera zadań.

Art. 65. [Umowa o wykonywanie czynności koronera]

1. Wojewoda zawiera umowę o wykonywanie czynności koronera, określającą w szczególności wynagrodzenie koronera oraz zasady zwrotu poniesionych przez niego kosztów związanych z wykonywaniem zadań koronera.
2. Wynagrodzenie koronera i koszty, o których mowa w ust. 1, są finansowane z budżetu państwa, z części, której dysponentem jest wojewoda.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, minimalne stawki wynagrodzenia za stwierdzenie zgonu lub potwierdzenie stwierdzenia zgonu oraz zasady zwrotu kosztów, o których mowa w ust. 1.

Art. 66. [Rejestr koronerów]

1. Wojewoda prowadzi rejestr koronerów.
2. W rejestrze koronerów zamieszcza się:
 - 1) dane koronera:
 - a) imię (imiona) i nazwisko;

- b) numer prawa wykonywania zawodu lekarza;
 - c) adres poczty elektronicznej i numer telefonu;
 - 2) wskazanie powiatów, dla których koroner został wyznaczony;
 - 3) termin rozpoczęcia wykonywania czynności koronera;
 - 4) termin zakończenia wykonywania czynności koronera.
3. Rejestr koronerów jest jawny. Prowadzi się go w systemie teleinformatycznym.
4. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, wzór rejestru koronerów oraz zasady jego prowadzenia, mając na względzie kompletność danych oraz jawność rejestru.

Art. 67. [Ochrona prawna koronerów]

Koroner podczas wykonywania zadań lub w związku z nimi korzysta z ochrony przewidzianej w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r. poz. 1444) dla funkcjonariuszy publicznych.

Art. 68. [Podjęcie postępowania przez koronera]

1. Koroner ma obowiązek niezwłocznie podjąć postępowanie w miejscu ujawnienia zwłok na wezwanie:
- 1) lekarza, o którym mowa w art. 59 ust. 2 pkt 1–4, lub kierownika zespołu ratownictwa medycznego, jeżeli osoby te mają wątpliwości co do określenia przyczyny zgonu;
 - 2) dyspozytora medycznego, o którym mowa w art. 26 ust. 1 ustawy z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (Dz.U. z 2020 r. poz. 882);
 - 3) Policji;
 - 4) prokuratora;
 - 5) Państwowej Straży Pożarnej;
 - 6) Straży Granicznej.
2. Nie później niż w ciągu czterech godzin od chwili przyjęcia wezwania koroner ma obowiązek dokonania oględzin ciała i podjęcia czynności mających na celu ustalenie tożsamości osoby zmarłej.

Rozdział 9

Transport zwłok

Art. 69. [Warunki transportu zwłok i szczątków]

1. Przewóz zwłok i szczątków odbywa się w warunkach zapewniających odpowiednie sanitarne i techniczne bezpieczeństwo przewozu.
2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, wymagania sanitarno-techniczne, jakim powinien odpowiadać przewóz zwłok i szczątków, uwzględniając konieczność ochrony życia i zdrowia ludzi oraz poszanowania zwłok i szczątków.

Art. 70. [Zakaz dotyczący transportu zwłok]

Przenoszenie lub przewożenie zwłok lub szczątków w otwartych trumnach jest zabronione.

Art. 71. [Transport zwłok osób zmarłych lub zabitych w miejscach publicznych]

Zwłoki osób zmarłych lub zabitych w miejscach publicznych przewozi się przed ich pochowaniem do zakładu medycyny sądowej, a w razie jego braku na obszarze powiatu – do najbliższego szpitala mającego prosektorium w celu ustalenia przyczyny zgonu. Organizowanie tego przewozu należy do zadań prokuratora.

Art. 72. [Zezwolenia dotyczące przewozu zwłok i szczątków]

1. Przewóz zwłok, szczątków lub prochów koleją, samolotami, samochodami i statkami poza granice Rzeczypospolitej Polskiej – w przypadku gdy zgon nastąpił na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej – może nastąpić po uzyskaniu pozwolenia właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.
2. W przypadku przewożenia zwłok, szczątków lub prochów poza granice Rzeczypospolitej Polskiej pozwolenie, o którym mowa w ust. 1, wydaje się po uprzednim przedłożeniu wymaganych dokumentów właściwej

władzy państwa, na którego terytorium mają być one pochowane, jak również państw, przez których terytorium mają być przewożone, stwierdzających brak przeszkód do pochowania lub wwiezienia zwłok lub szczątków na terytorium danego państwa.

3. Na sprowadzenie zwłok, szczątków lub prochów z zagranicy w celu ich pochowania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej należy uzyskać:
 - 1) pozwolenie starosty właściwego ze względu na miejsce, w którym zwłoki, szczątki lub prochy mają być pochowane; pozwolenie jest wydawane w porozumieniu z właściwym państwowym powiatowym inspektorem sanitarnym;
 - 2) zaświadczenie polskiego konsula, wydane po przedstawieniu pozwolenia, o którym mowa w pkt 1, stwierdzające, że zwłoki, szczątki lub prochy mogą być sprowadzone na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.
4. Pozwolenia i zaświadczenia są wydawane na wniosek osób, o których mowa w art. 48 ust. 1–3, niezwłocznie, nie później jednak niż w terminie trzech dni od dnia złożenia wniosku o wydanie pozwolenia albo zaświadczenia. W przypadku zgonu na skutek choroby zakaźnej wymienionej w wykazie, o którym mowa w art. 57 ust. 4, pozwoleń, o których mowa w ust. 1 i ust. 3 pkt 1, nie wydaje się przed upływem dwóch lat od dnia zgonu.
5. Minister właściwy do spraw zdrowia, w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw zagranicznych, określi, w drodze rozporządzenia, sposób i tryb wydawania pozwoleń i zaświadczeń, w szczególności:
 - 1) szczegółowy sposób i tryb postępowania w sprawach wydawania pozwoleń oraz zaświadczeń, o których mowa w ust. 1–3;
 - 2) wykaz dokumentów niezbędnych do uzyskania pozwoleń oraz zaświadczeń, o których mowa w ust. 1–3.

Rozdział 10

Rada Ochrony Cmentarzy

Art. 73. [Utworzenie Rady Ochrony Cmentarzy]

Tworzy się Radę Ochrony Cmentarzy, zwaną dalej „Radą”.

Art. 74. [Zadania Rady]

1. Do zadań Rady należy w szczególności:
 - 1) wydawanie zgód, o których mowa w art. 12 ust. 1 i 2 i art. 18 ust. 6;
 - 2) wydawanie zaświadczeń, o których mowa w art. 14 ust. 4;
 - 3) wyrażanie opinii w sprawach dotyczących stosowania ustawy;
 - 4) wyrażanie opinii o projektach aktów prawnych dotyczących cmentarzy i pochówków;
 - 5) ustalenie zasad i form ochrony nagrobków historycznych;
 - 6) dysponowanie środkami Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych;
 - 7) współpraca z jednostkami samorządu terytorialnego w zakresie ochrony cmentarzy i nagrobków historycznych;
 - 8) tworzenie, we współpracy z organizacjami pozarządowymi, mechanizmów informowania o standardach ochrony cmentarzy i chowania zmarłych oraz o stwierdzonych przypadkach naruszenia tych standardów.
2. Termin wyrażenia przez Radę opinii wynosi trzydzieści dni od dnia doręczenia projektów aktów prawnych dotyczących cmentarzy i chowania zmarłych. Nieprzedstawienie opinii w terminie oznacza rezygnację z jej wyrażenia.

Art. 75. [Niektóre uprawnienia Rady]

Rada może w szczególności:

- 1) powoływać ekspertów;

- 2) zapraszać do udziału w jej posiedzeniach przedstawicieli organów administracji publicznej, kościołów i innych związków wyznaniowych oraz organizacji pozarządowych;
- 3) zlecać przeprowadzenie badań i opracowanie ekspertyz związanych z realizacją jej zadań.

Art. 76. [Charakter prawny Rady]

Rada w zakresie swojej działalności jest organem niezależnym od innych organów władzy publicznej.

Art. 77. [Skład Rady]

W skład Rady wchodzi dwudziestu dwóch członków:

- 1) jeden przedstawiciel ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego;
- 2) jeden przedstawiciel ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych;
- 3) po jednym przedstawicielu kościołów i innych związków wyznaniowych o sytuacji prawnej uregulowanej ustawowo;
- 4) trzech przedstawicieli związków wyznaniowych innych niż wymienione w pkt 3;
- 5) dwóch przedstawicieli organizacji pozarządowych innych niż kościoły i inne związki wyznaniowe.

Art. 78. [Wymagania stawiane członkom Rady]

W skład Rady mogą wchodzić osoby, które:

- 1) posiadają obywatelstwo polskie;
- 2) mają pełną zdolność do czynności prawnych;
- 3) korzystają z pełni praw publicznych;
- 4) cieszą się nieposzlakowaną opinią;
- 5) nie były skazane prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe;

- 6) wyróżniają się wiedzą i doświadczeniem w zakresie ochrony cmentarzy.

Art. 79. [Wybór członków Rady przez przedstawicieli związków wyznaniowych]

1. Członków Rady, o których mowa w art. 77 pkt 4, wybierają przedstawiciele kościołów i innych związków wyznaniowych wpisanych do rejestru, o którym mowa w art. 30 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, na zgromadzeniach wyborczych organizowanych przez ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych.
2. Minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe zasady przeprowadzania wyborów, o których mowa w ust. 1, uwzględniając zasadę, że wybór każdego członka Rady dokonywany jest zwykłą większością głosów przy obecności przedstawicieli co najmniej połowy ogółu uprawnionych kościołów i innych związków wyznaniowych.

Art. 80. [Powołanie członków Rady reprezentujących stowarzyszenia i fundacje]

Członków Rady, o których mowa w art. 77 pkt 5, powołuje Rada Działalności Pożytku Publicznego, o której mowa w art. 35 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1057), spośród członków zarządów stowarzyszeń lub fundacji, których zadania statutowe przez okres co najmniej dwóch lat przed powołaniem do Rady obejmowały działania związane z ochroną cmentarzy.

Art. 81. [Kadencja Rady]

Kadencja Rady trwa trzy lata. Ta sama osoba nie może być członkiem Rady dłużej niż przez dwie kadencje.

Art. 82. [Organizacja Rady]

1. Rada obraduje na posiedzeniach.
2. Członkowie Rady wybierają spośród siebie przewodniczącego i jego zastępcę.
3. Posiedzenia Rady są zwoływane przez jej przewodniczącego lub – w porozumieniu z nim – przez jego zastępcę w miarę potrzeb, nie rzadziej niż raz na sześć miesięcy.
4. Poza przypadkami określonymi w ust. 3 z wnioskiem o zwołanie posiedzenia Rady może wystąpić co najmniej pięciu członków Rady.

Art. 83. [Uchwały Rady]

Rada podejmuje uchwały zwykłą większością głosów, przy obecności co najmniej połowy jej ustawowego składu. W razie równego rozkładu głosów decyduje głos przewodniczącego.

Art. 84. [Wygaśnięcie członkostwa w Radzie]

1. Prezes Rady Ministrów stwierdza wygaśnięcie mandatu członka Rady przed upływem kadencji:
 - 1) na jego wniosek;
 - 2) w przypadku skazania go prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe;
 - 3) jeżeli stał się trwale niezdolny do pełnienia obowiązków członka Rady z powodu choroby stwierdzonej orzeczeniem lekarskim;
 - 4) w przypadku nieusprawiedliwionej nieobecności na trzech kolejnych posiedzeniach Rady;
 - 5) w przypadku śmierci członka Rady.
2. W przypadku wygaśnięcia mandatu członka Rady w czasie trwania kadencji przewodniczący Rady zwraca się o uzupełnienie składu Rady do podmiotu upoważnionego do jego powołania.

Art. 85. [Finansowanie Rady, wybrane uprawnienia członków Rady]

1. Koszty funkcjonowania Rady związane z obsługą, przeprowadzaniem badań i opracowywaniem ekspertyz, a także z uczestnictwem w jej posiedzeniach członków Rady, ekspertów i osób, o których mowa w art. 75 pkt 2, pokrywa się z budżetu państwa, z części, której dysponentem jest Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.
2. Za udział w pracach Rady przysługują diety oraz zwrot kosztów podróży na zasadach określonych w przepisach wydanych na podstawie art. 775 § 2 Kodeksu pracy.
3. Pracodawca jest obowiązany zwolnić pracownika będącego członkiem Rady od pracy w celu wzięcia udziału w posiedzeniu Rady. Za czas zwolnienia pracownik zachowuje prawo do wynagrodzenia ustalonego według zasad obowiązujących przy obliczaniu ekwiwalentu pieniężnego za urlop wypoczynkowy, pokrywanego z budżetu państwa, z części będącej w dyspozycji Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, które będzie wypłacone po otrzymaniu od pracodawcy noty księgowej obciążającej Kancelarię Prezesa Rady Ministrów.

Art. 86. [Delegacja ustawowa w sprawie trybu działania Rady]

Prezes Rady Ministrów określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowy tryb działania Rady oraz zasady uczestnictwa w jej pracach przedstawicieli organów administracji publicznej i organizacji pozarządowych, zapewniając sprawne funkcjonowanie Rady i wypełnianie przez nią obowiązków wynikających z ustawy.

Art. 87. [Sprawozdanie z działalności Rady]

Rada przedstawia Prezesowi Rady Ministrów, na koniec kadencji, sprawozdanie ze swojej działalności.

Art. 88. [Obsługa administracyjno-biurowa Rady]

Obsługę administracyjno-biurową Rady zapewnia Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.

Rozdział 11

Ochrona nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej

Art. 89. [Nagrobki historyczne]

1. Za nagrobki historyczne uważa się znajdujące się na terytorium Polski nagrobki powstałe przed zakończeniem drugiej wojny światowej oraz nagrobki o szczególnej wartości artystycznej, zwane dalej „nagrobkami historycznymi”.
2. Ochronę i opiekę nad nagrobkami historycznymi sprawują gminy pod nadzorem Rady Ochrony Cmentarzy.
3. Nagrobki historyczne są wyłączone z obrotu.
4. Zarządcy cmentarzy prowadzą jawne spisy nagrobków historycznych.
5. Zarządcy cmentarzy przekazują spisy nagrobków historycznych Radzie Ochrony Cmentarzy oraz gminom, na których terenie nagrobki takie się znajdują.
6. Na podstawie spisów nagrobków historycznych Rada Ochrony Cmentarzy tworzy i prowadzi rejestr nagrobków historycznych.
7. Rada Ochrony Cmentarzy umieszcza w rejestrze także nagrobki historyczne, o których istnieniu zawiadomiły Radę osoby fizyczne, stowarzyszenia, fundacje, kościoły lub inne związki wyznaniowe, inne osoby prawne lub jednostki organizacyjne niebędące osobami prawnymi, którym ustawa przyznała zdolność prawną, oraz powiadamia o tym właściwe terytorialnie gminy.
8. Nagrobki historyczne podlegają ochronie także na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
9. Mając na względzie potrzebę należytej ochrony nagrobków historycznych, jak również łatwy dostęp do informacji zawartych w rejestrze, minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego określi, w drodze rozporządzenia, wzór rejestru nagrobków historycznych i nagrobków o szczególnej wartości artystycznej oraz sposób

ich prowadzenia, a także wzór zgłoszenia nagrobka historycznego lub nagrobka o szczególnej wartości artystycznej do rejestru.

Art. 90. [Fundusz na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych]

1. Tworzy się Fundusz na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych, zwany dalej „Funduszem”, będący państwowym funduszem celowym.
2. Środkami Funduszu są wyodrębnione środki budżetu państwa w części, której dysponentem jest Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, w wysokości co najmniej _____ milionów złotych rocznie.
3. Dysponentem Funduszu jest Rada Ochrony Cmentarzy.
4. Środki Funduszu przeznacza się na renowację i utrzymanie nagrobków historycznych w należytym stanie.
5. Koszty obsługi Funduszu pokrywane są z jego środków.
6. Mając na względzie zapewnienie należytej ochrony nagrobków historycznych, jak również zapewnienie jawnego i rzetelnego rozdziału środków publicznych, minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw finansów publicznych, określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe warunki gospodarowania Funduszem przez Radę Ochrony Cmentarzy oraz zasady i tryb przekazywania środków Funduszu gminom, a także zasady i tryb nadzoru nad wydatkowaniem tych środków.

Art. 91. [Przepadek nagrobków historycznych]

1. Będące w posiadaniu osób fizycznych, innych niż Skarb Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub kościoły i inne związki wyznaniowe osób prawnych lub jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznała zdolność prawną, nagrobki historyczne podlegają przepadkowi na rzecz gminy, na terenie której się znajdują.
2. Decyzje stwierdzające przepadek nagrobków wydaje wójt, burmistrz lub prezydent miasta.

Rozdział 12

Ochrona grobów i cmentarzy wojennych

Art. 92. [Groby i cmentarze wojenne]

1. Grobem wojennym jest grób mieszczący zwłoki ludzkie, szczątki lub prochy:
 - 1) osób poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie państwa polskiego;
 - 2) osób wojskowych poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość;
 - 3) sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które wykonując zlecone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych;
 - 4) jeńców wojennych i osób internowanych;
 - 5) uchodźców z 1915 r.;
 - 6) osób wojskowych i cywilnych, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego od dnia 1 września 1939 r.;
 - 7) ofiar niemieckich i sowieckich obozów, w tym cmentarzyska ich prochów;
 - 8) osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych lub czystek etnicznych od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r.
2. Cmentarzami wojennymi są cmentarze przeznaczone do pochówku osób wymienionych w ust. 1.
3. Groby wojenne powinny być zgrupowane na cmentarzach wojennych. Jednakże groby wojenne mogą znajdować się także poza cmentarzami, w tym poza cmentarzami wojennymi.
4. W sprawach nieuregulowanych w rozdziale 10 przepisy art. 1–91 niniejszej ustawy stosuje się odpowiednio.

Art. 93. [Obowiązek pielęgnowania grobów wojennych i otaczania ich szacunkiem]

Groby wojenne, bez względu na narodowość i wyznanie osób w nich pochowanych oraz formacje, do których osoby te należały, mają być pielęgnowane i otaczane należnym tym miejscom szacunkiem i powagą.

Art. 94. [Nabycie przez Skarb Państwa gruntów zajętych przez groby i cmentarze wojenne]

1. Groby i cmentarze wojenne powinny stanowić własność Skarbu Państwa.
2. Grunty zajęte przez groby i cmentarze wojenne, jak również grunty potrzebne do założenia takich cmentarzy i grobów, z wyjątkiem gruntów zajętych przez cmentarze wyznaniowe i komunalne, Skarb Państwa nabywa na własność na zasadach i w trybie określonym w przepisach o wywłaszczeniu.

Art. 95. [Obowiązek uzyskania zezwolenia na przeprowadzanie robót ziemnych, wznoszenie pomników i innych urządzeń na cmentarzach i grobach wojennych]

Przeprowadzanie robót ziemnych, wznoszenie nagrobków i innych urządzeń na cmentarzach i grobach wojennych następuje za zgodą wojewody.

Art. 96. [Zadania wojewody związane z grobami i cmentarzami wojennymi]

Zatwierdzanie planów cmentarzy wojennych oraz sprawy dotyczące zarządzania cmentarzami wojennymi, a w szczególności sprawy związane z ewidencją, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych oraz sprawy związane z uregulowaniem własności gruntów zajętych pod cmentarze wojenne, należą do zakresu działania wojewody.

Art. 97. [Zakres opieki państwa nad grobami i cmentarzami wojennymi; dotacje na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi]

1. Groby i cmentarze wojenne pozostają pod opieką państwa.
2. Zwierzchni nadzór nad grobami i cmentarzami wojennymi polegający na sprawdzaniu i kontrolowaniu działań podległych jednostek pod względem legalności i podejmowaniu w tym zakresie decyzji sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z zachowaniem uprawnień przysługujących kościołom i innym związkom wyznaniowym oraz wójtom, burmistrzom i prezydentom miast na podstawie niniejszej ustawy, a także uprawnień przysługujących Prezesowi Instytutu Pamięci Narodowej na podstawie ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 177), zwanemu dalej „Prezesem IPN”.
3. Koszty założenia i utrzymywania, w tym remontów, grobów i cmentarzy wojennych są ponoszone ze środków budżetu państwa.
4. Wojewoda może, w drodze porozumienia, powierzyć jednostce samorządu terytorialnego obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych, z jednoczesnym przekazaniem odpowiednich funduszy, jeżeli jednostka samorządu terytorialnego nie przejmie tego obowiązku bezpłatnie.
5. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może powierzyć stowarzyszeniom, fundacjom i innym organizacjom społecznym, za ich zgodą, obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych, z jednoczesnym przekazaniem odpowiednich funduszy.
6. W przypadku, o którym mowa w ust. 5, nadzór nad wykonywaniem przez stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne obowiązku utrzymania grobów i cmentarzy wojennych sprawuje wojewoda.
7. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przekazywać podmiotom wskazanym w ust. 5, jak również jednostkom samorządu terytorialnego, kościołom i innym związkom

- wyznaniowym oraz innym podmiotom sprawującym opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi środki finansowe na wykonywanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi.
8. Podmioty, o których mowa w ust. 7, mogą ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi.
 9. Dotacja na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi może obejmować nakłady konieczne na:
 - 1) wykonywanie czynności związanych z poszukiwaniem, utworzeniem, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - 2) niezbędne czynności dodatkowe prowadzące do realizacji celów, o których mowa w pkt 1;
 - 3) prowadzenie badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi.
 10. Dotacja może być udzielona w wysokości do połowy nakładów koniecznych na wykonanie zadań, o których mowa w ust. 9.
 11. Jeżeli grób lub cmentarz wojenny ma wyjątkową wartość historyczną, w szczególności potwierdzoną objęciem go jedną z form ochrony wskazanych w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710), dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie zadań, o których mowa w ust. 9.
 12. Jeżeli z uwagi na stan zachowania grobu lub cmentarza wojennego wymagane jest niezwłoczne podjęcie zadań, o których mowa w ust. 9, dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych zadań.
 13. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, po zasięgnięciu opinii właściwego miejscowo wojewody, może udzielić dotacji podmiotom, o których mowa w ust. 4 i 5, na ich wnioski. Wojewoda wyraża opinię w terminie trzydziestu dni od dnia otrzymania pisma ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w którym zwraca się on o wyrażenie opinii.

14. Wniosek o udzielenie dotacji rozpatruje się w terminie trzech miesięcy od dnia jego otrzymania. Przy rozpatrywaniu wniosku o udzielenie dotacji nie mają zastosowania przepisy ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 735).
15. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określi w drodze rozporządzenia:
 - 1) wzór wniosku o udzielenie dotacji;
 - 2) niezbędne elementy umowy, na podstawie której udziela się dotacji;
 - 3) tryb dochodzenia przez Skarb Państwa należności z tytułu niewykorzystania lub wykorzystania niezgodnie z przeznaczeniem udzielonej dotacji.

Art. 98. [Bezpośredni dozór gmin nad stanem grobów i cmentarzy wojennych]

1. W celu zapewnienia bezpośredniej kontroli nad stanem grobów i cmentarzy wojennych wojewoda zawiera porozumienia z właściwymi gminami albo stowarzyszeniami, fundacjami i innymi organizacjami społecznymi, o których mowa w art. 97 ust. 5.
2. W razie uszkodzenia grobu wojennego albo grobu lub jakichkolwiek urządzeń na cmentarzu wojennym wójt, burmistrz lub prezydent miasta albo inny podmiot sprawujący opiekę nad grobami lub cmentarzami wojennymi jest obowiązany niezwłocznie zawiadomić o tym wojewodę.

Art. 99. [Status cmentarzy i grobów epidemicznych]

Do cmentarzy ofiar epidemii i grobów masowych ofiar epidemii powstałych do końca XX wieku stosuje się odpowiednio przepisy art. 92–98.

Art. 100. [Groby weteranów walk o wolność i niepodległość]

1. Do grobów weteranów walk o wolność i niepodległość, zwanych dalej „grobami weteranów”, stosuje się przepisy art. 93–97 ust. 1–3.
2. Grobami weteranów są groby:
 - 1) osób, które walczyły o odzyskanie niepodległości Polski lub w obronie niepodległości i granic suwerennej Rzeczypospolitej Polskiej, biorąc udział w wojnach, działaniach zbrojnych i niepodległościowych oraz powstaniach narodowych w okresie od 1768 r. do 1963 r.;
 - 2) funkcjonariuszy cywilnych władz powstań narodowych, administracji Polskiego Państwa Podziemnego w okresie wojny 1939–1945, członków władz i Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1990, a także podziemnych niepodległościowych organizacji cywilnych w latach 1945–1956.

Art. 101. [Obowiązki Prezesa IPN]

1. Obowiązek sprawowania opieki nad grobami weteranów, w tym obowiązek ponoszenia kosztów utrzymania takich grobów, ich utworzenia lub remontów, ciąży na Prezesie IPN.
2. Kościoły lub inne związki wyznaniowe, stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne, a także osoby fizyczne mogą sprawować opiekę nad grobami weteranów na podstawie umowy zawartej z Prezesem IPN.
3. Prezes IPN współpracuje z organami administracji publicznej, stowarzyszeniami, fundacjami i innymi organizacjami społecznymi, kościołami i innymi związkami wyznaniowymi oraz z innymi podmiotami posiadającymi informacje o grobach weteranów w celu pozyskiwania danych i informacji służących badaniu, czy dany grób spełnia kryteria uznania go za grób weterana.
4. Prezes IPN prowadzi ewidencję grobów weteranów oraz udziela dotacji na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami weteranów na zasadach i w trybie przepisów ustawy z 22 listopada

2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2529).

Rozdział 13

Ekshumacja zwłok i szczątków

Art. 102. [Uprawnieni do żądania ekshumacji]

1. Ekshumacji dokonuje się na zarządzenie sądu, prokuratora lub Prezesa IPN, którzy powiadamiają o tym właściwego państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.
2. Ponadto ekshumacji dokonuje się na podstawie decyzji państwowego powiatowego inspektora sanitarnego działającego:
 - 1) z własnej inicjatywy w przypadku przeznaczenia terenu cmentarza na inne cele albo
 - 2) na wniosek:
 - a) osób, którym przysługuje prawo do pochowania;
 - b) Kapituły Panteonu Rzeczypospolitej, o której mowa w przepisach o Panteonie Rzeczypospolitej.
3. W przypadkach wymienionych w ust. 2 pkt 1 zwłoki i szczątki powinny być pochowane na nowo na innym cmentarzu.
4. Zwłoki osób zmarłych na choroby zakaźne, których wykaz ustala minister właściwy do spraw zdrowia, nie mogą być ekshumowane w przypadkach przewidzianych w ust. 1 pkt 2 przed upływem dwóch lat od dnia zgonu.

Art. 103. [Ekshumacja zwłok z grobu wojennego i przeniesienie ich na inne miejsce]

1. Jeżeli w wyniku prowadzonych przez Prezesa IPN prac poszukiwawczych ustalono lub powzięto podejrzenie, że pod istniejącym grobem znajduje się miejsce spoczynku osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji

totalitarnych lub czystek etnicznych w okresie od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r., i na podstawie zarządzenia prokuratora – właściwej miejscowo oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu dokonano ekshumacji zwłok, szczątków lub prochów z istniejącego grobu i nie ma możliwości ponownego pochowania zwłok, szczątków lub prochów w tym samym grobie, wojewoda właściwy ze względu na miejsce położenia grobu, na wniosek Prezesa IPN, wydaje decyzję o ponownym pochowaniu zwłok, szczątków lub prochów z istniejącego grobu w innym grobie, zwanym dalej „ponownym pochowaniem”.

2. Prezes IPN, w przypadkach uzasadnionych zakresem swego działania, może zarządzić przeprowadzenie ekshumacji zwłok, szczątków lub prochów z grobu wojennego i przeniesienie ich do innego grobu.
3. Prezes IPN, działając na wniosek osób najbliższych osoby pochowanej w grobie wojennym lub stowarzyszenia, fundacji lub innej organizacji społecznej, może zezwolić na ekshumację zwłok z grobu wojennego i przeniesienie ich na inne miejsce w kraju lub poza granicami państwa oraz na sprowadzenie zwłok z obcego państwa w celu ich pochowania w kraju w grobie wojennym.

Art. 104. [Odwołanie od decyzji Prezesa IPN w sprawie ekshumacji]

Od decyzji Prezesa IPN, o których mowa w art. 103 ust. 2 i 3, przysługuje odwołanie do Kolegium IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Art. 105. [Ponowne pochowanie]

1. Wniosek o ponowne pochowanie, o którym mowa w art. 103 ust. 1, zawiera:
 - 1) dane osób pochowanych w grobie oraz określenie miejsca usytuowania grobu wynikające z planu zagospodarowania cmentarza;
 - 2) przesłanki uzasadniające potrzebę ponownego pochowania;
 - 3) uzasadnienie.

2. W przypadku braku możliwości ponownego pochowania zwłok, szczątków lub prochów w innym grobie na tym samym cmentarzu z uwagi na brak miejsca lub zamknięcie cmentarza zwłoki, szczątki lub prochy mogą zostać ponownie pochowane na innym cmentarzu.
3. Stronami postępowania w sprawie ponownego pochowania są:
 - 1) Prezes IPN oraz
 - 2) osoby najbliższe, o których mowa w art. 48 ust. 1.
4. Jeżeli na podstawie danych uzyskanych z rejestrów i ewidencji publicznych nie ma możliwości ustalenia osób, o których mowa w ust. 3 pkt 2, wojewoda ogłasza w sposób zwyczajowo przyjęty oraz w Biuletynie Informacji Publicznej o wszczęciu postępowania w sprawie ponownego pochowania.
5. Wydanie decyzji o ponownym pochowaniu wojewoda poprzedza trwającymi nie dłużej niż trzy miesiące rokowaniami z osobami, o których mowa w ust. 3 pkt 2, co do nowego miejsca pochowania lub budowy albo odtworzenia nagrobka. Z rokowań sporządza się protokół.
6. Jeżeli w terminie dwóch miesięcy od dnia ogłoszenia, o którym mowa w ust. 4, nie zgłosi się żadna z osób, o których mowa w ust. 3 pkt 2, wojewoda określa nowe miejsce pochowania lub budowy albo odtworzenia nagrobka.
7. Koszt ponownego pochowania, w tym przeniesienia zwłok, szczątków lub prochów, wykupu nowego miejsca pochowania oraz budowy albo odtworzenia nagrobka, odpowiadającego dotychczasowemu, ponosi wojewoda.
8. Umowy, o których mowa w art. 35 ust. 3 pkt 2, wygasają z dniem, w którym decyzja o ponownym pochowaniu stała się ostateczna.
9. Odwołanie od decyzji wojewody o ponownym pochowaniu przysługuje do ministra właściwego do spraw administracji publicznej.

Art. 106. [Wyłączenie stosowania przepisów w przypadku prac archeologicznych]

Przepisy niniejszej ustawy dotyczące ekshumacji i przewożenia zwłok nie odnoszą się do badań archeologicznych oraz prac wykopaliskowych dotyczących grobów i cmentarzysk położonych poza terenem cmentarzy.

Art. 107. [Delegacja ustawowa]

Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, warunki i tryb dokonywania ekshumacji oraz sposób postępowania z wydobytymi zwłokami, szczątkami lub prochami, mając na względzie ich poszanowanie oraz bezpieczeństwo sanitarne.

Rozdział 14

Przedsiębiorca pogrzebowy, krematoria

Art. 108. [Usługi pogrzebowe]

Usługi pogrzebowe stanowią czynności związane z pochowaniem zwłok, szczątków lub prochów polegające na ich przechowaniu, przygotowaniu do pochowania, transporcie, balsamacji, kosmetyce i rekonstrukcji pośmiertnej, spopieleniu, pochowaniu oraz ekshumacji zwłok, szczątków lub prochów, a także przygotowaniu grobu lub innego miejsca pochowania.

Art. 109. [Wymagania dotyczące przedsiębiorców pogrzebowych]

1. Przedsiębiorcą pogrzebowym jest podmiot, który posiada dom pogrzebowy, co najmniej dwa specjalistyczne pojazdy (autokarawany) do przewozu zwłok, szczątków lub prochów i który zatrudnia na pełny etat na podstawie umowy o pracę minimum cztery osoby poddane szczepieniom ochronnym określonym w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie wykazu rodzajów czynności zawodowych oraz zalecanych szczepień ochronnych wymaganych u pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy lub podwładnych

podejmujących pracę, zatrudnionych lub wyznaczonych do wykonywania tych czynności (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 40).

2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi wymagania stawiane domom pogrzebowym, mając w szczególności na względzie bezpieczeństwo sanitarne takich obiektów.

Art. 110. [Rejestr przedsiębiorców pogrzebowych]

1. Przedsiębiorcy pogrzebowi podlegają wpisowi do rejestru prowadzonego przez właściwych wojewodów.
2. Wzór rejestru i zasady jego prowadzenia określi minister właściwy do spraw gospodarki w drodze rozporządzenia, mając na względzie jawność i dostępność danych zawartych w rejestrze.

Art. 111. [Zakaz reklamy i korzystania z pomieszczeń zakładów leczniczych i opiekuńczych]

1. Zakazane jest prowadzenie usług pogrzebowych i ich reklamowanie na terenie podmiotów leczniczych lub zakładów opiekuńczych.
2. Zakazane jest dzierżawienie lub wynajmowanie pomieszczeń przez przedsiębiorców pogrzebowych na terenie podmiotów leczniczych lub zakładów opiekuńczych.

Art. 112. [Zakaz ograniczania konkurencji]

Zarządcy cmentarzy nie mogą ograniczać konkurencji przedsiębiorców pogrzebowych.

Art. 113. [Cenniki usług pogrzebowych]

Przedsiębiorcy pogrzebowi obowiązani są podawać do publicznej wiadomości stosowane przez siebie cenniki usług pogrzebowych obejmujące maksymalne stawki opłat.

Art. 114. [Krematorium]

1. Kremacje odbywają się w krematoriach, które są budynkami wyposażonymi w szczególności w instalacje do spielania zwłok lub szczątków.
2. Krematoria prowadzą przedsiębiorcy pogrzebowi lub inne podmioty gospodarcze.
3. Podmiot prowadzący krematorium wydaje prochy przedsiębiorcy pogrzebowemu zlecającemu kremację.

Art. 115. [Obowiązek poszanowania zwłok, identyfikacja zwłok, ewidencja kremacji]

Podmioty prowadzące krematoria są obowiązane działać z poszanowaniem zwłok, szczątków i prochów oraz umożliwiać identyfikację zwłok przed kremacją i prowadzić szczegółową ewidencję kremacji.

Art. 116. [Zgody na kremację]

1. Kremacji dokonuje się na podstawie zgody wyrażonej przez osoby uprawnione do pochowania zwłok lub szczątków.
2. Osoba uprawniona do pochowania zwłok lub szczątków przedkłada pisemną zgodę na kremację oraz skrócony odpis aktu zgonu, decyzję o sposobie pochówku wpisaną do centralnego rejestru decyzji lub ich kopie, potwierdzone notarialnie za zgodność z oryginałem.
3. W przypadku podejrzenia dokonania w związku ze śmiercią czynu karalnego niezbędna jest ponadto pisemna zgoda na kremację udzielona przez prokuratora lub sąd.

Art. 117. [Kremacje obowiązkowe]

1. Kremacji podlegają obowiązkowo osoby zmarłe na choroby zakaźne.
2. Zwłoki lub szczątki osób chowanych na koszt gminy są poddawane kremacji, chyba że decyzja o sposobie pochówku wpisana do centralnego rejestru decyzji stanowi inaczej albo osoba uprawniona do pochowania zwłok lub szczątków zgłosi sprzeciw.

Art. 118. [Proces kremacji]

1. Podmiot prowadzący krematorium jest obowiązany:
 - 1) spopielać w krematorium wyłącznie zwłoki lub pochodzące z ekshumacji szczątki;
 - 2) dokonywać w jednym cyklu kremacyjnym kremacji tylko jednego ciała lub szczątków jednej osoby.
2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, sposób przechowywania zwłok lub szczątków przeznaczonych do kremacji, sposób oznaczania trumien ze zwłokami lub szczątkami, sposób postępowania z prochami oraz sposób oznaczania urn, mając na względzie bezpieczeństwo sanitarne oraz potrzebę identyfikacji prochów ludzkich.

Art. 119. [Regulamin krematorium]

1. Podmiot prowadzący krematorium ustala regulamin.
2. Regulamin podaje się do publicznej wiadomości przez jego wywieszenie w budynku krematorium oraz opublikowanie na stronie internetowej podmiotu prowadzącego krematorium.
3. Minister właściwy do spraw zdrowia określi w drodze rozporządzenia:
 - 1) sposób przyjmowania zwłok i szczątków do spopielenia, włącznie z rodzajem trumny, w jakiej możliwe jest spopielenie;
 - 2) sposób ewidencji zwłok i szczątków przeznaczonych do spopielenia;
 - 3) sposób przechowywania zwłok i szczątków;
 - 4) warunki spopielenia zwłok i szczątków;
 - 5) sposób przechowywania zwłok i szczątków;
 - 6) przechowywanie i przekazywanie urn.

Art. 120. [Ewidencja kremacji]

1. Podmiot prowadzący krematorium ewidencjonuje zwłoki i szczątki poddane spopieleniu w tym krematorium.

2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, wzór i sposób prowadzenia ewidencji kremacji, dane umieszczane w ewidencji, mając na względzie potrzebę identyfikacji spopielenych zwłok lub szczątków, jak również inne dane, w tym w szczególności:
 - 1) odpis aktu zgonu;
 - 2) datę przyjęcia zwłok lub szczątków do krematorium;
 - 3) dane osoby, która wyraziła zgodę na kremację;
 - 4) dane zakładu pogrzebowego zlecającego kremację;
 - 5) datę spopielenia i datę wydania urny z prochami.

Art. 121. [Certyfikat kremacji]

1. Z przeprowadzonej kremacji sporządza się certyfikat kremacji, którego oryginał przekazuje się wraz z prochami przedsiębiorcy pogrzebowemu zlecającemu kremację.
2. Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, wzór certyfikatu kremacji wraz z podaniem danych, które musi on zawierać.

Rozdział 15

Nadzór nad przestrzeganiem przepisów ustawy

Art. 122. [Nadzór]

Nadzór nad przestrzeganiem ustawy sprawują ministrowie właściwi do spraw zdrowia oraz do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Rozdział 16

Przepisy przejściowe

Art. 123. [Obowiązek rejestracji i oznakowania cmentarzy i terenów cmentarnych]

W terminie roku od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy gminy sporządzają rejestry cmentarzy, o których mowa w art. 19.

Art. 124. [Ujawnienie cmentarzy i terenów pocmentarnych w ewidencji gruntów i budynków]

W terminie roku od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy gminy ujawnią w ewidencji gruntów i budynków znajdujące się na ich terenie cmentarze oraz tereny pocmentarne zgodnie z art. 20.

Art. 125. [Wywłaszczenie]

1. Cmentarze ujawnione w rejestrze cmentarzy, o którym mowa w art. 123, będące własnością osób fizycznych lub innych niż Skarb Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego osób prawnych albo jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznała zdolność prawną, podlegają wywłaszczeniu na rzecz gmin, na terenie których się znajdują, za odszkodowaniem płatnym w terminie trzech miesięcy od dnia, w którym decyzja o wywłaszczeniu stała się ostateczna.
2. Środki przeznaczone na wypłatę odszkodowań gminy otrzymają w formie dotacji celowej ze środków wyodrębnionych na ten cel w budżetach wojewodów.
3. Gmina wszczyna postępowanie wywłaszczeniowe w terminie sześciu miesięcy od dnia ujawnienia cmentarza w rejestrze cmentarzy.
4. Przepisów poprzedzających nie stosuje się do cmentarzy będących własnością podmiotów, których celem działania określonym w statucie w dniu wejścia w życie ustawy jest sprawowanie ochrony i opieki nad cmentarzami.

Art. 126. [Wpis cmentarzy do wojewódzkich i gminnych ewidencji zabytków]

W terminie roku od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy wojewódzcy konserwatorzy zabytków oraz burmistrzowie, prezydenci miast i wójtowie dokonają wpisu znajdujących się na ich terenie cmentarzy i terenów pocmentarnych do wojewódzkich i gminnych ewidencji zabytków. W tym samym terminie wojewódzcy konserwatorzy zabytków wpiszą do rejestru zabytków archeologicznych cmentarze nieczynne. Przepis art. 21 stosuje się odpowiednio.

Art. 127. [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy]

W terminie roku od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy gminy dokonają aktualizacji studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, ujawniając w nich cmentarze wpisane do rejestru cmentarzy, o którym mowa w art. 123.

Art. 128. [Oznaczenie i upamiętnienie cmentarzy i terenów pocmentarnych]

W terminie trzech lat od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy właściciele cmentarzy oraz właściciele terenów pocmentarnych oznaczają je i upamiętniają, działając w uzgodnieniu z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków, a w przypadku cmentarzy kiedykolwiek wyznaniowych – działając także w porozumieniu z właściwymi kościołami lub innymi związkami wyznaniowymi. Sposób oznaczenia cmentarzy i ich upamiętnienia określa rozporządzenie, o którym mowa w art. 22 ust. 2.

Art. 129. [Cmentarze przedwojenne]

1. Cmentarze kościołów i innych związków wyznaniowych, których własność przeszła po zakończeniu drugiej wojny światowej na rzecz

Skarbu Państwa, a następnie na własność jednostek samorządu terytorialnego, uważa się za cmentarze wyznaniowe.

2. Przepis art. 8 ust. 1 stosuje się do cmentarzy, które przed drugą wojną światową należały do kościołów i innych związków wyznaniowych obecnie nieistniejących w systemie prawnym Rzeczypospolitej Polskiej, bez względu na następstwo prawne w stosunku do tych kościołów lub jego brak.

Art. 130. [Powołanie Rady Ochrony Cmentarzy]

1. Rada Ochrony Cmentarzy zostanie ukonstytuowana w terminie sześciu miesięcy od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy.
2. Pierwsze posiedzenie Rady Ochrony Cmentarzy zostanie zwołane nie później niż w ciągu miesiąca od ukonstytuowania się Rady.

Art. 131. [Fundusz na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych]

Fundusz na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych zostanie wyodrębniony od 1 stycznia roku następującego po roku, w którym niniejsza ustawa weszła w życie.

Rozdział 17

Przepisy zmieniające

Art. 132. [Zmiana ustawy o gospodarce nieruchomościami]

W ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1990) art. 13 ust. 5 skreśla się.

Art. 133. [Zmiana ustawy o działach administracji rządowej]

W ustawie z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz.1220) art. 26 ust. 1 pkt 6 otrzymuje następujące brzmienie:

„6) prowadzenia centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku”.

Art. 134. [Zmiana ustawy o grobach weteranów]

W ustawie z dnia 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski (Dz.U. z 2018 r. poz. 2529) wprowadza się następujące zmiany:

- 1) tytuł ustawy otrzymuje brzmienie:
„ustawa o ewidencji grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski oraz udzielaniu dotacji na pokrycie kosztów opieki nad tymi grobami”;
- 2) art. 1 otrzymuje brzmienie:
„Ustawa określa zasady i tryb prowadzenia ewidencji grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski przez Instytut Pamięci Narodowej – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, zwany dalej «Instytutem», a także zasady udzielania dotacji celowych oraz przyznawania świadczeń pieniężnych na pokrycie kosztów sprawowanej opieki nad tymi grobami”;
- 3) art. 2 ust. 1 otrzymuje brzmienie:
„2.1. Przez groby weteranów walk o wolność i niepodległość Polski należy rozumieć groby, o których mowa w art. 88 ust. 2 ustawy z dnia _____ Prawo pogrzebowe (Dz.U. z ____ poz. ____)”;
- 4) art. 6 i 7 skreśla się.

Art. 135. [Zmiana ustawy – Prawo o aktach stanu cywilnego]

W ustawie z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (t.j. 2021 r. poz. 709) w art. 93 wprowadza się następujące zmiany:

- 1) w art. 93:
 - a) ust. 2 otrzymuje brzmienie:
„2. Zgłoszenia zgonu dokonuje podmiot, któremu przysługuje prawo do pochowania zwłok, szczątków lub prochów

na podstawie art. 48 ustawy z dnia _____ Prawo pogrzebowe (Dz.U. z _____)”;

b) ust. 4 otrzymuje brzmienie:

„4. W przypadku niedokonania zgłoszenia zgonu przez podmiot, któremu przysługuje prawo do pochowania zwłok, szczątków lub prochów na podstawie art. 48 ustawy z dnia _____ Prawo pogrzebowe, lub przez upoważnionego pracownika uczelni medycznej lub innej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną i naukową w zakresie nauk medycznych, lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność naukową w zakresie nauk medycznych zgłoszenia zgonu dokonuje przedstawiciel podmiotu obowiązanego do pochówku zgodnie z art. 58 ust. 4 ustawy z dnia _____ Prawo pogrzebowe”.

2) w art. 95 ust. 1 dodaje pkt 8 w brzmieniu:

„8) informację o istnieniu wpisu do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku”.

Rozdział 18

Przepisy derogacyjne

Art. 136. [Derogacja]

Uchyła się:

- 1) ustawę z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337);
- 2) ustawę z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1473).

Rozdział 19

Przepisy końcowe

Art. 137. [Wejście w życie ustawy]

Niniejsza ustawa wchodzi w życie po upływie sześciu miesięcy od dnia ogłoszenia.

Uzasadnienie projektu ustawy – Prawo pogrzebowe

1. Przyczyny i cele opracowania projektu

Przedkładany projekt ustawy – Prawo pogrzebowe ma charakter kompleksowy. Normuje on nie tylko typowe zagadnienia prawne dotyczące cmentarzy i chowania zmarłych, lecz także reguluje problematykę prawną cmentarzy i grobów wojennych oraz grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Rzeczypospolitej. Przepisy projektowanej ustawy stosuje się również do grobów masowych i cmentarzy ofiar epidemii.

Projektodawcy przyświecały dwa główne motywy: ustanowienie zasad i środków ochrony cmentarzy, zwłaszcza cmentarzy dawnych, obecnie nieużywanych do pochówków, oraz dostosowanie przepisów Prawa pogrzebowego do wymagań współczesności. Obecna ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1947) obowiązuje już od ponad 60 lat. W dodatku ustawa ta wzorowała się na jeszcze starszej ustawie z 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu (Dz.U. z 1932 r. poz. 359 z późn. zm.). Siłą rzeczy zatem nie uwzględnia ona współczesnych tendencji i potrzeb społecznych, które pojawiły się w obrębie szeroko rozumianego prawa funeralnego.

Istotnym mankamentem obowiązującej obecnie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych jest to, że w zasadzie ustawa ta pomija w swej regulacji zagadnienie ochrony cmentarzy i opieki nad cmentarzami. Wprowadzie ciężar tej opieki wzięła na siebie ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710), stanowiąc w art. 6,

że cmentarze, i to bez względu na stan zachowania, są zabytkami podlegającymi ochronie i opiece ze strony państwa, jednakże przepisy ustawy o ochronie zabytków nie zapewniają kompleksowej ochrony cmentarzy i nie stanowią efektywnej bariery przed niszczącym działaniem komercyjnych inwestycji budowlanych realizowanych na obszarach starych i nieczynnych już cmentarzy.

Do wad dotychczasowej ustawy należy też zaliczyć to, że nie zezwala ona na oczekiwane społecznie nowe formy pochówków, w tym pochówków ekologicznych.

Mając na względzie niedostatki dotychczasowego prawa funeralnego, projekt ustawy – Prawo pogrzebowe stawia przed sobą trzy główne cele. Po pierwsze, bardzo istotnym celem projektu jest zapewnienie cmentarzom należytej i efektywnej ochrony i opieki. Chodzi zwłaszcza o zapobieżenie dalszej dewastacji cmentarzy dawnych, obecnie nieużywanych i uczynienie z nich miejsc pamięci o minionych pokoleniach, ich kulturze i naszym dziedzictwie. Po drugie, intencją projektodawcy jest unowocześnienie prawa funeralnego, w tym w drodze wprowadzenia dopuszczalności nowych form pochówków, a zwłaszcza pochówków ekologicznych, oraz regulacji instytucji koronera. Po trzecie, celem projektu jest ustawowe uregulowanie zagadnień występujących w praktyce, a pominiętych w ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 1959 r. W tym względzie na czoło wysuwają się takie kwestie, jak unormowanie problematyki prawnej prawa do grobu oraz uregulowanie działalności przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów.

2. Przepisy ogólne

2.1. Przedmiot regulacji

Przedkładany projekt ustawy – Prawo pogrzebowe jest kompleksowy. Reguluje się w nim takie zagadnienia, jak:

- 1) zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy oraz innych miejsc pochówku;
- 2) zasady prowadzenia cmentarzy;
- 3) rodzaje pochówków, w tym pochówków ekologicznych;
- 4) zasady i formy ochrony cmentarzy, grobów wojennych i grobów weteranów walk o wolność i niepodległość Polski;
- 5) zasady działania przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów;
- 6) zasady stwierdzania zgonu;
- 7) transport zwłok.

Ze względu na objęcie regulacją także cmentarzy wojennych projekt przewiduje uchylenie nie tylko ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, lecz także ustawy z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych.

Ponadto normuje się w nim zagadnienia, które nigdy wcześniej nie były przedmiotem regulacji w prawie pogrzebowym. Chodzi tu zwłaszcza o takie kwestie, jak: stwierdzanie zgonu przez koronera, pochówki na cmentarzach ekologicznych, działalność przedsiębiorców pogrzebowych i krematoriów.

Do zagadnień nowych, dotychczas nienormowanych trzeba także zaliczyć:

- 1) przepisy ustanawiające obowiązek prowadzenia rejestrów cmentarzy i nagrobków;
- 2) nowe instytucje ochronne w postaci Rady Ochrony Cmentarzy oraz Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych;
- 3) wprowadzenie prawa do decydowania o sposobie swojego pochówku wraz z centralnym rejestrem, do którego wpisuje się takie decyzje.

W projekcie normuje się również prawo do grobu i prawo do pochowania zwłok, szczątków i prochów.

2.2. Słowniczek – definicje terminów i pojęć używanych w projekcie

W tzw. słowniczku zdefiniowano 25 terminów i pojęć używanych w projekcie. Spośród nich na uwagę zasługują definicje: cmentarza, cmentarza ekologicznego i pochówku ekologicznego, cmentarza czynnego i nieczynnego, grobu masowego i grobu zbiorowego, konkubenta, koronera, przedsiębiorcy pogrzebowego i usług pogrzebowych oraz terenu pocmentarnego. Są to bowiem na terenie prawa funeralnego pojęcia całkowicie nowe, nigdy poprzednio niedefiniowane.

Przez cmentarz należy rozumieć nieruchomość gruntową przeznaczoną do pochówku zwłok, szczątków i prochów ludzkich w grobach, kolumbariach, katakumbach lub przez rozsypanie prochów na polach pamięci.

Cmentarz ekologiczny zaś to cmentarz znajdujący się na terenie rolnym, leśnym lub łąkowym, na którym odbywają się wyłącznie pochówki ekologiczne, czyli pochówki zwłok, szczątków lub prochów w trumnie lub urnie ekologicznej (wytworzonych z biodegradowalnych materiałów). Na cmentarzu ekologicznym funkcję nagrobków pełnią wyłącznie oznaczenia w postaci drzew, krzewów lub kwiatów, naturalnych kamieni lub drewnianych tabliczek.

Projektodawcy dzielą zatem cmentarze na cmentarze tradycyjne i ekologiczne, a także na cmentarze czynne i nieczynne. Cmentarz czynny to cmentarz, na którym odbywają się pochówki. Natomiast cmentarz nieczynny to cmentarz, na którym z przyczyn faktycznych lub prawnych pochówki się nie odbywają. W grupie cmentarzy nieczynnych znajduje się pokaźna liczba tzw. dawnych cmentarzy, od lat niewykorzystywanych do pochówków, najczęściej zdewastowanych lub przynajmniej zaniedbanych.

Poza cmentarzami, które są albo cmentarzami komunalnymi, albo wyznaniowymi, w projekcie wyróżnia się jeszcze cmentarze wojenne. Zachowały one swoje dotychczasowe znaczenie określone w ustawie z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337).

Pojęcie grobu masowego wiąże się z grobami wojennymi. Zgodnie z projektem jest to miejsce pochówku co najmniej dwóch ofiar działań

zbrojnych lub innych form przemocy fizycznej, a także epidemii i klęsk żywiołowych.

W odróżnieniu od grobów masowych grób zbiorowy nie wykazuje związku z przemocą lub kataklizmami. Jest to grób służący do pochowania w nim więcej niż jednej trumny ze zwłokami lub urny z prochami.

W projekcie pojęcie konkubenta rozumie się szerzej niż zazwyczaj. Jest to osoba pozostająca we wspólnym pożyciu z osobą zmarłą, w tym również osoba tej samej płci.

W sytuacjach nietypowych (śmierć poza domem lub placówką medyczną, w tym poza szpitalem) zgon będzie stwierdzał koroner. Ponadto koroner, który jest lekarzem szczególnie formalnie kwalifikowanym, będzie w trudnych przypadkach potwierdzał stwierdzenie zgonu wystawione przez lekarza, który jako ostatni udzielał świadczeń zdrowotnych osobie zmarłej.

Przedsiębiorcą pogrzebowym może być osoba fizyczna, osoba prawna lub jednostka organizacyjna niebędąca osobą prawną, której ustawa przyznaje zdolność prawną. Przedsiębiorca pogrzebowy zajmuje się świadczeniem usług pogrzebowych, czyli usług związanych z organizacją i przeprowadzaniem pochówków.

Istotna jest także definicja terenu pocmentarnego, tj. terenu (nieruchomości gruntowej), który pełnił wcześniej funkcję cmentarza i z którego ekshumowano wszystkie zwłoki i szczątki ludzkie.

2.3. Miejsca pochówku

Podstawowym miejscem pochówku są cmentarze, w tym cmentarze ekologiczne. W projekcie przewiduje się jednak na zasadzie wyjątku od zasady podstawowej inne miejsca pochówku. W szczególności zwłoki osób zmarłych na okrętach lub statkach będących na pełnym morzu mogą być pochowane przez ich zatopienie w morzu zgodnie ze zwyczajami morskimi, chyba że okręt lub statek może w ciągu 24 godzin przybyć do portu objętego programem podróży. Wtedy zwłoki należy przewieźć na ląd i tam pochować (art. 31 projektu w związku z art. 3 projektu). Ponadto zwłoki

i szczątki mogą być zatopione w morzu na obszarach morskich państwa w odległości co najmniej 3 mil morskich od linii brzegowej (art. 24 ust. 1 projektu). Na tych samych warunkach dopuszcza się zatopienie w morzu prochów w urnie ekologicznej (art. 24 ust. 6 projektu).

Wreszcie prochy mogą zostać rozsypane:

- 1) w morzu;
- 2) na terenie nieruchomości prywatnej, za zgodą jej właściciela;
- 3) na terenie nieogrodzonej nieruchomości publicznej, bez zgody jej właściciela (art. 3 ust. 4 projektu);
- 4) na cmentarzach na specjalnie wydzielonych do tego polach pamięci (art. 24 ust. 4 projektu).

Nie rozsypuje się prochów w wodach śródlądowych (art. 24 ust. 5 zd. ostatnie projektu).

Szczególne miejsca pochówku przewidziano dla osób duchownych i zakonnych. Otóż zwłoki takich osób mogą być pochowane – za zgodą państwowego powiatowego inspektora sanitarnego – poza cmentarzami na terenie przyświątynnym, a także w świątyni lub w jej krypcie (art. 3 ust. 5 projektu).

2.4. Własność cmentarzy

Cmentarze traktuje się w projekcie jako dobro użytku publicznego. Z tej przyczyny projekt stanowi, że cmentarze mogą być wyłącznie własnością publiczną, tj. własnością Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego albo własnością kościołów i innych związków wyznaniowych (art. 4 projektu).

Konsekwencją stanowiska wyrażonego w art. 4 projektu jest wywłaszczenie cmentarzy będących własnością osób fizycznych, osób prawnych innych niż Skarb Państwa i jednostki samorządu terytorialnego, a także jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną (art. 125 projektu). Wywłaszczenie następuje

na rzecz gmin, na terenie których cmentarze takie się znajdują, za odszkodowaniem. Odszkodowanie jest płatne w terminie trzech miesięcy, licząc od dnia, w którym decyzja o wywłaszczeniu stała się ostateczna. Środki przeznaczone na wypłatę odszkodowań będą pochodzić z dotacji celowej udzielonej przez wojewodów. Gmina wszczyna postępowanie wywłaszczeniowe obligatoryjnie w terminie sześciu miesięcy od dnia ujawnienia cmentarzy w rejestrze. Sporządzenie rejestrów cmentarzy powinno nastąpić w terminie roku od dnia wejścia w życie projektu jako obowiązującej ustawy (art. 123 projektu).

3. Ochrona cmentarzy przewidziana w projekcie

Projekt koncentruje się na ustanowieniu skutecznej ochrony cmentarzy, w tym cmentarzy dawnych, obecnie nieczynnych. W tym celu przewiduje wiele instrumentów prawnych.

Po pierwsze, projekt stanowi, że cmentarze są elementami dziedzictwa narodowego i jako takie podlegają szczególnej ochronie (art. 5 projektu).

Po drugie, w projekcie zakazuje się zbywania cmentarzy i ich zabudowy budynkami i budowlami przeznaczonymi na inne cele niż związane z dokonywaniem pochówków (art. 6 projektu).

Po trzecie, cmentarze wyznaniowe nie podlegają wywłaszczeniu, chyba że przepisy szczególne ustanawiają wyjątki w tym względzie (art. 7 projektu).

Po czwarte, projekt przyznaje kościołom i innym związkom wyznaniowym interes prawny w zakresie ochrony cmentarzy przed ich profanacją i niszczeniem. Interes prawny przysługuje w odniesieniu do wszystkich cmentarzy, które stanowią lub kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościołów lub innych związków wyznaniowych (art. 8 projektu).

Po piąte, formę ochrony cmentarzy ustanawiają także przepisy normujące zagadnienie zmiany przeznaczenia cmentarzy (art. 18 projektu). W myśl postanowień art. 18 projektu po zamknięciu cmentarza i upływie 100 lat od ostatniego pochówku cmentarz może być przeznaczony na inny cel niż

grzebalny. Jednakże nie przeznaczają się cmentarzy wyznaniowych na inny cel, jeżeli sprzeciwiają się takiemu rozwiązaniu zasady religijne danego kościoła lub innego związku wyznaniowego.

Jeśli przeznaczenie terenu cmentarza na inny cel jest dopuszczalne, dokonuje tego starosta albo wójt, burmistrz lub prezydent miasta w drodze decyzji administracyjnej. Gdy decyzja taka została wydana, użycie terenu cmentarza na inny cel jest dopuszczalne tylko w razie przekształcenia go w teren pocmentarny. Musi zatem nastąpić wydobywanie poszczególnych, a zarazem wszystkich, szczątków i prochów oraz przeniesienie ich na inny cmentarz. Ekshumacji i przeniesienia szczątków i prochów dokonuje starosta albo wójt, burmistrz lub prezydent miasta na koszt nabywcy terenu pocmentarnego lub jego nowego użytkownika.

W przypadku cmentarzy wyznaniowych albo cmentarzy nieczynnych stanowiących własność Skarbu Państwa albo jednostek samorządu terytorialnego, które kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościoła lub innego związku wyznaniowego, wydanie decyzji o zmianie przeznaczenia terenu cmentarza wymaga uzyskania zgody Rady Ochrony Cmentarzy. O Radzie Ochrony Cmentarzy zob. dalej – pkt 13.

W każdym wypadku użycie terenu pocmentarnego na inny cel wymaga zachowania znajdujących się na nim zabytków, a w przypadku terenów pocmentarnych po cmentarzach wyznaniowych – także uzgodnienia z właściwym kościołem lub innym związkiem wyznaniowym.

Również w każdym wypadku tereny pocmentarne oznacza się i upamiętnia w sposób uzgodniony z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków, a w przypadku terenów pocmentarnych po cmentarzach wyznaniowych – także z właściwym kościołem lub innym związkiem wyznaniowym.

Po szóste, do form ochrony cmentarzy należy również zaliczyć te przepisy projektu, które nakazują:

- 1) prowadzić rejestry cmentarzy czynnych i nieczynnych;
- 2) ujawnić cmentarze i tereny pocmentarne w ewidencji gruntów i budynków;

- 3) wpisać cmentarze do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, jak również co do cmentarzy nieczynnych – do rejestru zabytków archeologicznych;
- 4) oznaczyć i upamiętnić cmentarze.

O wymienionych powyżej rejestrach i ewidencjach zob. niżej – pkt 5.

Po siódme, za formę ochrony cmentarzy można również uznać ochronę nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej (art. 89 i nast. projektu). Zob. o tym dalej – pkt 8.

Po ósme, projekt ustanawia nową instytucję ochronną w postaci Rady Ochrony Cmentarzy, której głównym zadaniem jest dbałość o ochronę cmentarzy, w tym cmentarzy dawnych, obecnie nieczynnych.

4. Zakładanie, prowadzenie i zamykanie cmentarzy oraz zmiana ich przeznaczenia

4.1. Cmentarze komunalne i wyznaniowe

Cmentarze można będzie zakładać i rozszerzać na terenie przeznaczonym do tego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. W wypadku braku zaś takiego planu – w decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 9 projektu).

Cmentarze są albo komunalne, albo wyznaniowe.

Zakładanie, rozszerzanie, prowadzenie i zamykanie cmentarzy komunalnych należy do zadań własnych gmin, cmentarzy wyznaniowych zaś – do kościołów i innych związków wyznaniowych (art. 10 i 11 projektu).

Na terenie każdej gminy powinien być co najmniej jeden czynny cmentarz komunalny. Jednakże dopuszcza się założenie jednego cmentarza komunalnego dla kilku sąsiednich gmin (art. 13 projektu).

Utrzymanie cmentarzy komunalnych i wyznaniowych należy do ich właścicieli. Zadania te w przypadku cmentarzy komunalnych realizują

organy wykonawcze gminy, czyli wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast, na których terenie cmentarze są położone, a w odniesieniu do cmentarzy wyznaniowych – kościoły i inne związki wyznaniowe (art. 14 ust. 1 i 2 projektu).

Właściciel cmentarza może ustanowić zarządcę cmentarza. Funkcję zarządcy cmentarza może pełnić osoba fizyczna, osoba prawna lub jednostka organizacyjna niebędąca osobą prawną, której ustawa przyznała zdolność prawną. Jedynym celem statutowym zarządcy cmentarza musi być sprawowanie pieczy nad cmentarzami (art. 15 projektu).

Zarządca cmentarza uprawniony jest tylko do czynności zwykłego zarządu. W sprawach przekraczających ten zakres wymagana jest zgoda właściciela cmentarza. Zarządca cmentarza nie może go oddawać do używania innym podmiotom (art. 15 projektu).

Do obowiązków zarządcy cmentarza należą w szczególności: organizacja cmentarza, wyznaczanie miejsc pochówków, dbałość o porządek i czystość na cmentarzu oraz ochrona zieleni znajdującej się na cmentarzu i opieka nad nią. Ponadto zarządca cmentarza obowiązany jest prowadzić cyfrową inwentaryzację pochówków i nagrobków oraz opracować regulamin cmentarza (art. 15 projektu).

Swoje obowiązki zarządca cmentarza może wykonywać odpłatnie lub nieodpłatnie, w zależności od treści umowy zawartej z właścicielem cmentarza.

Przepisów o zarządcy cmentarza nie stosuje się do cmentarzy wojennych. Sposób prowadzenia i zarządzania cmentarzami wojennymi regulują bowiem przepisy szczególne.

O zmianie przeznaczenia cmentarzy zob. wyżej – pkt 3.

4.2. Cmentarze nieczynne – dawne cmentarze wyznaniowe

Odrębną regulację przewidziano w projekcie dla cmentarzy nieczynnych. Często cmentarze takie były w przeszłości cmentarzami wyznaniowymi, a obecnie stanowią przedmiot własności Skarbu Państwa lub jednostki

samorządu terytorialnego. Otóż o zamknięciu takiego cmentarza decyduje jego współczesny właściciel (starosta co do cmentarzy stanowiących własność Skarbu Państwa bądź organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego co do cmentarzy stanowiących własność tych jednostek), w obydwu wypadkach po uprzednim uzyskaniu zgody Rady Ochrony Cmentarzy (art. 12 projektu).

Omawiana grupa cmentarzy (niegdyś wyznaniowych, a obecnie stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego) podlega zarządowi sprawowanemu przez ich obecnych właścicieli, tj. przez starostów co do cmentarzy będących własnością Skarbu Państwa albo wójtów, burmistrzów i prezydentów miast co do cmentarzy będących własnością jednostek samorządu terytorialnego. Do podmiotów tych należy obowiązek utrzymania cmentarzy we właściwym stanie (art. 14 ust. 3 projektu) oraz prowadzenia cyfrowej inwentaryzacji pochówków i nagrobków (art. 15 ust. 8 projektu).

O zmianie przeznaczenia takich cmentarzy zob. wyżej – pkt 3.

Uwagę należy zwrócić również na przepis przejściowy zamieszczony w art. 129 projektu, który stanowi, że cmentarze kościołów i innych związków wyznaniowych, których własność przeszła po zakończeniu II wojny światowej na rzecz Skarbu Państwa, a następnie na rzecz jednostek samorządu terytorialnego, uważa się za cmentarze wyznaniowe.

4.3. Cmentarze ekologiczne

Projekt wprowadza nową kategorię pochówków, grobów i cmentarzy, które mają charakter ekologiczny. W ocenie projektodawców rosnąca świadomość zagrożeń związanych z zanieczyszczeniem środowiska i ze zmianami klimatu powinna być odzwierciedlona również w praktykach funeralnych.

W świetle projektu zarówno cmentarze komunalne, jak i wyznaniowe mogą być cmentarzami ekologicznymi (art. 17 projektu).

Projekt stanowi, że cmentarze ekologiczne zakłada się na terenach rolnych i leśnych oraz na łąkach, z wyłączeniem parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych.

Na takich nekropoliach dokonuje się wyłącznie pochówków ekologicznych. Polegają one na złożeniu do grobu ziemnego w trumnie ekologicznej zwłok ludzkich niepoddanych balsamacji, ubranych w naturalne materiały albo na złożeniu do grobu ziemnego szczątków lub prochów w urnie ekologicznej, w tym biournie (art. 17 ust. 3 projektu).

Na cmentarzu ekologicznym funkcję nagrobków pełnią oznaczenia grobów w postaci drzew, krzewów, naturalnych kamieni lub drewnianych tabliczek. Obowiązkiem zarządcy cmentarza jest oznaczanie grobów na planie nekropoli, również w formie zapisu cyfrowego umożliwiającego zlokalizowanie grobu za pomocą funkcji GPS. Z wyjątkiem prac porządkowych nie wolno ingerować w zastany krajobraz, niwelować terenu, wycinać drzew i krzewów. Można jednak sadzić drzewa i krzewy, w tym na grobach. Cmentarze ekologiczne mogą być ogrodzone wyłącznie przy użyciu naturalnych materiałów. Na grobach stawia się przedmioty wykonane wyłącznie z materiałów naturalnych podlegających biodegradacji. Prawo do grobu jest bezterminowe i powstaje na podstawie umowy o pochowanie zawartej z właścicielem cmentarza po uiszczeniu jednorazowej opłaty. Na nekropoliach ekologicznych nie przeprowadza się ekshumacji na wniosek osób bliskich zmarłego. Nie dokonuje się również zmiany przeznaczenia takich cmentarzy.

4.4. Taksa cmentarna

W celu uporządkowania rynku usług cmentarnych projekt przewiduje, że rada gminy – na podstawie wysokości przeciętnego rocznego wynagrodzenia w gminie – będzie co roku ustalać taksy cmentarne obejmujące maksymalne stawki usług cmentarnych.

5. Rejestry cmentarzy i ich oznakowanie

W celu ochrony cmentarzy projekt wprowadza kilka obowiązków inwentaryzacyjnych.

Po pierwsze, na gminach spocznie obowiązek prowadzenia rejestrów cmentarzy, i to zarówno cmentarzy czynnych, jak i nieczynnych, oraz cmentarzy wojennych (art. 19 projektu). Zgodnie z przepisem przejściowym rejestry cmentarzy powinny być sporządzone w ciągu roku od dnia wejścia w życie projektu jako ustawy (art. 123 projektu).

Po drugie, cmentarze (czynne i nieczynne), cmentarze wojenne oraz tereny pocmentarne będą podlegać ujawnieniu w ewidencji gruntów i budynków (art. 20 projektu). Według art. 124 projektu ujawnienie istniejących cmentarzy, cmentarzy wojennych i terenów pocmentarnych w ewidencji gruntów i budynków powinno nastąpić w terminie roku od dnia wejścia w życie projektu jako ustawy.

Po trzecie, wszystkie cmentarze, z wyjątkiem cmentarzy ekologicznych, podlegają wpisowi do gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, chyba że wymagają wpisu do rejestru zabytków nieruchomych. Ponadto co do cmentarzy nieczynnych projekt wprowadza fikcję prawną. Nakazuje przyjąć, że wszystkie cmentarze nieczynne stanowią zabytki archeologiczne podlegające wpisowi do rejestru zabytków archeologicznych (art. 21 projektu). Wpisów tych wojewódzcy konserwatorzy zabytków oraz wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast powinni dokonać w terminie roku od dnia wejścia w życie projektu jako ustawy (art. 126 projektu).

Po czwarte, zarządcy cmentarzy i właściciele terenów pocmentarnych mają obowiązek oznaczenia i upamiętnienia cmentarzy w sposób uzgodniony z wojewódzkimi konserwatorami zabytków. W odniesieniu do istniejących cmentarzy i terenów pocmentarnych obowiązek ten należy wykonać w terminie trzech lat od dnia wejścia w życie projektu jako ustawy, przy czym co do cmentarzy kiedykolwiek w przeszłości wyznaniowych oznaczenie i upamiętnienie cmentarzy powinno nastąpić nie tylko w porozumieniu z wojewódzkimi konserwatorami zabytków, lecz także w porozumieniu

z właściwymi kościołami i innymi związkami wyznaniowymi (art. 128 projektu).

Po piąte, zgodnie z art. 127 projektu w terminie roku od dnia wejścia w życie projektu jako ustawy gminy powinny dokonać aktualizacji studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego po to, by ujawnić w tych dokumentach cmentarze wpisane do rejestrów cmentarzy.

6. Rodzaje pochówków

W obecnie obowiązującej ustawie z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych brakuje oddzielnego rozdziału dotyczącego rodzajów pochówku. Przepisy normujące pochowanie zwłok są rozproszone (zob. w tej mierze art. 10 ust. 2, art. 10 ust. 3, art. 11 ust. 5a, art. 12 ust. 1, art. 12 ust. 3, art. 12 ust. 3, art. 16).

Ponadto ustawa zbyt ogólnikowo określa przepisy dotyczące grobu ziemnego i murowanego, kolumbarium i katakumb, jak również kremacji i pochowania prochów.

Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 1959 r. ogranicza także rodzaje pochówków do tradycyjnych form wbrew nowym rozwiązaniom respektującym wolę zmarłego wyrażaną przed śmiercią, jak również rozwijającym się od lat 90. XX w. w Europie, w Stanach Zjednoczonych i innych państwach formom pochówku mającym na uwadze troskę o środowisko naturalne.

Projekt ustawy – Prawo pogrzebowe, uszczegóławiając dotychczasowe przepisy, rozszerza wyrażone w nich zapatrywania na temat możliwych form pochówku, jak również porządkuje w jednym rozdziale wszystkie normy dotyczące pochowania zwłok, szczątków i prochów.

Zgodnie z Rozdziałem 4 (*Rodzaje pochówków*) projektu dopuszcza się możliwość nowych form pochówku. Dotyczą one m.in. rozsypywania prochów na polach pamięci na cmentarzach oraz na terenach innych niż

cmentarze. Niemniej projekt podtrzymuje tradycyjne formy pochówków, jedynie dopuszczając nowe formy pochówku odpowiadające wyzwaniom XXI w.

W związku z powyższym projekt stanowi, że pochowania zwłok i ich szczątków można dokonywać wyłącznie na cmentarzach, a także przez zatopienie w morzu na obszarach morskich państwa w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej (art. 24 projektu).

Zwłoki i ich szczątki mogą być pochowane na cmentarzach, w tym na cmentarzach ekologicznych. Składa się je do grobów lub umieszcza w katakumbach (art. 24 projektu). Natomiast urny z prochami składa się w grobach, katakumbach i kolumbariach.

Ponadto prochy mogą być rozsypane na cmentarzach na polach pamięci (art. 24 ust. 4 projektu). Dopuszczalne jest także rozsypanie prochów na terenach innych niż cmentarze za zgodą właścicieli tych terenów. Zgoda nie jest wymagana w odniesieniu do gruntów rolnych i leśnych będących własnością Skarbu Państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego, jeśli nie są one ogrodzone, a także w wypadku rozsypania prochów w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej. Nie rozsypuje się prochów w wodach śródlądowych (art. 24 ust. 5 projektu). Dopuszczalny jest również pochówek prochów w urnie ekologicznej przez jej zatopienie w morzu w odległości co najmniej trzech mil morskich od linii brzegowej (art. 24 ust. 6 projektu).

Z powyższego wynika, że w grobach (ziemnych i murowanych) można chować trumny ze zwłokami lub szczątkami oraz urny z prochami. W jednym grobie można chować trumny i urny (art. 25 i 26 projektu).

Na cmentarzach mogą być tworzone katakumby oraz kolumbaria. Katakumby stanowią podziemne lub naziemne pomieszczenia posiadające nisze w ścianach przeznaczone do składania zwłok i szczątków (art. 28 projektu). Kolumbaria zaś to budowle naziemne z niszami przeznaczonymi do składania w nich urn z prochami (art. 27 projektu).

Dla praktyki istotne są także postanowienia projektu normujące możliwość ponownego użycia grobu. Grób ziemny, w którym dokonano

pochówku w trumnie, nie może być użyty do ponownego pochowania w nim kolejnych zwłok lub szczątków przed upływem 20 lat. Jednakże w grobie tym, w jego przestrzeni izolacyjnej, można dokonywać w każdym czasie pochówku prochów w urnach (art. 43 projektu).

Ponadto nawet po upływie 20 lat nie może nastąpić ponowne użycie grobu ziemnego do kolejnego pochówku zwłok lub szczątków, jeżeli osoba, której przysługuje prawo do grobu, zgłosi zastrzeżenie przeciwko temu i uiści opłatę przewidzianą za pochowanie zwłok. Zastrzeżenie takie ma skutek na dalsze 20 lat i może być ponowione (art. 43 projektu). Dozwolone są też umowy przedłużające termin, przed upływem którego nie wolno użyć grobu do ponownego pochowania. W ten sposób osoby, którym przysługuje prawo do grobu, mogą zapobiegać ponownemu użyciu grobu ziemnego i przynajmniej teoretycznie uczynić grób pierwotny niezniszczalnym.

Powyższe przepisy stosuje się także do grobów murowanych, jednakże z wyjątkiem grobów zbiorowych, tj. przeznaczonych do pochowania w nich zwłok lub szczątków więcej niż jednej osoby.

Niezależnie od powyższych przepisów projekt chroni nagrobki historyczne lub o wartości artystycznej. Ustanawia mianowicie zakaz użycia do ponownego pochowania grobów mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na ich dawność, osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną (art. 43 projektu).

Nisze w kolumbariach lub katakumbach mogą być użyte do ponownego pochowania prochów w każdym czasie (art. 44 projektu).

Zgodnie z projektem groby (ziemne i murowane), kolumbaria i katakumby stanowią część składową gruntu. Natomiast nagrobki projekt uważa za rzeczy ruchome stanowiące odrębny od gruntu przedmiot własności fundatora nagrobku (art. 29 projektu).

Na cmentarzach mogą być tworzone pola pamięci. Pole pamięci stanowi wydzielony teren, wolny od grobów, kolumbariów i katakumb, przeznaczony do umieszczania na nim prochów, przy czym żadne miejsce pochówku nie może być indywidualnie oznaczone. Na polu pamięci może

zostać wzniesiona ściana pamięci, na której umieszcza się dane pochowanych tam osób (art. 30 projektu).

Projekt reguluje także pochówki na pełnym morzu, postanawiając, że zwłoki osób zmarłych na okrętach wojennych lub statkach znajdujących się na pełnym morzu mogą być pochowane przez ich zatopienie zgodnie ze zwyczajami morskimi. Jeżeli jednak okręt lub statek mogą w ciągu 24 godzin przybyć do portu objętego programem podróży, zwłoki należy przewieźć na ląd i tam pochować (art. 31 projektu).

W projekcie umieszczono również przepisy o pochówkach w świątyniach. Zwłoki duchownych i osób zakonnych, ich szczątki lub prochy mogą zostać pochowane poza cmentarzami w świątyniach, katakumbach pod świątyniami oraz na terenach przyświątynnych. Pochówki takie odbywają się na zasadach określonych przez kościół lub inny związek wyznaniowy. Ponadto wymagana jest zgoda państwowego powiatowego inspektora sanitarnego (art. 32 projektu).

Na tle dotychczasowych unormowań *novum* stanowią te przepisy projektu, które zostały poświęcone pochówkom osób zasłużonych (art. 33 projektu). Chodzi o osoby wybitnie zasłużone dla Polski. Ten wysoce ocenny kwantyfikikator nie został zdefiniowany. To praktyka musi wypracować kryteria uznawania osób za „zasłużone” dla Polski, i to zasłużone „wybitnie”, a więc w porównaniu z innymi osobami zasłużonymi – zasłużone ponadprzeciętnie, szczególnie, nadzwyczajnie, wyjątkowo.

Gdy wybitnie zasłużona dla Polski osoba umrze, wówczas prawo do jej pochowania przysługuje organom państwowym. Muszą one wszakże uzyskać zgodę osób najbliższych zmarłego (art. 33 projektu).

Zwłoki, szczątki lub prochy osób wybitnie zasłużonych dla Polski mogą być pochowane na cmentarzach w alejach zasłużonych lub w mauzoleach albo w Panteonie Rzeczypospolitej.

Utworzenie Panteonu Rzeczypospolitej to idea projektodawców, która została ujęta w formie odrębnego projektu ustawy.

Projekt stanowi także, że groby osób wybitnie zasłużonych dla Polski są nienaruszalne (art. 34). Ich ochronę i opiekę nad nimi oraz nagrobkami

sprawuje wojewoda właściwy ze względu na usytuowanie Panteonu Rzeczypospolitej. Natomiast ochronę grobów i nagrobków osób wybitnie zasłużonych dla Polski pochowanych na cmentarzach w alejach zasłużonych lub mauzoleach oraz opiekę nad nimi sprawują gminy, na których terenie pochowane są takie osoby.

7. Prawo do grobu

W dotychczasowym stanie prawnym prawo do grobu to pojęcie doktrynalno-orzecznicze, a nie normatywne. Obowiązująca obecnie ustawa z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1473) normuje jedynie prawo pochowania zwłok (art. 10), pomijając regulację prawną prawa do grobu. W orzecznictwie zarysowała się przy tym rozbieżność co do pojmowania prawa do grobu jako jednego prawa podmiotowego bądź splotu różnych praw podmiotowych (zob. o tym w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 24 czerwca 2019 r., III CSK 267/17).

Według dominującego zapatrywania sądowego prawo do grobu ma charakter cywilnoprawny, a umowa o pochowanie jest czynnością cywilnoprawną zawartą przez osobę fizyczną z zarządem cmentarza. Z umowy tej wynika wiele uprawnień dla osoby, dla której kult pamięci zmarłego pochowanego w tym grobie jest jej własnym dobrem osobistym. Suma tych uprawnień stanowi prawo do grobu. Prawo to ma dwojaki charakter: osobisty i majątkowy, przy czym elementy osobiste mają znaczenie przeważające, a elementy majątkowe – podrzędne. Po pochowaniu pierwszych zwłok w grobie o tym, komu przysługuje i jak długo trwa prawo do grobu, decydują okoliczności mające źródło w stosunkach osobistych wynikających z bliskości i kultu pamięci osoby zmarłej (tak w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 17 lutego 2016 r., III CSK 84/15).

Jednakże pierwotnym źródłem uprawnień składających się na prawo do grobu jest umowa, na mocy której zarząd cmentarza oddaje osobie zainteresowanej miejsce na grób (tak w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego

2015 r., II CSK 317/14). W wyroku tym Sąd Najwyższy dodał, że dobro osobiste związane z kultem zmarłego może polegać na wyłączności korzystania z terenu na urządzenie grobu, wybudowaniu grobu, ustawieniu nagrobka, pielęgnacji grobu, odwiedzaniu go, odbywaniu ceremonii religijnych, kontemplacji. W rezultacie Sąd Najwyższy uznał, że prawo do grobu jest prawem podmiotowym o zróżnicowanej strukturze prawnej (w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 2015 r., II CSK 317/14).

W innym z kolei orzeczeniu Sąd Najwyższy wyraził myśl, iż w orzecznictwie powszechnie przyjmuje się, że prawo do pochowania osoby zmarłej wraz z prawem do ekshumacji oraz prawo do kultywowania pamięci o osobie zmarłej stanowią dobro osobiste, nazywane prawem do grobu (art. 23 i 24 k.c.). Prawo to może przysługiwać więcej niż jednej osobie. Podstawę prawa do grobu stanowi umowa o pochowanie zwłok zawarta z zarządem cmentarza. Z umowy tej wynika wiele uprawnień przysługujących osobom, dla których kult pamięci osoby zmarłej stanowi ich własne dobro osobiste (wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 grudnia 2015 r., V CSK 201/15).

Do powyższych poglądów nawiązał Sąd Najwyższy w wyroku z 8 maja 2015 r. (III CSK 305/14), stwierdzając, że przyjmuje się, iż prawo do grobu może przysługiwać więcej niż jednej osobie. Podkreślił również, że uprawnienia określane zbiorczym mianem prawa do grobu i wywodzone z dobra osobistego w postaci prawa do kultu zmarłych osób bliskich mają głównie charakter osobisty i niemajątkowy, a towarzyszące im ewentualnie elementy majątkowe są zdominowane przez uprawnienia niemajątkowe.

W cytowanym właśnie wyroku Sąd Najwyższy częściowo zmodyfikował zreferowane przez siebie zapatrywania prawne. Orzekł mianowicie, że dobra osobiste osób fizycznych z natury rzeczy mają charakter indywidualny i przysługują konkretnym osobom. Jeżeli więc uprawnienia do określonego grobu są wywodzone z prawa do kultu zmarłych, to również te uprawnienia mogą mieć wyłącznie charakter indywidualny, tj. przysługiwać indywidualnie oznaczonym osobom bliskim zmarłego. W wypadku zatem gdy kilka osób, powołując się na prawo do kultu zmarłych, wywodzi z tego swoje uprawnienia do grobu, wtedy osoby te mogą być równolegle

indywidualnie uprawnione do grobu, a nie współuprawnione do niego. Istnienie obok siebie równoległych uprawnień kilku osób do tego samego grobu powoduje, że realizacja tych uprawnień musi być harmonizowana, czemu mogą służyć, w drodze ostrożnej analogii, reguły dotyczące wspólnych praw, czyli przepisy o współwłasności rzeczy (w wyroku z 8 maja 2015 r., III CSK 305/14).

W wyroku z 24 czerwca 2019 r. (III CSK 267/17) Sąd Najwyższy orzekł, że prawo wynikające z umowy o pochowanie zawartej z zarządem cmentarza ma do czasu pierwszego pochowania w grobie charakter wyłącznie lub przede wszystkim majątkowy. Prawem tym można rozporządzać. Z chwilą pierwszego pochowania na prawo to nakładają się prawa osobiste bliskich zmarłego związane z kultem pamięci osoby zmarłej. Prawa osobiste do kultu pamięci osoby zmarłej mają dominujące znaczenie w stosunku do uprawnień majątkowych wynikających z umowy o pochowanie zawartej z zarządem cmentarza. Owe uprawnienia majątkowe nie mogą być wykonywane w sposób naruszający prawa osobiste. Z chwilą powstania praw osobistych wykonywanie istniejących praw majątkowych ulega zatem ograniczeniu.

Powołane orzeczenie Sądu Najwyższego z 2019 r. po raz pierwszy podjęło próbę rozdzielenia praw majątkowych do grobu i praw osobistych związanych z kultem pamięci zmarłego. Drogą tą podąża projekt, porządkując przy tym i modyfikując wyrażone dotychczas zapatrywania doktrynalno-orzecznicze na temat prawa do grobu.

Zgodnie z art. 35 projektu prawo do grobu powstaje z chwilą zawarcia z właścicielem cmentarza umowy o pochowanie zwłok, szczątków lub prochów (zwanej dalej „umową o pochowanie”). W umowie tej określa się:

- 1) miejsce na grób lub miejsce w katakumbach lub kolumbarium;
- 2) rodzaj grobu (ziemny lub murowany);
- 3) przeznaczenie grobu, czyli oznaczenie osoby lub osób, które mają być w grobie pochowane;
- 4) opłaty za nabycie miejsca na grób oraz za pochowanie zwłok, szczątków lub prochów.

Ponadto w umowie o pochowanie można określić m.in. losy prawne nagrobka i innych naziemnych elementów grobu na wypadek wygaśnięcia prawa do grobu lub zamknięcia cmentarza, a także określić czas trwania prawa do grobu, nie krótszy niż 20-letni.

Prawo do grobu przysługuje temu, kto zawarł z właścicielem cmentarza umowę o pochowanie. Podmiotami tymi mogą być: osoby fizyczne oraz podmioty, którym przysługuje prawo do pochowania, tj. organom państwowym, w tym organom wojskowym, oraz temu, kto się dobrowolnie zobowiąże do pochowania zwłok, szczątków lub prochów.

Prawo do grobu jest podmiotowym prawem cywilnym o charakterze osobisto-majątkowym (art. 36 projektu).

Na uprawnienia osobiste prawa do grobu składają się m.in.:

- 1) uprawnienie do pochowania zwłok, szczątków lub prochów;
- 2) uprawnienie do opieki nad grobem;
- 3) uprawnienie do sprawowania kultu pamięci osoby zmarłej pochowanej w grobie.

Uprawnienia majątkowe prawa do grobu obejmują m.in.:

- 1) uprawnienie do urządzenia grobu, w tym wzniesienia nagrobka;
- 2) uprawnienie do utrzymania grobu w należytych stanie oraz
- 3) wyłączone prawo do posiadania i korzystania z grobu, z wyjątkiem uprawnień przysługujących właścicielowi cmentarza, z tym że właściciel cmentarza nie może wykonywać przysługujących mu praw w sposób naruszający prawo do grobu i kult pamięci osoby zmarłej.

Prawo do grobu może być wspólne, czyli przysługiwać co najmniej dwóm osobom, które wspólnie i zgodnie wykonują przysługujące im prawo. W przypadku sporu decyduje zwykła większość głosów, a gdy nie można jej osiągnąć z powodu równego rozkładu głosów – spór rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym (art. 37 projektu).

Prawo do grobu, w którym nikogo jeszcze nie pochowano, jest zbywalne i dziedziczne (art. 39 projektu). Jednakże z chwilą pierwszego pochówku w grobie prawo to staje się niezbywalne i niepodlegające dziedziczeniu.

Prawo do grobu wygasa wskutek upływu umówionego terminu albo wskutek śmierci uprawnionego (art. 41 projektu). Jeżeli czas trwania prawa do grobu nie został uzgodniony w umowie o pochowanie, prawo do grobu wygasa po upływie 20 lat, chyba że osoba uprawniona z tytułu prawa do grobu złoży zastrzeżenie przeciwko ponownemu użyciu grobu do kolejnego pochówku (art. 41 ust. 2 i art. 43 ust. 2 projektu).

W przypadku wygaśnięcia prawa do grobu każdy może uiścić opłatę za dalsze, co najmniej 20-letnie istnienie tego grobu. W wypadku takim niedopuszczalne jest ponowne użycie grobu do pochowania. Opłaty można ponawiać, co spowoduje dalsze istnienie grobu (art. 42 projektu). Jest to tzw. prawo do utrzymania istniejącego grobu, przysługujące każdemu po wygaśnięciu prawa do grobu. Prawo to pozwala na utrzymanie istniejących grobów ze względu na osoby w nim pochowane albo ze względu na szczególne walory nagrobka (historyczne lub artystyczne). Istotne jest, że prawo to przysługuje nie tylko osobom najbliższym, lecz każdemu, czyli również osobom obcym, będącym np. miłośnikami sztuki funeralnej.

Z chwilą pochówku w grobie – oprócz praw przysługujących uprawnionemu z tytułu prawa do grobu – powstają prawa osobiste osób najbliższych osoby pochowanej w grobie związane z dobrem osobistym w postaci kultu pamięci osoby zmarłej (art. 38 projektu). Prawa te nie wchodzą w skład prawa do grobu, które nadal przysługuje wyłącznie osobie lub osobom, które grób ufundowały, zawierając umowę o pochowanie. Prawa osobiste stanowią oddzielne uprawnienia do grobu.

Osoby najbliższe osoby zmarłej to:

- 1) osoba pozostająca we wspólnym pożyciu ze zmarłym, w tym małżonek, konkubent lub partner;
- 2) zstępni i wstępni;
- 3) rodzeństwo;
- 4) powinowaci w tej samej linii lub stopniu;

- 5) osoba pozostająca w stosunku przysposobienia oraz jej małżonek (art. 48 ust. 1 projektu).

Relacje zachodzące pomiędzy osobą uprawnioną z tytułu prawa do grobu a osobami, którym przysługują dobra osobiste związane z kultem pamięci osoby zmarłej, określono w projekcie w sposób pozwalający na koegzystencję obydwu dóbr prawnych. W szczególności ograniczenia doznaje wykonywanie prawa do grobu. Osoba uprawniona z tytułu prawa do grobu nie może bowiem wykonywać swoich uprawnień z uszczerbkiem dla osób najbliższych zmarłego, którym przysługują prawa osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej (art. 38 ust. 2 projektu). Jeżeli doszłoby do powstania sporu między osobą, której przysługuje prawo do grobu, a osobami, którym przysługują prawa osobiste, głos decydujący przypada osobie, której przysługuje prawo do grobu (art. 38 ust. 3 projektu). Gdyby metoda ta zawiodła, spór rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Po wygaśnięciu prawa do grobu w sporach pomiędzy osobami najbliższymi zmarłego decyduje zwykła większość głosów. W razie równego rozkładu głosów spór rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym.

Proponowane w projekcie prawo do grobu jest klarowne pod względem konstrukcyjnym. Prawo to przysługuje jedynie temu, kto zawarł umowę o pochowanie z właścicielem cmentarza. Uprawnienia osób najbliższych zmarłego nie wchodzi w skład prawa do grobu. Stanowią oddzielne prawa osobiste. Każdej z osób najbliższych przysługuje jej własne prawo osobiste wynikające z dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej. W ten sposób uprawnienia fundatora grobu nie są deprecjonowane. Przysługują mu przez cały czas trwania prawa do grobu. Ograniczenia doznaje tylko ich wykonywanie, które nie może następować z uszczerbkiem dla uprawnionych z tytułu dobra osobistego w postaci kultu pamięci osoby zmarłej. W zamian osoba, której przysługuje prawo do grobu, uzyskuje głos decydujący w sporach z osobami najbliższymi. Inaczej mówiąc, osoba, której przysługuje prawo do grobu, musi działać z poszanowaniem praw osobistych

przysługujących osobom najbliższym zmarłego. Jednakże w sporach z nimi jej stanowisko jako fundatora grobu jest decydujące.

Istnieją zatem dwie oddzielne sfery praw: sfera praw osoby, której przysługuje prawo do grobu, oraz sfera uprawnień uprawnionych z tytułu praw osobistych. Jednocześnie jednak w projekcie zostały określone relacje między nimi pozwalające na koegzystencję, a w ostateczności podlegające ocenie i rozstrzygnięciu sądowemu. Dzięki systemowi głosowań każdy z uprawnionych, dysponując głosem (jednym), może zająć stanowisko w każdej sprawie dotyczącej grobu i kultu pamięci zmarłego. Spory nierozwiązane polubownie poddano rozstrzygnięciom sądów, i to sądów cywilnych, gdyż rozstrzygane sprawy nie stanowią spraw rodzinnych w rozumieniu kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (nie są to sprawy małżeńskie ani sprawy między rodzicami i dziećmi).

Prawo do grobu jest prawem terminowym. Jeżeli w umowie o pochowanie inaczej nie określono czasu trwania prawa do grobu, trwa ono 20 lat. W tym okresie grób, w którym dokonano pochówku, nie może być użyty do pochowania w nim kolejnych zwłok lub szczątków. Jednakże w grobie tym w warstwie izolacyjnej można w każdym czasie dokonywać pochówków prochów w urnach (art. 43 ust. 1 i 3 projektu).

Ponieważ powyższy 20-letni okres jest stosunkowo krótki, w projekcie przewidziano możliwość wydłużenia czasu trwania prawa do grobu w drodze złożenia zastrzeżenia (art. 43 ust. 2). Osoba, której przysługuje prawo do grobu, może bowiem zgłosić zastrzeżenie przeciwko ponownemu użyciu grobu po upływie 20 lat. Z zastrzeżeniem powinno być połączone uiszczenie opłaty na rzecz właściciela cmentarza. Złożenie zastrzeżenia wywiera skutek na dalsze 20 lat i może być ono ponawiane, czyniąc czas trwania prawa do grobu znacznie dłuższym od 20-letniego okresu.

Można też z góry umówić z właścicielem cmentarza dłuższy niż 20-letni czas trwania prawa do grobu, chroniący przed likwidacją grobu i ponownym w nim pochówkiem (art. 43 ust. 4 projektu).

W projekcie chroni się groby mające wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność, osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia,

z którymi mają związek) albo wartość artystyczną (art. 43 ust. 5 projektu). Grobów takich nie wolno w ogóle użyć do ponownego pochowania.

Nisze w kolumbariach i katakumbach mogą być użyte do ponownego pochowania w każdym czasie (art. 44 i 45 projektu).

8. Prawo do pochowania zwłok, szczątków i prochów

Prawo do pochowania zwłok, szczątków i prochów (dalej: „prawo do pochowania”) jest prawem odrębnym w stosunku do prawa do grobu. Może oczywiście się zdarzyć, że osoba uprawniona do pochowania, osoba, której przysługuje prawo do grobu i osoba najbliższa to ta sama osoba. Dochodzi wówczas do jedności podmiotowej różnych praw, lecz nie następuje „zlanie się” tych praw w jedno prawo podmiotowe.

Prawo do pochowania powstaje z chwilą śmierci osoby zmarłej. Przysługuje ono osobom najbliższym zmarłego (art. 48 ust. 1 projektu), ale nie tylko. Ponadto prawo do pochowania przysługuje dowolnej osobie, która dobrowolnie zobowiąże się pochować zmarłego (art. 48 ust. 3). Do grona tego należą również osoby wskazane przez osobę, która skorzystała z prawa decydowania o sposobie swojego pochówku (zob. o tym niżej w pkt 9). Także organy wojskowe mają prawo pochowania zmarłego, który był wojskowym zmarłym w czynnej służbie wojskowej (art. 48 ust. 2 projektu). Wreszcie prawo pochowania przysługuje organom państwowym w stosunku do osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej (art. 33 ust. 1 projektu). Osoby inne niż osoby najbliższe mogą wszakże skorzystać ze swego prawa tylko po uzyskaniu zgody osób najbliższych (art. 33 ust. 1 i art. 48 ust. 4 projektu).

Do osób najbliższych należą:

- 1) osoba pozostająca we wspólnym pożyciu ze zmarłym, w tym małżonek, konkubent lub partner;
- 2) zstępni;
- 3) wstępni;
- 4) rodzeństwo;

- 5) powinowaci w tej samej linii lub stopniu;
- 6) osoba pozostająca w stosunku przysposobienia oraz jej małżonek (art. 48 ust. 1 projektu).

Osobom najbliższym przysługuje prawo do pochowania w wymienionej powyżej kolejności. Oznacza to, że osoba pozostająca we wspólnym pożyciu ze zmarłym ma pierwszeństwo i jej prawo wyprzedza prawa pozostałych osób.

Ponieważ niektóre kategorie uprawnionych do pochowania mogą składać się z większej liczby osób, w projekcie przewiduje się sądową metodę rozstrzygania sporów o prawo do pochowania. Spory takie rozstrzyga sąd rejonowy w wydziale cywilnym (art. 48 ust. 5 projektu), gdyż również nie są to sprawy rodzinne w rozumieniu Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

Prawo do pochowania stanowi dobro osobiste osób najbliższych zmarłego (art. 47 ust. 3 projektu). Podlega ono ochronie prawnej.

W praktyce najczęściej osoby zmarłe są chowane przez którąś z osób najbliższych. Zdarzają się jednak przypadki, gdy nikt z dotychczas wymienionych jako uprawniony do pochowania nie dokona pochówku zmarłego. W takiej sytuacji starosta, w drodze decyzji, może przekazać zwłoki do celów dydaktycznych i naukowych uczelni medycznej lub innej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną i naukową w zakresie nauk medycznych, lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność w zakresie nauk medycznych (art. 58 ust. 1 projektu). Wówczas taka uczelnia jest zobowiązana do pochowania zwłok lub szczątków po wykonaniu badań naukowych lub wykorzystaniu zwłok do celów dydaktycznych.

Jeżeli zmarły nie zostanie pochowany przez osoby najbliższe, organy państwowe, w tym wojskowe, albo przez osobę, która się do tego dobrowolnie zobowiąże, a jego zwłoki nie zostaną przekazane uczelni medycznej w celach naukowych lub dydaktycznych, obowiązek pochowania zwłok ciąży na gminie właściwej ze względu na miejsce zgonu (art. 58 ust. 4 projektu).

Wreszcie obowiązek pochowania zwłok może obciążać zakład karny lub areszt śledczy w przypadku osób zmarłych w czasie odbywania kary pozbawienia wolności lub przebywających w areszcie śledczym (art. 58 ust. 4 projektu). Obowiązek ten powstaje, gdy zmarły więzień lub aresztant nie zostanie pochowany przez osoby najbliższe i gdy jego zwłoki nie zostaną przekazane na cele dydaktyczne lub naukowe uczelni medycznej. Zarazem obowiązek pochowania zmarłego więźnia lub aresztanta nie ciąży na zakładzie karnym i areszcie śledczym wtedy, gdy osoba taka samowolnie uwolniła się z zakładu karnego lub aresztu śledczego albo przebywała w chwili śmierci poza zakładem karnym i aresztem śledczym za ich zgodą.

9. Prawo do decydowania o sposobie swojego pochówku

W projekcie wprowadza się prawo do decydowania o sposobie swojego pochówku (art. 49 projektu). Ma je każdy, w tym małoletni, który ukończył 16 lat. Istotą tego prawa jest decydowanie za życia o sposobie swojego pochówku po śmierci. Osoba realizująca swoje prawo określa zasady postępowania ze swoimi zwłokami, dokonując wyboru jednego z ustalonych poniżej sposobów:

- 1) pochowanie zwłok na cmentarzu;
- 2) pochowanie zwłok na cmentarzu ekologicznym;
- 3) poddanie ciała kremacji i pochowanie urny z prochami na cmentarzu;
- 4) poddanie ciała kremacji i rozsypanie prochów na polu pamięci na cmentarzu;
- 5) poddanie ciała kremacji i zatopienie urny z prochami w morzu;
- 6) poddanie ciała kremacji i rozsypanie prochów poza cmentarzem na zasadach określonych w art. 24 ust. 5;
- 7) przekazanie ciała do celów naukowych na zasadach określonych w art. 58 ust. 1 i 2 (art. 51 ust. 2 projektu).

Osoba realizująca swoje prawo w przypadkach, o których mowa w pkt 5 i 6, określa również miejsce, gdzie urna z prochami ma być zatopiona w morzu lub prochy mają być rozsypane, oraz wskazuje osobę upoważnioną do wykonania tych czynności.

Decyzja we wskazanym powyżej zakresie jest wiążąca dla osób uprawnionych do pochowania, jeżeli została wpisana do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówku. Jego zadaniem jest rejestrowanie, przechowywanie i udostępnianie decyzji o sposobie pochówku oraz decyzji o przekazaniu zwłok do celów naukowych, a także zgłoszeń o wykreśleniu lub zmianie wskazanych powyżej decyzji.

Po rozsypaniu prochów lub zatopieniu urny z prochami w morzu w centralnym rejestrze decyzji zamieszcza się współrzędne geograficzne GPS miejsca, w jakim to nastąpiło, na podstawie oświadczenia osoby wykonującej wolę zmarłego. W ten sposób rejestr spełnia funkcję informacyjną, pozwalając kultywować pamięć osoby zmarłej. Informacje te przechowywane są wieczyście, a po śmierci podejmującego decyzję podlegającą wpisaniu do rejestru są dostępne dla każdej zainteresowanej osoby za pośrednictwem sieci teleinformatycznej. Nie podlegają one jednak ponownemu wykorzystywaniu ze względu na ich charakter.

Rejestr prowadzi minister właściwy do spraw wewnętrznych w systemie teleinformatycznym. Wybór centralnego rejestru prowadzonego w formie teleinformatycznej jest podyktowany wygodą osoby organizującej pochówek. Projekt zakłada, że przed wydaniem aktu zgonu kierownik urzędu stanu cywilnego dokonuje sprawdzenia, czy zmarły nie skorzystał z prawa do decydowania o sposobie swojego pochówku. Następnie informacje o istnieniu wpisu do rejestru lub jego braku zamieszcza się w akcie zgonu. Dzięki temu osoba uprawniona do pochowania jest informowana o tym, czy zmarły dokonał za życia rozporządzenia w tym zakresie, i może pobrać bezpłatnie, bez zbędnej biurokracji, wypis z rejestru. Przedsiębiorca pogrzebowy organizujący pochówek jest zaś zobowiązany sprawdzić, czy w akcie zgonu znajduje się adnotacja o decyzji zawartej w centralnym rejestrze decyzji, a w przypadku istnienia takiej decyzji zapoznać się z wypisem

z centralnego rejestru decyzji. Obowiązkiem przedsiębiorcy pogrzebowego jest organizacja pochówku zgodnie z wolą zmarłego zawartą w centralnym rejestrze decyzji (art. 54 projektu). Nie zdecydowano się jednak na wprowadzenie sankcji karnej za działanie przedsiębiorcy lub osoby uprawnionej do pochowania w sposób niezgodny z dyspozycją zawartą w rejestrze. Rozwiązania karne byłyby mało efektywne w tym zakresie.

Projekt ustawy określa również zasady retencji danych zawartych w centralnym rejestrze dyspozycji. Są one przechowywane przez okres pięciu lat, licząc od dnia śmierci podejmującego decyzję, a po jego upływie niszczy się je w sposób uniemożliwiający identyfikację osoby, z wyjątkiem danych identyfikujących zmarłego, którego prochy zostały rozsypane lub zatopione w morzu wraz ze wskazaniem miejsca, w którym to nastąpiło. Informacje te przechowuje się wieczyście (art. 52 projektu).

Zgodnie z projektem prawo do uzyskania informacji z centralnego rejestru decyzji przysługuje podejmującemu decyzję podlegającą wpisowi do rejestru w zakresie dotyczących go danych, jak również osobom uprawnionym do pochowania po śmierci podejmującego decyzję oraz osobie upoważnionej do rozsypania prochów lub zatopienia urny z prochami w morzu. Prawo to posiada także kierownik urzędu stanu cywilnego, który realizuje je w celu zamieszczenia adnotacji w akcie zgonu lub wydania wypisu z rejestru (art. 52). Wydanie wypisu z rejestru jest bezpłatne.

10. Chowanie zwłok, szczątków lub prochów

W razie zgonu pierwszą czynnością, której się dokonuje, jest oficjalne stwierdzenie zgonu. Zgon i jego przyczyna powinny być stwierdzone w drodze oględzin w miejscu ujawnienia ciała osoby bez oznak życia (art. 59 projektu). Zgon i jego przyczynę stwierdzają lekarze, kierownik zespołu ratownictwa medycznego lub koroner (o koronerze zob. pkt 11).

Stwierdzenie zgonu dokumentuje się następnie kartą zgonu (art. 60 projektu).

Podmiot, któremu zostanie wydana karta zgonu, przedkłada ją kierownikowi urzędu stanu cywilnego, który wydaje akt stanu cywilnego w postaci aktu zgonu (art. 62 projektu).

Na podstawie aktu zgonu następuje przyjęcie zwłok, szczątków lub prochów do pochowania (art. 56 projektu). Na cmentarze komunalne przyjmuje się do pochowania zwłoki, szczątki lub prochy wszystkich osób, niezależnie od ich wyznania lub bezwyznaniowości. Na cmentarzach wyznaniowych przyjmuje się co do zasady zwłoki, szczątki lub prochy osób należących do danego wyznania. Jednakże w miejscowościach, w których nie ma cmentarzy komunalnych, zarządca cmentarza wyznaniowego jest obowiązany umożliwić pochowanie na nim zwłok, szczątków lub prochów osób nienależących do tego wyznania. Zarządca cmentarza wyznaniowego nie może również odmówić pochowania zwłok, szczątków lub prochów osób, które mają nabyte prawo do pochówku w określonym miejscu tego cmentarza. Zwłoki, szczątki lub prochy osób, o których mowa w dwóch zdaniach poprzedzających, zarządca cmentarza powinien traktować na równi ze zwłokami, szczątkami lub prochami osób należących do wyznania (art. 56 projektu).

Zwłoki nie mogą być pochowane przed upływem 24 godzin od chwili zgonu. Najpóźniej w ciągu 72 godzin od chwili zgonu zwłoki powinny być usunięte z mieszkania w celu pochowania lub – w razie odroczenia terminu pochowania – złożone w domu pogrzebowym lub prosektorium do czasu pochowania (art. 57 projektu). Wyjątki od tych terminów mogą być czynione tylko po dokonaniu balsamacji zwłok i za zezwoleniem państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.

Istnieje możliwość przekazania zwłok do celów dydaktycznych i naukowych uczelni medycznej lub innej uczelni prowadzącej działalność dydaktyczną lub naukową w zakresie nauk medycznych, lub federacji podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki prowadzącej działalność naukową w zakresie nauk medycznych:

- 1) w wyniku dyspozycji wyrażonej za życia i wpisanej do centralnego rejestru decyzji dotyczących sposobu pochówków;

- 2) gdy osoby najbliższe nie dokonają pochówku zwłok, na podstawie decyzji starosty (art. 58 projektu).

Zwłoki niepochowane przez osoby najbliższe i nieprzekazane uczelni medycznej na cele dydaktyczne lub naukowe są chowane przez gminę właściwą ze względu na miejsce zgonu.

11. Koroner

Koroner jest lekarzem wyznaczonym przez wojewodę do pełnienia funkcji w zakresie stwierdzania i potwierdzania stwierdzenia zgonu spośród lekarzy wskazanych przez okręgowe izby lekarskie. Koroner musi się wyróżniać wiedzą i doświadczeniem niezbędnymi do wykonywania czynności związanych ze stwierdzeniem zgonu. Obszar działania koronera stanowią powiat lub sąsiadujące ze sobą powiaty (art. 64 projektu). Koroner korzysta z ochrony przewidzianej dla funkcjonariuszy publicznych (art. 67 projektu).

Koroner wykonuje swoje czynności na podstawie umowy zawartej z wojewodą. W umowie określa się m.in. wynagrodzenie koronera oraz zasady zwrotu poniesionych przez niego kosztów (art. 65 projektu).

Wojewoda prowadzi rejestr koronerów prowadzony w systemie teleinformatycznym. Jest on jawny (art. 66 projektu).

Koroner wykonuje powierzone mu czynności w zakresie tzw. trudnych bądź nietypowych przypadków (art. 68 projektu). Koroner ma zatem obowiązek podjąć niezwłocznie czynności (nie później niż w ciągu czterech godzin od przyjęcia wezwania) na wezwanie:

- 1) lekarza lub kierownika zespołu ratownictwa medycznego, jeżeli osoby te mają wątpliwości co do przyczyny zgonu;
- 2) dyspozytora medycznego pogotowia ratunkowego;
- 3) Policji;
- 4) prokuratora;

- 5) Państwowej Straży Pożarnej;
- 6) Straży Granicznej.

12. Transport zwłok

Oczywistą zasadą jest, że przewóz zwłok i szczątków powinien odbywać się w warunkach bezpieczeństwa sanitarnego (art. 69 projektu). Z tego względu projekt zakazuje przenoszenia bądź przewozu zwłok lub szczątków w otwartych trumnach (art. 70 projektu).

Zwłoki osób zmarłych lub zabitych w miejscach publicznych przewozi się do zakładu medycyny sądowej, a w razie jego braku na obszarze powiatu – do najbliższego szpitala wyposażonego w prosektorium. Organizowanie tego przewozu należy do zadań prokuratora (art. 71 projektu).

Zarówno przewóz zwłok w granicach Polski, jak i poza jej granice wymaga pozwolenia państwowego powiatowego inspektora sanitarnego (art. 72 projektu). W każdym przypadku wywozu zwłok, szczątków lub prochów za granicę, ich przywozu do Polski lub przewozu przez terytorium danego państwa niezbędne jest przedłożenie wymaganych dokumentów wydanych przez władze państwa, na którego terytorium zwłoki, szczątki lub prochy są przywożone, z którego są wywożone bądź przez które zwłoki, szczątki lub prochy są przewożone (art. 72 projektu).

13. Rada Ochrony Cmentarzy

W projekcie tworzy się Radę Ochrony Cmentarzy, zwaną dalej „Radą”. Określa się również jej zadania, które obejmują w szczególności:

- 1) wydawanie zgód na zamknięcie cmentarza nieczynnego stanowiącego własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, który kiedykolwiek uprzednio stanowił własność kościoła lub innego związku wyznaniowego;

- 2) wydawanie zgód na zmianę przeznaczenia terenu cmentarza w przypadku cmentarzy wyznaniowych albo cmentarzy nieczynnych stanowiących własność Skarbu Państwa albo jednostek samorządu terytorialnego, które kiedykolwiek uprzednio stanowiły własność kościoła lub innego związku wyznaniowego;
- 3) wydawanie zaświadczeń potwierdzających fakt braku właściwych kościołów lub związków wyznaniowych lub ich następców prawnych na zasadach określonych w art. 14 ust. 4.
- 4) wyrażanie opinii w sprawach dotyczących stosowania ustawy;
- 5) wyrażanie opinii o projektach aktów prawnych dotyczących cmentarzy i pochówków;
- 6) ustalenie zasad i form ochrony nagrobków historycznych;
- 7) dysponowanie środkami Funduszu na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych;
- 8) współpracę z jednostkami samorządu terytorialnego w zakresie ochrony cmentarzy i nagrobków historycznych;
- 9) tworzenie, we współpracy z organizacjami pozarządowymi, mechanizmów informowania o standardach ochrony cmentarzy i chowania zmarłych oraz o stwierdzonych przypadkach naruszenia tych standardów.

Ponadto Rada może powoływać ekspertów, zapraszać do udziału w jej posiedzeniach przedstawicieli organów administracji publicznej, kościołów i innych związków wyznaniowych oraz organizacji pozarządowych oraz zlecać przeprowadzenie badań i opracowanie ekspertyz związanych z realizacją jej zadań.

Zgodnie z założeniami projektu Rada stanowi organ niezależny od innych organów władzy publicznej. Jej niezależność jest kreowana na poziomie kompetencyjnym, osobowym oraz organizacyjnym. W ramach kreowania niezależności kompetencyjnej projekt wyraźnie określa zadania Rady, w których wykonywaniu związana jest wyłącznie ustawą. Kształtowanie

niezależności osobowej organu wiąże się przede wszystkim ze sposobem kształtowania jego składu osobowego. W skład Rady wchodzi 22 członków:

- 1) jeden przedstawiciel ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego;
- 2) jeden przedstawiciel ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych;
- 3) po jednym przedstawicielu kościołów i innych związków wyznaniowych o sytuacji prawnej uregulowanej ustawowo;
- 4) trzech przedstawicieli związków wyznaniowych innych niż wymienione w pkt 3;
- 5) dwóch przedstawicieli organizacji pozarządowych innych niż kościoły i inne związki wyznaniowe.

Członków Rady, o których mowa w pkt 4, wybierają przedstawiciele kościołów i innych związków wyznaniowych wpisanych do rejestru, o którym mowa w art. 30 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, na zgromadzeniach wyborczych organizowanych przez ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych. Członków Rady, o których mowa w pkt 5, powołuje Rada Działalności Pożytku Publicznego, o której mowa w art. 35 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1057), spośród członków zarządów stowarzyszeń lub fundacji, których zadania statutowe przez okres co najmniej dwóch lat przed powołaniem członka do Rady obejmowały działania związane z ochroną cmentarzy.

Kształtowanie niezależności Rady odbywa się również poprzez zapewnienie wysokiego poziomu profesjonalizmu i apolityczności. Z tego względu projekt określa wymogi kwalifikacyjne stawiane członkom Rady. W skład Rady mogą wchodzić osoby, które:

- 1) posiadają obywatelstwo polskie;
- 2) mają pełną zdolność do czynności prawnych;
- 3) korzystają z pełni praw publicznych;

- 4) cieszą się nieposzlakowaną opinią;
- 5) nie były skazane prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe;
- 6) wyróżniają się wiedzą i doświadczeniem w zakresie ochrony cmentarzy.

Sposobem kształtowania niezależności Rady i jej członków jest także określenie ram czasowych pełnienia funkcji poprzez wprowadzenie zasady kadencyjności. Jest ona traktowana jako element kreowania niezależności osobowej organu. Z tego względu kadencja Rady trwa trzy lata i ta sama osoba nie może być członkiem Rady dłużej niż przez dwie kadencje. Z zapewnieniem niezależności osobowej wiąże się również określenie w przepisach prawa zasad odwołania ze stanowiska. Odwołanie jest możliwe w enumeratywnie określonych przez prawo przypadkach, których katalog ma charakter zamknięty. W związku z tym Prezes Rady Ministrów stwierdza wygaśnięcie mandatu członka Rady przed upływem kadencji:

- 1) na jego wniosek;
- 2) w przypadku skazania go prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe;
- 3) jeżeli stał się trwale niezdolny do pełnienia obowiązków członka Rady z powodu choroby stwierdzonej orzeczeniem lekarskim;
- 4) w przypadku nieusprawiedliwionej nieobecności na trzech kolejnych posiedzeniach Rady;
- 5) w przypadku śmierci członka Rady.

W wypadku wygaśnięcia mandatu członka Rady w czasie trwania kadencji przewodniczący Rady zwraca się o uzupełnienie składu Rady do podmiotu upoważnionego do jego powołania.

Kolejnym aspektem niezależności Rady ustalonym w projekcie jest jej niezależność organizacyjna. Wynika ona przede wszystkim z jej powoływania w ustawie, umiejscowienia jej w strukturze administracji publicznej w sposób gwarantujący jej samodzielność, jak również z zapewnienia jej

źródeł finansowania, tak by zapewnić niezależność finansową. W związku z tym obsługę administracyjno-biurową Rady zapewnia Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Prezesowi Rady Ministrów Rada przedstawia, na koniec kadencji, sprawozdanie ze swojej działalności. Prezes jednak nie został wyposażony w uprawnienie do przyjmowania sprawozdania Rady.

Obraduje ona na posiedzeniach. Członkowie Rady wybierają spośród siebie przewodniczącego i jego zastępcę. Posiedzenia Rady są zwoływane przez jej przewodniczącego lub – w porozumieniu z nim – przez jego zastępcę w miarę potrzeb, nie rzadziej niż raz na sześć miesięcy. Rada podejmuje uchwały zwykłą większością głosów, przy obecności co najmniej połowy jej ustawowego składu. W wypadku równego rozkładu głosów decyduje głos przewodniczącego.

Projekt określa również zasady finansowania Rady. Koszty funkcjonowania Rady związane z obsługą, przeprowadzaniem badań i opracowywaniem ekspertyz, a także z uczestnictwem w jej posiedzeniach członków Rady, ekspertów i osób, o których mowa w art. 75 pkt 2 projektu, pokrywa się z budżetu państwa, z części, której dysponentem jest Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Za udział w pracach Rady przysługują diety oraz zwrot kosztów podróży na zasadach określonych w przepisach wydanych na podstawie art. 77⁵ § 2 Kodeksu pracy. Pracodawca jest obowiązany zwolnić pracownika będącego członkiem Rady od pracy w celu wzięcia udziału w posiedzeniu Rady. Za czas zwolnienia pracownik zachowuje prawo do wynagrodzenia ustalonego według zasad obowiązujących przy obliczaniu ekwiwalentu pieniężnego za urlop wypoczynkowy, pokrywanego z budżetu państwa, z części będącej w dyspozycji Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, które będzie wypłacone po otrzymaniu od pracodawcy noty księgowej obciążającej Kancelarię Prezesa Rady Ministrów.

14. Ochrona nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej

W projekcie wprowadza się przepisy nakazujące i organizujące ochronę nagrobków historycznych i o szczególnej wartości artystycznej (art. 89 i nast. projektu).

Za nagrobki historyczne uważa się nagrobki powstałe przed zakończeniem II wojny światowej. Nagrobki o szczególnej wartości artystycznej są takimi bez względu na czas ich powstania. Pojęcia nagrobków historycznych i nagrobków o szczególnej wartości artystycznej są pojęciami krzyżującymi się. Każdy nagrobek o szczególnej wartości artystycznej powstały przed II wojną światową jest jednocześnie nagrobkiem historycznym. Jednakże nie wszystkie nagrobki historyczne stanowią zarazem nagrobki o szczególnej wartości artystycznej. Nagrobki o szczególnej wartości artystycznej mogą być nagrobkami wzniesionymi współcześnie. Dzieje się tak dlatego, że nagrobki historyczne chroni się ze względu na ich dawność, nagrobki o szczególnej wartości artystycznej zaś – z uwagi na ich kunszt i rangę artystyczną.

Oba rodzaje nagrobków projekt określa jako „nagrobki historyczne”. Przepisy posługujące się tym pojęciem mają jednak na względzie zarówno nagrobki historyczne *sensu stricto*, jak i nagrobki o szczególnej wartości artystycznej.

Ochronę i opiekę nad nagrobkami historycznymi sprawują gminy pod nadzorem Rady Ochrony Cmentarzy (art. 89 ust. 2 projektu).

Nagrobki historyczne są wyłączone z obrotu (art. 89 ust. 3 projektu). W konsekwencji tego postanowienia projekt ustala, że nagrobki historyczne będące w posiadaniu osób fizycznych, osób prawnych (innych niż Skarb Państwa, jednostki samorządu terytorialnego, kościoły i inne związki wyznaniowe) lub jednostek organizacyjnych niebędących osobami prawnymi, którym ustawa przyznała zdolność prawną, podlegają przypadkowi na rzecz gminy, na której terenie się znajdują (art. 91 projektu). Celem tego unormowania jest stworzenie ścieżki pozwalającej na odzyskanie nagrobków

historycznych, które bez podstawy prawnej zostały zabrane z cmentarzy i znalazły się w rękach wymienionych podmiotów.

Zarządcy cmentarzy prowadzą spisy nagrobków historycznych (art. 89 ust. 4 projektu). Spisy te przekazywane są Radzie Ochrony Cmentarzy oraz gminom, na których terenie nagrobki takie się znajdują (art. 89 ust. 5 projektu).

Na podstawie powyższych spisów Rada Ochrony Cmentarzy prowadzi własny rejestr nagrobków historycznych (art. 89 ust. 6 projektu). W rejestrze tym Rada Ochrony Cmentarzy umieszcza także nagrobki historyczne, o których istnieniu zawiadomiły Radę inne podmioty, w tym osoby fizyczne, stowarzyszenia, fundacje, kościoły lub inne związki wyznaniowe, inne osoby prawne lub jednostki organizacyjne niebędące osobami prawnymi, którym ustawa przyznała zdolność prawną. O istnieniu takich nagrobków Rada Ochrony Cmentarzy powiadamia właściwe terytorialnie gminy (art. 89 ust. 7 projektu).

Ochrona nagrobków historycznych przewidziana w projekcie nie zastępuje ochrony ustanowionej w przepisach o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które również stosuje się do nagrobków historycznych (art. 89 ust. 8 projektu).

Ochrona i opieka nad nagrobkami historycznymi wiąże się z koniecznością ich utrzymania w należyтым stanie oraz ich renowacją. Prace takie zaś wymagają odpowiednich środków finansowych. W celu ich zapewnienia projekt tworzy Fundusz na rzecz Ochrony Nagrobków Historycznych (art. 90 projektu). Jest to państwowy fundusz celowy. Środkami Funduszu są środki budżetu państwa w części, której dysponentem jest Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Dysponentem Funduszu jest Rada Ochrony Cmentarzy, która przeznacza jego środki na utrzymanie i renowację nagrobków historycznych.

15. Ochrona grobów i cmentarzy wojennych

Zgodnie z art. 92 projektu grobem wojennym jest grób mieszczący zwłoki ludzkie, szczątki lub prochy:

- 1) osób poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie państwa polskiego;
- 2) osób wojskowych poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość;
- 3) sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które wykonując zlecone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych;
- 4) jeńców wojennych i osób internowanych;
- 5) uchodźców z 1915 r.;
- 6) osób wojskowych i cywilnych, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego od dnia 1 września 1939 r.;
- 7) ofiar niemieckich i sowieckich obozów, w tym cmentarzyska ich prochów;
- 8) osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych lub czystek etnicznych od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r.

Cmentarzem wojennym jest cmentarz przeznaczony do pochówku osób wymienionych w pkt 1–8.

Co do zasady groby wojenne powinny mieścić się na cmentarzach wojennych. Jednakże w drodze wyjątku groby wojenne mogą znajdować się także poza cmentarzami wojennymi, a nawet poza cmentarzami w ogóle.

Projekt nie przewiduje wyczerpującej regulacji dla grobów i cmentarzy wojennych. Stanowi bowiem w art. 92 ust. 4, że przepisy odnoszące się do grobów i cmentarzy w ogólności stosuje się także do grobów i cmentarzy wojennych. Oznacza to, że przepisy o grobach i cmentarzach wojennych stanowią *leges speciales* w stosunku do ogólnej regulacji dotyczącej grobów i cmentarzy.

Projekt wyraża zasadę poszanowania wszelkich grobów wojennych (art. 93), nakładając obowiązek ich pielęgnowania i otaczania należywym

szacunkiem i powagą, bez względu na narodowość i wyznanie osób w nich pochowanych oraz bez względu na formacje, do których osoby te należały.

Co do zasady groby i cmentarze wojenne powinny stanowić własność Skarbu Państwa. Skarb Państwa powinien więc nabyć istniejące groby i cmentarze wojenne, jak również grunty potrzebne do założenia takich cmentarzy i grobów na zasadach. Nabycia dokonuje się w trybie określonym w przepisach o wywłaszczeniu (art. 94 projektu). Jedynym wyjątkiem od tego nakazu są grunty zajęte przez cmentarze wyznaniowe i komunalne (art. 94 projektu). Groby wojenne mogą zatem znajdować się także na cmentarzach wyznaniowych i komunalnych.

Groby i cmentarze wojenne pozostają pod opieką państwa (art. 97). W jego imieniu działa wojewoda, z tym że zwierzchni nadzór nad grobami i cmentarzami wojennymi, polegający na sprawdzaniu i kontrolowaniu działań podległych jednostek pod kątem ich legalności, sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 97 projektu).

Ponadto w zakresie grobów i cmentarzy wojennych pewne uprawnienia przysługują kościołom i innym związkom wyznaniowym oraz wójtom, burmistrzom i prezydentom miast. Uprawnienia te określone zostały w projekcie i zostaną niżej przedstawione. W odniesieniu do grobów i cmentarzy wojennych w szerokie uprawnienia został wyposażony Prezes Instytutu Pamięci Narodowej. Określa je ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 177).

Do uprawnień wojewody należą m.in.:

- 1) wyrażanie zgody na przeprowadzanie robót ziemnych, wznoszenie nagrobków i innych urządzeń na cmentarzach i grobach wojennych (art. 95 projektu);
- 2) zatwierdzanie planów cmentarzy wojennych;
- 3) zarządzanie cmentarzami wojennymi, w tym ewidencjonowanie grobów i cmentarzy wojennych, remontowanie ich i utrzymywanie w należytym stanie;

- 4) uregulowanie własności gruntów zajętych pod cmentarze wojenne (art. 96 projektu).

Wojewoda może wykonywać powierzone mu obowiązki samodzielnie bądź przy pomocy innych podmiotów. Wojewoda może zatem powierzyć, w drodze porozumienia, jednostce samorządu terytorialnego obowiązek utrzymywania grobów i cmentarzy wojennych. Jednostka samorządu terytorialnego powinna na ten cel otrzymać od wojewody odpowiednie fundusze, chyba że przyjmie wykonywanie tych obowiązków nieodpłatnie (art. 97 projektu).

Jednakże powierzenie stowarzyszeniom, fundacjom i innym organizacjom społecznym (za ich zgodą) obowiązku utrzymania grobów i cmentarzy wojennych należy nie do sfery uprawnień wojewodów, lecz ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Wraz z powierzeniem tych obowiązków należy przekazać odpowiednie fundusze (art. 97 projektu). Nadzór nad wykonywaniem powierzonych obowiązków przez stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne sprawuje wojewoda (art. 97 projektu).

Ponadto stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne, a także jednostki samorządu terytorialnego mogą ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi (art. 97 projektu). Dotacja może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) wykonywanie czynności związanych z poszukiwaniem, utworzeniem, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
- 2) niezbędne czynności dodatkowe prowadzące do realizacji celów, o których mowa w pkt 1;
- 3) prowadzenie badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi (art. 97 projektu).

Dotacja może być udzielona w wysokości połowy nakładów koniecznych. Jednakże gdy grób lub cmentarz wojenny ma wyjątkową wartość historyczną, w szczególności jest objęty jedną z form ochrony zabytków (w rozumieniu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r.), dotacji można udzielić w wysokości do 100% nakładów koniecznych (art. 97 projektu). Również w wypadku gdy ze względu na stan zachowania grobu lub cmentarza wojennego wymagane jest niezwłoczne podjęcie działań naprawczych i renowacyjnych, dotacja może wynieść do 100% wartości nakładów koniecznych.

Z uwagi na liczbę grobów wojennych i cmentarzy wojennych oraz ich terytorialne rozproszenie projekt postanawia, że bezpośrednia kontrola nad stanem grobów i cmentarzy wojennych może zostać powierzona właściwym gminom lub stowarzyszeniom, fundacjom i innym organizacjom społecznym. Powierzenia dokonuje wojewoda w drodze porozumienia (art. 98 projektu).

Przepisy o grobach i cmentarzach wojennych stosuje się do grobów masowych oraz cmentarzy ofiar epidemii (art. 99 projektu).

Niektóre przepisy projektu o grobach i cmentarzach wojennych (art. 93–97 ust. 1–3) stosuje się także do grobów weteranów walk o wolność i niepodległość.

Grobami weteranów są groby:

- 1) osób, które walczyły o odzyskanie niepodległości Polski lub w obronie niepodległości i granic suwerennej Rzeczypospolitej Polskiej, biorąc udział w wojnach, działaniach zbrojnych i niepodległościowych oraz powstaniach narodowych w okresie od 1768 r. do 1963 r.;
- 2) funkcjonariuszy cywilnych władz powstań narodowych, administracji Polskiego Państwa Podziemnego w okresie wojny 1939–1945, członków władz i rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1990, a także podziemnych niepodległościowych organizacji cywilnych w latach 1945–1956 (art. 100 projektu).

Obowiązek sprawowania opieki nad grobami weteranów, w tym obowiązek ponoszenia kosztów utrzymania takich grobów, ich utworzenia lub remontów, ciąży na Prezesie IPN.

Prezes IPN nie musi opiekować się grobami weteranów samodzielnie. Może czynić to także przy pomocy innych podmiotów. Dlatego też projekt włącza do opieki nad grobami weteranów kościoły lub inne związki wyznaniowe, stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne, a także osoby fizyczne. Mogą one sprawować opiekę nad grobami weteranów na podstawie umowy zawartej z Prezesem IPN.

Na Prezesie IPN ciąży również obowiązek współpracy z organami władzy publicznej, stowarzyszeniami, fundacjami i innymi organizacjami społecznymi, kościołami i innymi związkami wyznaniowymi oraz z innymi podmiotami posiadającymi informacje o grobach weteranów w celu pozyskiwania danych i informacji służących badaniu, czy dany grób spełnia kryteria uznania go za grób weterana.

Prezes IPN prowadzi także ewidencję grobów weteranów oraz udziela dotacji na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami weteranów na zasadach i w trybie przepisów ustawy z 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2529).

16. Ekshumacja zwłok i szczątków

16.1. Ekshumacja z grobu

Zgodnie z projektem ekshumacji dokonuje się na zarządzenie sądu, prokuratora lub Prezesa IPN (art. 102 ust. 1 projektu). O zarządzeniu takim powiadamia się państwowego powiatowego inspektora sanitarnego.

Ponadto ekshumacji dokonuje się na podstawie decyzji państwowego powiatowego inspektora sanitarnego. Inspektor sanitarny działa z własnej inicjatywy albo na wniosek. Inspektor sanitarny działa z własnej inicjatywy

wtedy, gdy chodzi o zmianę przeznaczenia terenu cmentarza i przekształcenie go w teren pocmentarny (art. 102 ust. 2 pkt 1 projektu). W dwóch wypadkach państwowy powiatowy inspektor sanitarny działa na wniosek. Wnioskodawcami mogą być albo osoba lub osoby, którym przysługuje prawo do pochowania, albo Kapituła Panteonu Rzeczypospolitej, o której mowa w przepisach o Panteonie Rzeczypospolitej (art. 102 ust. 2 pkt 2 projektu).

Jak już była o tym mowa, prawo do pochowania przysługuje osobom najbliższym zmarłego, jak również:

- 1) organom państwowym w stosunku do osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej (art. 33 projektu);
- 2) organom wojskowym w stosunku do osób wojskowych zmarłych w czynnej służbie wojskowej (art. 48 ust. 2 projektu) oraz
- 3) osobom, które dobrowolnie zobowiązały się do pochowania zmarłego (art. 48 ust. 3 projektu).

Osobom wymienionym w pkt 1–3 nie przysługuje prawo do żądania ekshumacji. Spośród osób, którym przysługuje prawo do pochowania, tylko osoby najbliższe zmarłego mogą żądać ekshumacji, przy czym ekshumacja wymaga zgody wszystkich takich osób (art. 55 projektu).

16.2. Ekshumacja związana z grobem wojennym

Oddzielnego uregulowania wymagało zagadnienie ekshumacji z grobu wojennego. Chodzi tu zwłaszcza o przypadek, gdy w wyniku prac poszukiwawczych prowadzonych przez Prezesa IPN ustalono lub powzięto podejrzenie, że pod istniejącym grobem znajduje się miejsce spoczynku osób, które utraciły życie wskutek walki z systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych i czystek etnicznych w okresie od 8 listopada 1917 r. do 31 lipca 1990 r., czego skutkiem była ekshumacja zwłok, szczątków lub prochów z istniejącego grobu, a nie istnieje możliwość ponownego pochowania tychże zwłok, szczątków lub prochów w tym samym grobie. W takiej sytuacji wojewoda właściwy ze względu na położenie grobu,

na wnioszek Prezesa IPN, wydaje decyzję o ponownym pochowaniu zwłok, szczątków lub prochów wydobytych z istniejącego grobu w nowym grobie (ponowne pochowanie) (art. 103 projektu). W przypadku braku możliwości pochowania zwłok, szczątków lub prochów w innym grobie na tym samym cmentarzu z uwagi na brak miejsca lub zamknięcie cmentarza zwłoki, szczątki lub prochy mogą zostać ponownie pochowane na innym cmentarzu (art. 105 ust. 2 projektu).

Stronami postępowania w sprawie ponownego pochowania są Prezes IPN oraz osoby najbliższe osoby pochowanej w grobie. Jeżeli nie można ich ustalić, wojewoda ogłasza w sposób zwyczajowo przyjęty oraz w Biuletynie Informacji Publicznej o wszczęciu postępowania w sprawie ponownego pochowania (art. 105 ust. 3 i 4 projektu). Jeżeli w terminie dwóch miesięcy od dnia ogłoszenia nie zgłosi się żadna osoba najbliższa, wojewoda wyznacza nowe miejsce pochowania lub budowy albo odtworzenia nagrobka (art. 105 ust. 6 projektu). Jeżeli zgłoszą się osoby najbliższe lub od początku były znane, prowadzi się z nimi rokowania co do nowego miejsca pochowania lub budowy albo odtworzenia nagrobka. Rokowania poprzedzają wydanie przez wojewodę decyzji o ponownym pochowaniu (art. 105 ust. 5 projektu).

Koszt ponownego pochowania, w tym przeniesienia zwłok, szczątków lub prochów, wykupu nowego miejsca pochowania oraz budowy lub odtworzenia nagrobka, ponosi wojewoda.

Poza opisanym powyżej przypadkiem ponownego pochowania Prezes IPN może zarządzić przeprowadzenie ekshumacji zwłok, szczątków lub prochów z grobu wojennego i przeniesienie ich do innego grobu, lecz może to uczynić tylko w przypadkach uzasadnionych zakresem swego działania (art. 103 ust. 2 projektu).

Ponadto Prezes IPN, działając na wniosek osób najbliższych osoby pochowanej w grobie wojennym lub stowarzyszenia, fundacji lub innej organizacji społecznej, może zezwolić na ekshumację zwłok z grobu wojennego i przeniesienie ich na inne miejsce w kraju lub za granicą oraz na sprowadzenie zwłok z obcego państwa w celu ich pochowania w kraju w grobie wojennym (art. 103 ust. 3 projektu). Od tych decyzji Prezesa IPN przysługuje

odwołanie do Kolegium IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

16.3. Badania archeologiczne i prace wykopaliskowe a ekshumacja

Przepisy dotyczące ekshumacji i przewożenia zwłok nie odnoszą się do badań archeologicznych oraz prac wykopaliskowych dotyczących grobów i cmentarzysk położonych poza terenem cmentarzy.

17. Przedsiębiorca pogrzebowy i usługi pogrzebowe

Przedsiębiorcą pogrzebowym jest podmiot, który:

- 1) posiada dom pogrzebowy;
- 2) posiada co najmniej dwa specjalistyczne pojazdy (autokarawany) do przewozu zwłok, szczątków lub prochów;
- 3) zatrudnia na pełny etat na podstawie umowy o pracę minimum cztery osoby poddane szczepieniom ochronnym określonym w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie wykazu rodzajów czynności zawodowych oraz zalecanych szczepień ochronnych wymaganych u pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy lub podwładnych podejmujących pracę, zatrudnionych lub wyznaczonych do wykonywania tych czynności (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 40) (art. 109 projektu).

Przedsiębiorców pogrzebowych wpisuje się do rejestru prowadzonego przez właściwego wojewodę (art. 110 projektu).

Przedsiębiorcy pogrzebowi świadczą usługi pogrzebowe, czyli czynności związane z pochowaniem zwłok, szczątków lub prochów polegające na ich przechowaniu, przygotowaniu do pochowania, transporcie, balsamacji, kosmetyce i rekonstrukcji pośmiertnej, spopieleniu, pochowaniu oraz

ekshumacji zwłok i szczątków, a także przygotowaniu grobu lub innego miejsca pochowania (art. 108 projektu).

W projekcie ustanawia się zakaz prowadzenia usług pogrzebowych i ich reklamowania na terenie podmiotów leczniczych lub zakładów opiekuńczych (art. 111).

Przedsiębiorcy pogrzebowi obowiązani są podawać do publicznej wiadomości stosowane przez siebie cenniki usług pogrzebowych obejmujące maksymalne stawki opłat (art. 113 projektu).

Z kolei zarządcy cmentarzy nie mogą ograniczać konkurencji przedsiębiorców pogrzebowych (art. 112 projektu).

18. Krematoria

Krematoria są budynkami wyposażonymi w instalacje służące do spielania zwłok lub szczątków (art. 114 projektu). Prowadzą je przedsiębiorcy pogrzebowi lub inne podmioty gospodarcze. Spopielenie zwłok lub szczątków następuje tylko na zlecenie przedsiębiorcy pogrzebowego. Tylko też jemu wydaje się prochy powstałe wskutek spopielenia zwłok lub szczątków (art. 114 projektu). Niemniej kremacji dokonuje się na podstawie pisemnej zgody udzielonej przez osoby uprawnione do pochowania zwłok lub szczątków (art. 116 projektu).

Projekt przewiduje również kremacje obowiązkowe. Kremacji podlegają obligatoryjnie osoby zmarłe na choroby zakaźne (art. 117 projektu).

Również zwłoki osób chowanych przez gminę i na jej koszt są obowiązkowo poddawane kremacji, z tym że kremacji się nie dokonuje, gdy osoba uprawniona do pochowania zgłosi sprzeciw albo decyzja o sposobie pochówku wpisana do centralnego rejestru stanowi inaczej (art. 117 projektu).

Podmioty prowadzące krematoria mają obowiązek działać z poszanowaniem zwłok, szczątków i prochów (art. 115 projektu). Dlatego też w krematorium można spopielać wyłącznie ludzkie zwłoki i szczątki oraz

dokonywać w jednym cyklu kremacyjnym kremacji tylko jednych zwłok lub szczątków jednej osoby (art. 118 projektu).

Istotne jest, by można było dokonywać identyfikacji zwłok przed kremacją i prowadzić szczegółową ewidencję kremacji (art. 115 projektu). Dlatego też na podmiot prowadzący krematorium nakłada się obowiązek ewidencjonowania zwłok i szczątków poddawanych spopieleniu (art. 120 projektu). Ponadto na podmiocie tym ciąży obowiązek sporządzania certyfikatów kremacji (art. 121 projektu). Certyfikat taki w oryginale przekazuje się wraz z prochami przedsiębiorcy pogrzebowemu zlecającemu kremację.

Podmiot prowadzący krematorium ustala regulamin, który podaje się do publicznej wiadomości przez jego wywieszenie w budynku krematorium oraz opublikowanie na stronie internetowej podmiotu prowadzącego krematorium (art. 119 projektu).

19. Nadzór nad przestrzeganiem przepisów projektowanej ustawy

Nadzór nad przestrzeganiem przepisów projektowanej ustawy powierza się ministrom właściwym do spraw zdrowia oraz do spraw kultury i dziedzictwa narodowego (art. 122 projektu).

20. Przepisy zmieniające

W projekcie przewiduje się wprowadzenie zmian (art. 132–135) w następujących ustawach:

- 1) w ustawie z 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1990);
- 2) w ustawie z 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1220);

- 3) w ustawie z 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 709);
- 4) w ustawie z 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski (Dz.U. z 2018 r. poz. 2529).

21. Przepisy derogujące

Projekt przewiduje uchylenie dwóch ustaw:

- 1) ustawy z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337);
- 2) ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1473).

22. *Vacatio legis*

Projekt przewiduje sześciomiesięczny okres *vacatio legis*.

Projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej

USTAWA z dnia _____ 202__ r. o Panteonie Rzeczypospolitej

Art. 1. [Utworzenie Instytutu Panteonu Rzeczypospolitej]

Tworzy się Instytut Panteonu Rzeczypospolitej, zwany dalej „Instytutem”, którego zadaniem jest wzniesienie i utrzymywanie Panteonu Rzeczypospolitej, zwanego dalej „Panteonem”, jako honorowego miejsca spoczynku zwłok, szczątków lub prochów osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 2. [Przeznaczenie Panteonu]

Panteon będzie monumentalnym budynkiem na terenie miasta stołecznego Warszawy, mieszczącym w szczególności katakumby i nisze urnowe, przeznaczone do chowania zwłok, szczątków lub prochów osób, o których mowa w art. 1.

Art. 3. [Świecki charakter Instytutu i Panteonu]

1. Działalność Instytutu będzie mieć charakter świecki.
2. Na terenie Panteonu i na terenie innych nieruchomości będących własnością Instytutu nie będzie sprawowany kult religijny ani nie będą umieszczane symbole religijne, z zastrzeżeniem art. 26.

Art. 4. [Pochówki w Panteonie]

Pochowaniu w Panteonie mogą podlegać zwłoki, szczątki lub prochy:

- 1) monarchów suwerennego Królestwa Polskiego;
- 2) prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) dam i kawalerów Orderu Orła Białego;
- 4) kawalerów Orderu Virtuti Militari I–III klasy;
- 5) laureatów Nagrody Nobla będących obywatelami polskimi lub urodzonych w Polsce;
- 6) osób, w których sprawie złożono wnioski określone w art. 20.

Art. 5. [Siedziba i organy Instytutu]

1. Instytut jest państwową osobą prawną.
2. Siedzibą Instytutu jest miasto stołeczne Warszawa.
3. Organami Instytutu są Kapituła Panteonu Rzeczypospolitej, zwana dalej „Kapitułą”, oraz Zarząd Instytutu, zwany dalej „Zarządem”.

Art. 6. [Finansowanie działalności Instytutu]

Działalność Instytutu jest finansowana z budżetu państwa.

Art. 7. [Osoby uprawnione do zasiadania w organach Instytutu]

W skład organów Instytutu mogą wchodzić obywatele polscy, którzy:

- 1) mają pełną zdolność do czynności prawnych;
- 2) korzystają z pełni praw publicznych;
- 3) cieszą się nieskazitelną opinią;
- 4) nie były skazane prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe.

Art. 8. [Zadania Kapituły]

Zadaniem Kapituły jest strzeżenie charakteru Panteonu jako nekropolii narodowej, w szczególności podejmowanie decyzji w sprawie pochówku w Panteonie.

Art. 9. [Skład Kapituły]

1. W skład Kapituły wchodzi:

- 1) przedstawiciel Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
 - 2) przedstawiciel Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej;
 - 3) przedstawiciel Senatu Rzeczypospolitej Polskiej;
 - 4) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Sędziów Sądu Najwyższego;
 - 5) przedstawiciel Prezesa Rady Ministrów;
 - 6) przedstawiciel Uniwersytetu Jagiellońskiego;
 - 7) przedstawiciel Uniwersytetu Warszawskiego;
 - 8) przedstawiciel Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
 - 9) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Polskiej Akademii Nauk.
2. Każdy z organów, o których mowa w ust. 1 pkt 1–5 i 9, powołuje swojego przedstawiciela do Kapituły naprzemiennie na dziewięcioletnią i sześcioletnią kadencję, počawszy od kadencji dziewięcioletniej.
 3. Każdy z podmiotów, o których mowa w ust. 1 pkt 6–8, powołuje swojego przedstawiciela do Kapituły naprzemiennie na sześcioletnią i dziewięcioletnią kadencję, počawszy od kadencji sześcioletniej.
 4. Ponowne pełnienie funkcji członka Kapituły jest niedopuszczalne.
 5. Podmioty wymienione w ust. 1 dokonują wyboru swoich przedstawicieli do Kapituły drugiej i następnych kadencji na siedem dni przed upływem mijającej kadencji.
 6. W przypadku wygaśnięcia mandatu członka kapituły przed upływem kadencji właściwy podmiot niezwłocznie, nie później niż w ciągu czternastu dni, dokonuje wyboru następcy.
 7. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej wyznacza przewodniczącego Kapituły spośród jej członków na okres trzyletniej kadencji, z możliwością powołania na następną kadencję.
 8. Członkowie Kapituły składają oświadczenia majątkowe na zasadach określonych w przepisach prawa ustalonych dla posłów i senatorów. Oświadczenia majątkowe są składane Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej, on również dokonuje ich analizy i publikacji.

Art. 10. [Wygaśnięcie mandatu członka Kapituły]

Przed upływem kadencji mandat członka Kapituły wygasa:

- 1) na wniosek członka Kapituły;
- 2) w przypadku skazania członka Kapituły prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe;
- 3) jeżeli członek Kapituły stał się trwale niezdolny do pełnienia obowiązków członka Kapituły z powodu choroby stwierdzonej orzeczeniem lekarskim;
- 4) w przypadku nieusprawiedliwionej nieobecności na trzech kolejnych posiedzeniach Kapituły;
- 5) w przypadku śmierci członka Kapituły.

Art. 11. [Posiedzenia i decyzje Kapituły]

1. Posiedzenia Kapituły są niejawne.
2. Decyzje Kapituły podaje się do publicznej wiadomości w Biuletynie Informacji Publicznej Instytutu.

Art. 12. [Uchwały Kapituły]

Decyzje w Kapitulce zapadają w formie uchwał podejmowanych zwykłą większością głosów, przy obecności więcej niż połowy jej ustawowego składu, przy czym decyzje o dokonaniu pochówku w Panteonie podejmowane są większością co najmniej trzech czwartych głosów w obecności co najmniej dwóch trzecich jej ustawowego składu. W przypadku równej liczby głosów rozstrzyga głos przewodniczącego.

Art. 13. [Diety i zwrot kosztów]

Członkom Kapituły przysługują diety i zwrot kosztów podróży oraz zakwaterowania na warunkach określonych w przepisach wydanych na podstawie art. 77⁵ § 2 Kodeksu pracy.

Art. 14. [Zadania Zarządu]

1. Zadaniem Zarządu jest prowadzenie bieżącej działalności Instytutu w zgodzie z decyzjami Kapituły, w tym prowadzenie gospodarki finansowej Instytutu.
2. Szczegółowe zadania Zarządu określa Kapituła.

Art. 15. [Skład Zarządu, podejmowanie uchwał]

1. Zarząd składa się z co najmniej trzech, lecz nie więcej niż siedmiu, członków powoływanych i odwoływanych przez Kapitułę na czas nieokreślony.
2. Na czele Zarządu stoi Kanclerz Instytutu, zwany dalej „Kanclerzem”, powoływany przez Kapitułę spośród członków Zarządu.
3. Decyzje w Zarządzie zapadają zwykłą większością głosów, przy obecności więcej niż połowy jego składu. W przypadku równej liczby głosów rozstrzyga głos Kanclerza.

Art. 16. [Reprezentacja Instytutu]

Instytut jako osobę prawną reprezentuje Kanclerz działający łącznie z innym członkiem Zarządu albo dwóch członków Zarządu działających z upoważnienia Kanclerza.

Art. 17. [Obsługa administracyjna]

Obsługę administracyjną Kapituły i Zarządu sprawuje Biuro Instytutu.

Art. 18. [Pracownicy Instytutu]

1. Członkowie Zarządu są pracownikami Instytutu.
2. Do pracowników Instytutu stosuje się przepisy o pracownikach urzędów państwowych.

Art. 19. [Decyzja o pochowaniu w Panteonie]

O pochowaniu w Panteonie zwłok, szczątków lub prochów osób, o których mowa w art. 4 pkt 1–5, decyduje Kapituła z własnej inicjatywy lub na wniosek:

- 1) Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) Senatu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) grupy co najmniej dziesięciu tysięcy obywateli mających czynne prawo wyborcze.

Art. 20. [Inne pochówki w Panteonie]

W Panteonie mogą być pochowane na mocy decyzji Kapituły zwłoki, szczątki lub prochy osób innych niż wymienione w art. 4 pkt 1–5, jeżeli z wnioskiem w tej sprawie wystąpią:

- 1) Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) Sejm Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) Senat Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) grupa co najmniej pięćdziesięciu tysięcy obywateli mających czynne prawo wyborcze.

Art. 21. [Samodzielność działań Kapituły]

1. Kapituła nie jest związana wnioskami, o których mowa w art. 19 i art. 20.
2. Decyzje Kapituły w sprawie pochówków lub ich odmowy są ostateczne i nie podlegają zaskarżeniu.

Art. 22. [Ustawa o pochówku w Panteonie]

1. Decyzja o pochówku w Panteonie może być również dokonana na mocy ustawy uchwalonej większością dwóch trzecich głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów.
2. Ustawa, o której mowa w ust. 1, zastępuje decyzję Kapituły.

Art. 23. [Delegacja ustawowa]

1. Prezes Rady Ministrów określi, w drodze rozporządzenia, warunki, jakim muszą odpowiadać wnioski, o których mowa w art. 19 i 20, z uwzględnieniem, że Panteon jest miejscem spoczynku zwłok, szczątków lub prochów osób wybitnie zasłużonych dla Rzeczypospolitej Polskiej. Prezes Rady Ministrów może określić w rozporządzeniu formę i tryb, w jakim składane są wnioski.
2. Z zastrzeżeniem art. 26 Prezes Rady Ministrów określi, w drodze rozporządzenia, świecki ceremoniał pogrzebowy pochówków w Panteonie.

Art. 24. [Zgoda osób najbliższych]

Decyzje o pochówku w Panteonie podejmowane są po uzyskaniu zgody osób najbliższych.

Art. 25. [Panteon jako pierwotne lub powtórne miejsce pochówku, cmentarz przy Panteonie]

1. Panteon może być pierwotnym miejscem pochówku lub miejscem pochówku ekshumowanych zwłok, szczątków lub prochów.
2. Na terenie przylegającym do Panteonu Zarząd za zgodą Kapituły może utworzyć cmentarz, na którym mogą być pochowane osoby, o których mowa w art. 4 pkt 6.
3. Ekshumacji zwłok, szczątków lub prochów dokonuje się na wniosek Kapituły.

Art. 26. [Elementy religijne]

Na terenie Panteonu i na cmentarzu, o którym mowa w art. 25, można, jeśli taka jest wola osób najbliższych osoby chowanej:

- 1) do ceremoniału pogrzebowego wprowadzać elementy religijne;
- 2) na nagrobkach umieszczać symbole religijne, pod warunkiem że nie dominują one nad otoczeniem.

Art. 27. [Oddanie Panteonu do użytku]

1. Panteon zostanie oddany do użytku nie później niż w roku 2030, po przeprowadzeniu konkursu na projekt architektoniczny.
2. Projekt architektoniczny Panteonu wymaga zatwierdzenia przez Kapitułę.

Art. 28. [Ukonstytuowanie Instytutu i jego organów]

Prezes Rady Ministrów w terminie trzech miesięcy od dnia wejścia w życie ustawy ukonstytuuje Instytut i jego organy.

Art. 29. [Odpowiednie stosowanie ustawy – Prawo pogrzebowe]

W sprawach nieuregulowanych niniejszą ustawą stosuje się odpowiednio przepisy ustawy z dnia _____ – Prawo pogrzebowe (Dz.U. z ____ poz. ____).

Art. 30. [Wejście w życie ustawy]

Ustawa wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia.

Uzasadnienie projektu ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej

1. Cel i przesłanki projektu ustawy

Projekt ustawy o Panteonie Rzeczypospolitej ma na celu wprowadzenie do porządku prawnego przepisów tworzących podstawę prawną do wzniesienia oraz prowadzenia honorowej publicznej nekropolii dla osób szczególnie zasłużonych dla państwa polskiego. Projekt powstał z inicjatywy społecznej. Uznano bowiem, że w Polsce brakuje państwowego cmentarza (a więc nienależącego do żadnego związku wyznaniowego ani też do jednostki samorządu terytorialnego) lub innego miejsca przeznaczonego na pochówki (np. mauzoleum), gdzie mogłyby spocząć zwłoki wybitnych przedstawicieli narodu. Pogrzeby dokonywane w świątyniach, np. na Wawelu, w warszawskiej Archikatedrze św. Jana czy w Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie, podlegają różnego rodzaju restrykcjom określonym przez właściciela tych obiektów, czyli przez Kościół katolicki. W państwie świeckim, którego władza ma obowiązek „zachować bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych” (art. 25 ust. 2 Konstytucji RP), zasadne jest stworzenie możliwości adekwatnego pośmiertnego docenienia wybitnych obywateli poprzez pochowanie ich w godnej, państwowej, wolnej od dyskryminacji, nekropolii. Projektodawcy stoją na stanowisku, że wzniesienie Panteonu w zaproponowanej formule będzie wzmacniało etos republikański państwa polskiego, budowała może kształtować świadomość obywateli na rzecz ideału służby dobru wspólnemu oraz integrować ich wbrew różnicowaniom o charakterze politycznym, światopoglądowym, etnicznym

i kulturowym. Przy nadaniu Panteonowi wybitnych walorów architektonicznych i artystycznych gmach ten wraz z jego otoczeniem może też stać się prestiżowym elementem estetycznym stolicy. Propozycja wzniesienia w Polsce Panteonu ma wiele wzorów. Tytułem przykładu można wskazać Panteon w Paryżu lub Cmentarz Narodowy w Arlington (USA).

2. Zasadność odrębnej regulacji ustawowej

Z wielu względów materia objęta projektem zasługuje na regulację w odrębnej ustawie. W szczególności przemawia za tym okoliczność, że obecnie obowiązujące przepisy prawa cmentarnego, a zwłaszcza kluczowa w tym zakresie ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. z 2020 r. poz. 1947), nie dopuszczają pochówków w budynkach świeckich (niesakralnych) i nie przewidują cmentarzy innych niż wojenne, których właścicielem byłby niekomunalny podmiot publiczny. Archaiczna pod wieloma względami ustawa z 1959 r. nie nadaje się do nowelizacji w kierunku całościowego uregulowania zagadnień pochówków, w tym tak wyjątkowej materii jak Panteon. Przedkładany projekt zakłada utworzenie państwowej osoby prawnej zajmującej się sprawą tej specyficznej nekropolii, co jest kolejną przesłanką uchwalenia odrębnej ustawy. Ponieważ projektowana regulacja nie jest rozległa (jednak zbyt duża, by wcielić ją do innej ustawy), projekt nie został podzielony na rozdziały. Obejmuje łącznie 30 artykułów. W projekcie znajduje się odesłanie do innego przedłożenia prawodawczego, a mianowicie: społecznego projektu ustawy – Prawo pogrzebowe (137 artykułów). Projekt ten i projekt o Panteonie tworzone były wspólnie i z zamysłem, by wiele pojęć użytych w projekcie ustawy o Panteonie znalazło definicję w projekcie ustawy – Prawo pogrzebowe, przygotowanej jako propozycja całościowego reżimu prawnego dla ogółu zagadnień z zakresu stwierdzania zgonu i chowania zmarłych. Ustawa – Prawo pogrzebowe ma także zgodnie z zamysłem jej projektantów uzupełniać przepisy ustawy o Panteonie w kwestiach, których ta ostatnia nie reguluje.

3. Pojęcie Panteonu

Według projektu Panteon Rzeczypospolitej ma być wzniesionym na terenie miasta stołecznego Warszawy monumentalnym budynkiem, w którym w jego części działającej jako nekropolia umieszczone zostaną katakumby i nisze urnowe (art. 2). Dopuszcza się, by na terenie przylegającym do Panteonu utworzono cmentarz (art. 25 ust. 2), będący dodatkowym miejscem honorowego pochówku. Osoby tam grzebane powinny spełniać takie same kryteria, jakie stawiane są przy pochówku w budynku Panteonu.

4. Osoby kwalifikujące się do pochowania w Panteonie

Do kręgu osób, których zwłoki, szczątki lub prochy będą kwalifikowały się do pochówku w Panteonie, w projekcie zalicza się:

- 1) monarchów suwerennego Królestwa Polskiego;
- 2) prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) damy i kawalerów Orderu Orła Białego;
- 4) kawalerów Orderu Virtuti Militari I–III klasy;
- 5) laureatów Nagrody Nobla będących obywatelami polskimi lub urodzonych w Polsce (art. 4).

Ostateczna decyzja o pochówku podejmowana ma być przez Kapitułę Panteonu. Do wymienionego grona, obejmującego z oczywistych względów czołowe postaci dziejów Polski, będą mogły dołączyć inne osoby wyłonione w procedurze z art. 20–21, gwarantującej wyróżnienie w ten sposób ludzi szczególnie zasłużonych dla Ojczyzny. Alternatywnym wobec decyzji Kapituły sposobem podjęcia decyzji o pochówku w Panteonie ma być ustawa uchwalona przez Sejm RP kwalifikowaną większością głosów (art. 22). W każdym przypadku decyzja o złożeniu zwłok, szczątków lub prochów w tej nekropolii narodowej może być podjęta po uzyskaniu zgody osób najbliższych, oczywiście jeśli uzyskanie deklaracji takich osób jest możliwe

(art. 24). Brzmienie art. 19 oraz art. 25 ust. 1 i 3 wyklucza automatyzm wszczynania procedur w przedmiocie decyzji o pochowaniu w Panteonie osób określonych w art. 4 (monarchowie, prezydenci RP, damy i kawalerowie dwóch Orderów, laureaci Nagrody Nobla). Innymi słowy, uchwalenie ustawy o Panteonie i jej stosowanie nie wymusi dokonywania żadnych ekshumacji ani pierwotnych pochówków.

5. Świecki charakter Panteonu

Jako instytucja publiczna Panteon i prowadząca go osoba prawna mają zachowywać charakter świecki, czemu służy ustawowy zakaz sprawowania na jego terenie kultu religijnego oraz umieszczania tam symboli religijnych (art. 3). Wyjątkiem od tej zasady jest dopuszczanie elementów religijnych podczas ceremonii pogrzebowych urządzanych w Panteonie i na przylegającym doń cmentarzu oraz możliwość umieszczania na znajdujących się tam nagrobkach symboli religijnych, jeśli taka będzie wola osób najbliższych osobie chowanej (art. 26). Projekt zawiera delegację ustawową do wydania przez Prezesa Rady Ministrów rozporządzenia określającego świecki charakter ceremoniału pogrzebowego w Panteonie, dopuszczający elementy religijne wnioskowane przez osoby najbliższe zmarłego (art. 23 ust. 2).

6. Podmiot prowadzący Panteon

Podmiotem prawa powołanym w celu wzniesienia i prowadzenia Panteonu ma być zgodnie z projektem Instytut Panteonu Rzeczypospolitej (art. 1), państwowa osoba prawna z siedzibą w Warszawie, posiadająca dwa organy – Kapitułę Panteonu i Zarząd Instytutu (art. 5). Uznano, iż wyodrębnienie takiej jednostki organizacyjnej i wyposażenie jej w osobowość prawną jest najlepszym sposobem zapewnienia regulowanemu przedsięwzięciu pełnej efektywności. Przyjęto, że działalność Instytutu będzie w całości

finansowana z budżetu państwa (art. 6), co wynika z założenia, iż działalność Panteonu we wszystkich aspektach jest przedsięwzięciem państwowym i leżącym w najlepszym interesie państwa. Instytut jako osobę prawną mają reprezentować członkowie Zarządu na zasadach określonych w art. 16. Projekt określił jednolite wymagania dla osób ubiegających się o zasiadanie w obu organach Instytutu (art. 7).

Zadaniem Kapituły będzie strzeżenie charakteru Panteonu jako nekropolii narodowej, w tym podejmowanie decyzji o pochówkach (art. 8). W skład Kapituły ma wejść dziewięć osób fizycznych, a mianowicie:

- 1) przedstawiciel Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) przedstawiciel Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) przedstawiciel Senatu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Sędziów Sądu Najwyższego;
- 5) przedstawiciel Prezesa Rady Ministrów;
- 6) przedstawiciel Uniwersytetu Jagiellońskiego;
- 7) przedstawiciel Uniwersytetu Warszawskiego;
- 8) przedstawiciel Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
- 9) przedstawiciel Zgromadzenia Ogólnego Polskiej Akademii Nauk (art. 9 ust. 1).

Taka konfiguracja składu Kapituły wynika z założenia, iż w jej gronie powinni się znaleźć przedstawiciele naczelnych władz Państwa zgodnie z konstytucyjną zasadą podziału władz (Sejm, Senat, Prezydent, Premier, Sąd Najwyższy) oraz przedstawiciele środowiska akademickiego, które od wieków jest strażnikiem etosu obywatelskiego (stąd wskazanie przedstawicieli trzech najstarszych działających obecnie w Polsce uniwersytetów oraz przedstawiciela Polskiej Akademii Nauk). W projekcie ujęto tryb powoływania członków Kapituły, czas trwania ich kadencji (kadencje zróżnicowano w celu zapewnienia ciągłości prac organu), sposób powołania przewodniczącego Kapituły i przepisy służące przejrzystości majątkowej członków organu

(art. 9 ust. 2–8, art. 10). Projekt określa rygory dla procesu decyzyjnego w Kapitułe, w tym kwalifikowany tryb podejmowania uchwał w sprawie pochówku w Panteonie. Przy redagowaniu tych przepisów kierowano się przekonaniem, że w tak delikatnej materii, jak decydowanie o wyróżnieniu pochówkiem w narodowej nekropolii, członkowie Kapituły powinni być w maksymalnym stopniu zgodni (art. 12).

Bieżącą działalność Instytutu Panteonu prowadzi Zarząd Instytutu. Działalność ta powinna uwzględniać decyzje Kapituły Panteonu (art. 14). Zarząd ma składać się z minimum trzech, lecz nie więcej niż siedmiu, członków powoływanych przez Kapitułę, której też przyznano prawo mianowania przewodniczącego Zarządu, nazwanego w projekcie Kanclerzem (art. 15 ust. 1–2). W projekcie ujęto przepisy określające tryb podejmowania decyzji w Zarządzie (art. 15 ust. 3), uprawnienie członków Zarządu do reprezentowania Instytutu (art. 16) oraz status pracowników Instytutu, do których grona zalicza się także członków Zarządu (art. 18). Do obsługi administracyjnej Kapituły i Zarządu powołane ma być Biuro Instytutu (art. 17).

7. Postępowanie w przedmiocie pochówku w Panteonie

Projekt przewiduje włączenie w proces wnioskowania o pochowanie w Panteonie grup obywateli. Oznacza to, że inicjować postępowanie w tym zakresie będą mogli nie tylko Kapituła, Prezydent, Sejm i Senat, lecz także: grupa co najmniej 10 tysięcy obywateli mających czynne prawo wyborcze – przy wnioskach dotyczących pochówku osób z art. 4 pkt 1–5 (monarchowie, prezydenci RP, damy i kawalerowie dwóch Orderów, laureaci Nagrody Nobla); grupa co najmniej 50 tysięcy obywateli mających czynne prawo wyborcze – przy wnioskach dotyczących pochówków innych osób wybitnie zasłużonych dla państwa (art. 19–20). Projekt przewiduje nałożenie na Prezesa Rady Ministrów obowiązku wydania rozporządzenia określającego warunki, jakim mają odpowiadać wnioski o pochowanie w Panteonie (art. 23 ust. 1). W przypadku każdego wniosku o pochowanie w Panteonie

Kapituła ma mieć prawo swobodnego rozstrzygnięcia, a decyzje w tej sprawie mają być ostateczne i nie będą podlegać zaskarżeniu (art. 21). Decyzja Kapituły nie będzie potrzebna, gdy decyzja o pochówku zostanie podjęta przez Sejm (art. 22).

8. Terminy ukonstytuowania Instytutu Panteonu i oddania Panteonu do użytku

Prezentowany projekt ustawy określa termin oddania Panteonu do użytku. Fakt ten ma nastąpić nie później niż w roku 2030. Sformułowano także wymóg wyboru projektu architektonicznego Panteonu w trybie konkursowym, przy czym projekt wyłoniony w ten sposób wymaga zatwierdzenia przez Kapitułę (art. 27). Przepis projektu przewiduje zobowiązanie Premiera do ukonstytuowania Instytutu i jego organów w terminie trzech miesięcy od dnia wejścia w życie ustawy. Dla projektowanego aktu prawnego przewidziano 14-dniowy okres *vacatio legis*.

9. Zgodność projektu z prawem Unii Europejskiej

Projekt ustawy nie jest sprzeczny z prawem Unii Europejskiej.

Noty o autorach

Małgorzata Bednarek – doktor habilitowana w zakresie nauk prawnych oraz radca prawny, związana z Instytutem Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk. Autorka książek, studiów i artykułów z dziedziny prawa. Opublikowała m.in.: *Przemiany własności w Polsce. Podstawowe koncepcje i konstrukcje normatywne* (1994), *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019* (2020). Współpracuje z Komisją Rabiniczną ds. Cmentarzy.

Elżbieta Czykwin – pedagog i socjolog, profesor nauk społecznych, nauczyciel akademicki Wydziału Nauk Społecznych Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Ostatnio opublikowała m.in. *Anders Breivik. Między dumą a wstydem* (2019), *Wiedza społeczna w metaforze* (2024).

Paula Kielar – specjalistka w zakresie komunikacji i nowych technologii, absolwentka studiów magisterskich w Instytucie Kultury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Obecnie koordynatorka programów w Fundacji Szkoła z Klasą.

Anna E. Kubiak – profesor nauk humanistycznych w dyscyplinie etnologia i antropologia kulturowa, profesor Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Opublikowała m.in.: *Inne śmierci. Antropologia umierania i żałoby w późnej nowoczesności* (2014), *Pogrzeby to nasze życie* (2015), *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy* (2020), *Death and Funeral Practices in Poland* (współautorstwo, 2023).

Renata Nowakowska-Siuta – pedagog, profesor nauk społecznych, specjalistka w zakresie edukacji porównawczej, polityki edukacyjnej w Europie, kultury szkolnej, pedagogiki szkolnej i kształcenia nauczycieli. Nauczyciel akademicki i prodziekan ds. kształcenia Wydziału Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Ostatnio opublikowała m.in.: *O edukacji w Finlandii. Studium z pedagogiki porównawczej* (2021), *Pedagogika porównawcza. Konteksty metodologiczne* (2023).

Agnieszka Piskorz-Ryń – doktor habilitowana nauk prawnych, profesor Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, specjalizuje się w prawie administracyjnym. Ostatnio opublikowała m.in. *In articulo mortis. Cmentarze i chowanie zmarłych. Zagadnienia administracyjnoprawne* (2023).

Jacek Sobczak – profesor nauk prawnych, sędzia Sądu Najwyższego w stanie spoczynku, nauczyciel akademicki Akademii Ekonomiczno-Humanistycznej w Warszawie (Instytut Własności Intelektualnej i Prawa Medycznego).

Joanna Troszczyńska – aktywistka społeczna, działaczka organizacji pozarządowych, pracownik Biura Rzecznika Praw Obywatelskich. Koordynatorka Inicjatywy Społecznej (Nie)zapomniane Cmentarze. Współautorka poradnika *Godność nie umiera. Jak zachowywać się na cmentarzach różnych wyznań i tradycji* (2020) i publikacji *Uszanujmy zmarłych. Problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektywy prawa pogrzebowego* (2022).

Tadeusz J. Zieliński – doktor habilitowany nauk prawnych w zakresie prawa, profesor nauk teologicznych (teologia protestancka), prorektor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, radca prawny.

„Dobrze się stało, iż grono naukowców reprezentujących wiele dyscyplin naukowych podjęło się refleksji na temat zagadnień prawa pogrzebowego. Powracają one bowiem od czasu do czasu w różnorodnych odsłonach: kulturowych (nowe formy pochówku), cywilno-prawnych (własność grobu, nagrobka, ubezpieczenia itp.), wyznaniowych (właściciele cmentarzy, regulaminy korzystania z nich itp.). Poza sporem pozostaje konieczność nowego, biorącego pod uwagę wymogi współczesności, uregulowania prawnego tychże kwestii. Niewiele bowiem w polskim porządku prawnym jest ustaw o tak odległej genezie jak ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z roku 1959, czy o grobach i cmentarzach wojennych z 1933.”

Z recenzji dr. hab. Tadeusza Stanisławskiego, profesora Uniwersytetu Zielonogórskiego

„Przedłożona monografia jest znakomitą rekapitulacją współczesnej debaty dotyczącej prawa funeralnego. Zawiera również konkretne projekty zmian wraz z ich argumentacją. W tym sensie legitymizuje nowe formy rozumienia pochówku i upamiętnienia zmarłych. W społeczeństwach tradycjonalistycznych wzory postępowania pogrzebowego były stosunkowo jednoznacznie określone. Dzisiaj otwiera się przed nami o wiele szersza paleta rozwiązań. Efektem takiego stanu rzeczy jest konieczność modyfikacji prawa pogrzebowego. W tym kontekście rodzą się jednak zasadnicze pytania o zakres tych modyfikacji i kształtowanie świadomości funeralnej. Nie są to pytania wyłącznie prawnicze. One bezpośrednio łączą się z edukacją kulturową i egzystencjalną.”

Z recenzji dr. hab. Bogusława Milerskiego, profesora Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie

ChAT
Wydawnictwo
Naukowe

chat.edu.pl

ISBN 978-83-60273-84-5

9 788360 273845